

<h1>భారతీయ తీర్క-శాస్త్రం</h1> <p>మధ్యయుగములోని 63 ప్రసిద్ధ తాత్వికుల వివరములు ప్రశస్త పాద భాష్యం -న్యాయ కందళి- 'సంపత్కలీ' తెలుగు అనువాదము</p>
<p>సాహిత్య విద్యా ప్రవీణ; తర్క-వేదాంత ధురీణ జ్యోతిష - తంత్రపారీణ ప్రొఫెసర్ మేడవరపు సంపత్ కుమార్ M.A. సంస్కృతం, B.Ed.</p>
<p>పబ్లిషర్స్ : ఫోన్ : 2465253 గొల్లపూడి వీరాస్వామి సన్ పబ్లిషర్స్ అండ్ బుక్ సెల్లర్స్ కోటగుమ్మం, రాజమండ్రి- 533 101 కాపీరైట్ 2007 వెల : 71-00</p>

భారతీయ తీర్క-శాస్త్రం & మధ్యయుగంలోని 63 ప్రసిద్ధ తాత్వికులు

రచన :

మేడవరపు సంపత్ కుమార్

4-399 - 'విశ్వామిత్ర' బిల్డింగ్

తారకరామనగర్, జగన్నాథపురం

నరసింహరోడ్,

కాకినాడ - 533002

ప్రథమ ముద్రణ - 2007

ముఖచిత్రాలంకరణ :

కె.బి. క్రియేషన్స్

రాజమండ్రి., ఫోన్ : 2464707

గ్రంథ ముద్రణ :

శ్రీ మహేశ్వరి ఆఫ్సెట్ ప్రెస్

పేపరుమిల్లు రోడ్

రాజమండ్రి - 533 104., ఫోన్ : 2478594.

ముఖచిత్ర ముద్రణ :

ఈశ్వర్ గ్రాఫిక్స్

రాజమండ్రి - 533 103., ఫోన్ : 2461532

సర్వహక్కులు

గొల్లపూడి వీరాస్వామి సన్

కోటగుమ్మం - రాజమండ్రి., ఫోన్ : 2465253

శ్రీ గురుభ్యోనమః

1. తర్కాచార్య
శ్రీ కలిపెద్ది పురుషోత్తమ శర్మ గారు
2. తర్క-వేదాంత మహాపాఠ్యయులు
శ్రీ గోదా సుబ్రహ్మణ్యశాస్త్రి గారు

తర్క శాస్త్ర బోధ, అభిరుచి, కలిగించిన గురువరేణ్యులకు
విద్యావంశ జనకులకు హృదయాంజలి సమర్పిస్తున్నాను.

మేడవరపు సంపత్ కుమార్

‘తర్కశాస్త్ర ప్రశంస’

శ్లో॥ జ్ఞానాబ్ధి రక్షిచరణః కణభక్షకశ్చ
శ్రీపక్షిలో ప్పుదయనః సచ వర్ధమానః
గంగేశ్వరః శశధరో బహవశ్చ నవ్యాః
గ్రంథైః వ్యరుంధత ఇమే హృదయాంధకారమ్॥

తా॥ జ్ఞానసాగరుడైన గౌతముడు - కణాదమహర్షి - వాత్సాయనుడు
(పక్షిలుడు) - ఉదయనుడు - గంగేశోపాధ్యాయాది నవ్యనైయా
కులు - వర్ధమానుడు - శశధరుడు - మొ॥ ఎందరో వారి వారి
తర్కశాస్త్ర గ్రంథములతో ‘హృదయాంధకారము’ను పోగొట్టారు.

‘తర్కశాస్త్రం’ ఎందుకు అధ్యయనం చేయాలి?

జగత్లోని సర్వ పదార్థముల, భావముల-వివేచన యుక్తితో చేసి, నిత్యా నిత్య వస్తువివేకం కలుగజేసి, అద్వైత సిద్ధి కలుగుటలో ‘తర్కశాస్త్రం’ సోపానం వలె ఉపయోగపడుతుంది.

అందుచేతనే ‘వైశేషిక దర్శనం’ మొదటి సూత్రంలోనే ప్రమాణ-ప్రమేయములను వివరించి, వీటియొక్క తత్వ జ్ఞానముచే నిశ్చయస్సు కలుగునని ధంకా బజాయించి మరీ ఘోషించింది.

పదార్థము - భావము వీటి గూర్చిన సంపూర్ణ అవగాహన కలిగిననాడు, జ్ఞానమే మోక్షసాధనము అగును. ఇదే ఆత్యంతిక దుఃఖ ధ్వంసం లేదా అపవర్గ అని వ్యవహరింపబడుచున్నది.

‘తెలుగు భాషలో శాస్త్ర వాంఙ్మయం’ విస్తృతంగా రచించబడాలని - తెలుగు వారందరూ తర్కశాస్త్ర పరిజ్ఞాతలు కావాలని - ఆశిస్తున్నాను.

॥ తద్ విజిజ్ఞానస్య ॥

మేడవరపు సంపత్ కుమార్

విషయ సూచిక

1. తర్కశాస్త్ర గ్రంథమహాదధి	-	7-12
2. శాస్త్రం - ప్రాచుర్యావం	-	13-16
3. హేత్వాభాసలు	-	16
3. ఈశ్వర సిద్ధి	-	17-20
4. అభావం	-	20-26
5. ఆత్మ	-	26-28
6. అద్వైత ఖండన	-	29-34
7. ప్రత్యక్షం	-	35
8. నిర్లికల్ప జ్ఞానం	-	36
9. ప్రామాణ్యవాదం	-	37-40
10. మధ్యయుగంలోని 63 తార్కికులు	-	41-76
11. ప్రమేయములు	-	79
12. ఆత్మ ప్రకరణం	-	80-136
13. శరీరము	-	137
14. ఇంద్రియము	-	138
15. అర్థం	-	139
16. బుద్ధి	-	139-143
17. ప్రవృత్తి	-	143
18. దోషము	-	143
19. ప్రేత్య భావము	-	144
20. ఫలం	-	144
21. దుఃఖము	-	144
22. అపవర్గ	-	145
23. వ్యాప్తి	-	146-158

‘తర్కశాస్త్ర’ గ్రంథ మహోదధి

క్రీ॥పూ 150లో రచించబడిన గౌతముని ‘న్యాయసూత్రం’ పై పుంఖాను పుంఖాలుగా వార్తికము - భాష్యము-టీకలు, తాత్పర్యములు వివృతములు, వృత్తములు, ఉపటీకలు 17వ శతాబ్ది వరకూ రచించబడుతూనే ఉన్నాయి అంటే దాని మహత్వం ఏమిటో తెలుసుకోండి.

ప్రపంచ వాంగ్మయంలోనే ఒకే గ్రంథంపై 1800 సం॥లు కొన్ని వందల మంది వాద-ప్రతివాదాలతో వ్యాఖ్యానాలు వ్రాయడం ఎక్కడా లేదు. ఈ కాల సూచిక గమనిస్తే మీకే తెలుస్తుంది. తర్కశాస్త్ర పటిమ ఏమిటో?

క్రీ॥పూ 150లో గౌతముని ‘న్యాయసూత్రం’ రచన జరిగింది.

క్రీ॥శ 200లో న్యాయసూత్రంపై ‘నాగార్జునుడు’ ఆక్షేపములతో రచించినాడు.

క్రీ॥శ 300లో వాత్స్యాయనుడు ‘న్యాయభాష్యం’లో నాగార్జునుని ఖండించాడు.

క్రీ॥శ 500లో బౌద్ధుడైన ‘దింగ్నాగుడు’ న్యాయభాష్యం ఖండిస్తూ రచించాడు.

క్రీ॥శ 635లో దింగ్నాగుణ్ణి ఖండిస్తూ ‘న్యాయవార్తికం’ రచించాడు ఉద్యోతకరాచార్యుడు.

క్రీ॥శ 639లో న్యాయవార్తికాన్ని ధర్మకీర్తి ఖండించాడు.

క్రీ॥శ 898లో దానిని ఖండిస్తూ వాచస్పతి మిశ్రులు ‘న్యాయవార్తిక తాత్పర్యటీక’ రచించారు.

క్రీ॥శ 900లో దానిపై మరల శాంతిరక్షితుడు, కమల శీలులు మొ॥ బౌద్ధులు ఆక్షేపణ వ్రాశారు.

క్రీ॥శ 984లో దానిని ఖండిస్తూ ఉదయనాచార్యులు ‘న్యాయవార్తిక తాత్పర్య పరిశుద్ధి’ రచించారు.

ఇదేగాక క్రీ॥శ 1300 గంగేశోపాధ్యాయుని ‘తత్త్వ చింతామణి’ 300 పేజీల సంస్కృత తర్కశాస్త్ర గ్రంథం, దానిపై వ్రాసిన అసంఖ్యాక పుస్తకముల మొత్తం పేజీలు 10 లక్షలు, గమనించండి.

గంగేశుని ‘తత్త్వ చింతామణి’పై వ్యాఖ్యానములు వ్రాసినవారు

1. వర్ధమానోపాధ్యాయుడు 1250 క్రీ॥శ - ప్రకాశవ్యాఖ్య
2. పక్షధర మిశ్రుడు క్రీ॥శ 1275 - ఆలోక వ్యాఖ్య

3. వాసుదే వమిశ్రుడు క్రీ॥శ 1275 - చింతామణి టీకా
4. రుచిదత్త మిశ్రుడు క్రీ॥శ 1275 - ప్రకాశం
5. భాగీరథ లేదా మేఘ రాకుర్ క్రీ॥శ 1400 - జలదవ్యాఖ్య
6. మహేశ రాకుర్ క్రీ॥శ 1400 - ఆలోకం పై దర్పణ వ్యాఖ్య
7. శంకర మిశ్రుడు క్రీ॥శ 1450 - మయూఖం వ్యాఖ్య
8. వాచస్పతి మిశ్రుడు (ద్వితీయుడు) క్రీ॥శ 1450 - టీకా
9. మిసారు మిశ్రుడు క్రీ॥శ 1475
10. దుర్గా దత్త మిశ్రుడు క్రీ॥శ 1550
11. దేవనాథ రాకుర్ క్రీ॥శ 1562
12. మధు సూదన రాకుర్ క్రీ॥శ 1575
13. నవద్వీప (నదియా జిల్లా) పండితుల శైలి - క్రీ॥శ 1600-1800
14. వాసుదేవ సార్వభౌముడు క్రీ॥శ 1450-1525
15. రఘునాథ శిరోమణి క్రీ॥శ 1477-1547
16. హరిదాస న్యాయాలంకార భట్టాచార్య క్రీ॥శ 1480-1540
17. జానకీనాథ శర్మ క్రీ॥శ 1550
18. కణాద తర్కవాగీశుడు క్రీ॥శ 1560
19. రామకృష్ణ భట్టాచార్య చక్రవర్తి క్రీ॥శ 1560
20. మధురానాథ తర్కవాగీశుడు క్రీ॥శ 1570 - మాధురీ వ్యాఖ్య
21. కృష్ణదాస సార్వభౌమ భట్టాచార్య క్రీ॥శ 1575

22. గుణానంద విద్యావాగీశుడు క్రీ॥శ 1570
23. రామభద్ర సార్వభౌమ క్రీ॥శ 1680
24. జగదీశ తర్కాలంకార క్రీ॥శ 1625
25. శబ్దశక్తి ప్రకాశిక
26. రుద్ర న్యాయ వాచస్పతి క్రీ॥శ 1600
27. జయరామ న్యాయ పంచానన క్రీ॥శ 1700
28. గౌరీకాంత సార్వభౌమ క్రీ॥శ 1725
29. భవానంద సిద్ధాంత వాగీశుడు క్రీ॥శ 1625
30. హరిరామ తర్కవాగీశుడు క్రీ॥శ 1625
31. విశ్వనాథ సిద్ధాంత పంచానన క్రీ॥శ 1634
32. రామభద్ర సిద్ధాంత వాగీశుడు క్రీ॥శ 1660
33. గోవింద న్యాయ వాగీశుడు క్రీ॥శ 1650
34. రఘుదేవ న్యాయాలంకార క్రీ॥శ 1650
35. గదాధర భట్టాచార్య క్రీ॥శ 1650 - గాదాధరి (రహస్యం)
36. నృసింహ పంచానన క్రీ॥శ 1675
37. రామదేవ చిరంజీవ క్రీ॥శ 1700
38. రామరుద్ర తర్కవాగీశుడు క్రీ॥శ 1700
39. శ్రీకృష్ణ న్యాయాలంకార క్రీ॥శ 1650
40. జయరామ తర్కాలంకార క్రీ॥శ 1700

41. రుద్రరామ శ్రీ॥శ 1750
42. 'బునో' రామనాథ శ్రీ॥శ 1780
43. కృష్ణకాంత విద్యావాగీశుడు శ్రీ॥శ 1780
44. రాజ చూడామణి మఖిన్ శ్రీ॥శ 1630 - దర్పణం
45. ధర్మరాజాధ్వరి - రుచిదత్తుని ప్రకాశపై వ్యాఖ్య
46. గోపీనాథ మౌని శ్రీ॥శ 1650
47. కృష్ణదేవ పుంతంకర్ శ్రీ॥ 1790
48. మహాదేవ పుంతంకర్ శ్రీ॥శ 1790
49. రఘునాథ శాస్త్రి శ్రీ॥శ 1815

ఇవేగాక ఇంకా ఎన్నో కొన్ని వందల పుస్తకములున్నవి, పైన పేర్కొన్నవి, కేవలం ప్రముఖులైన కొందరివి మాత్రమే. తర్కశాస్త్రములో అనుమాన ప్రమాణములోని 'వ్యాప్తి'ని గూర్చి నవ్యన్యాయములో ఇప్పటికీ శాస్త్రసందిగ్ధత పూర్వపక్ష-సిద్ధాంతపక్షములతో వాదయుద్ధము జరుగుచూనేయున్నది.

'తర్కశాస్త్ర' మందలి ముఖ్యమైన గ్రంథములు తెలుగులో 'సంపత్కర్' అనువాదముపేర - తార్కిక గ్రంథావళి శీర్షికలో ప్రచురించాలని నా సంకల్పం. తెలుగు భాషలో ప్రాచీన శాస్త్ర వాంఙ్మయం విస్తృతంగా వ్యాప్తిచెందాలని, తెలుగువారందరికీ 'తర్కశాస్త్ర' గ్రంథాభిలాష కలిగించాలనే సదుద్దేశ్యంతో, సంస్కృతంలోగాని - ఇంగ్లీషు - హిందీ తదితర

భాషలలోగాని 'తర్కశాస్త్ర' పిపరిష (చదవాలనే కోరిక) కు ప్రేరణగా ఉండాలని భావిస్తున్నాను.

మేడవరపు పండిత సుబ్రహ్మణ్య శాస్త్రి 'తర్కశాస్త్ర పరిషత్' అని మా నాన్నగారి స్మృతి చిహ్నంగా స్థాపించడం జరిగింది. ఇందు తర్కశాస్త్రం ఉచితంగా బోధించడం, తర్కశాస్త్ర వ్యాప్తి - పరిరక్షణ - తర్కశాస్త్ర గ్రంథాల సేకరణ - తెలుగుభాషలో ప్రాచీన తర్క శాస్త్రగ్రంథముల అనువాద ప్రచురణలు చేయడం వంటి కార్యక్రమములు నిర్వహించబడతాయి.

శాస్త్రాభిమానం గలవారు ఇందుకు తగిన సలహాలు - సహకారము అందించాలని కోరుచున్నాను.

9.9.2006

కాకినాడ - 2

మేడవరపు సంపత్ కుమార్

త్వరలో

1. జగదీశ భట్టాచార్యుని 'తర్కామృతం'
2. ఉదయనాచార్యుల 'న్యాయకుసుమాంజలి'
3. కేశవమిత్రుని 'తర్కభాష'
4. ఉద్యోతకరుని 'న్యాయవాల్మీకం'
'సంపత్కర్' తెలుగు వ్యాఖ్యతో

శాస్త్రం ప్రాదుర్భావం

అసలు “తెలుసుకోవాలనే” కోరికవలనే శాస్త్రాలు ఉద్భవించాయి. ఈ జిజ్ఞాస, బుద్ధియొక్క గుణం. సహజధర్మం. నేను ఎక్కడనుంచి వచ్చాను? ఎలా వచ్చాను? మరణానంతరం ఏమిటి? ఇటువంటి జిజ్ఞాస మానవుడికి సహజంగానే కలిగింది.

ఇది వైదికయుగం ముందునుంచీ ఉన్నది. “ఋగ్వేదం” ప్రపంచసాహిత్యంలోనే అత్యంత ప్రాచీన గ్రంథమని అందరూ అంగీకరించారు.

పాశ్చాత్యుల శాస్త్రములు దుఃఖనాశనమునకై ఉద్భవించినవి. బౌద్ధులుకూడా ప్రపంచం దుఃఖమయమనే భావిస్తారు. కాని ప్రాచీన భారతీయులు మాత్రం అలా భావించలేదు. వీరి ఆలోచన రీత్యా ప్రపంచం “సుఖదుఃఖ మోహోత్పత్తి”మైనది.

భారతీయ చింతనలో వైదిక కాలానంతరం బుద్ధి పరిణతి వలన ఉపనిషత్తులు, వాటి అనంతరం ఆరు ఆస్తిక దర్శనములు, మూడు నాస్తిక దర్శనములు ఉద్భవించాయి.

వేదాంత - మీమాంసా - సాంఖ్య - యోగ - న్యాయ వైశేషికములు ఆరు ఆస్తిక దర్శనములు. చార్వాక - బౌద్ధ - జైనములు మూడు నాస్తిక దర్శనములు.

ఈ ఆస్తిక - నాస్తిక విభజన “ఈశ్వరుని అస్తిత్వము అంగీకరించుట” అన్నది ఆధారముగా చేసుకొని విభజన చేసినదికాదు. వేద ప్రమాణమును అంగీకరించినవారు ఆస్తికులు. అంగీకరించని వారు నాస్తికులు.

ఈ ఆరు శాస్త్రములు మూడు వర్గములుగా కల్పించబడ్డాయి. వేదాంత - మీమాంసలు - ఒకవర్గం

సాంఖ్య - యోగశాస్త్రములు - ఒకవర్గం

న్యాయవైశేషికములు ఒకవర్గం.

న్యాయవైశేషికములు రెండూ సమానతంత్రములుగానే పరిగణింపబడుతున్నాయి.

న్యాయ దర్శనమందు ప్రమాణాది 16 పదార్థములున్నాయి. వైశేషిక దర్శనమందు ద్రవ్యాది 7 పదార్థములున్నాయి. వీటిలో పరస్పర వైరుధ్యమేమిలేదు.

న్యాయదర్శనమందు ప్రమాణాది పదార్థములను గూర్చి చర్చించిననూ ‘ప్రమాణము’ గూర్చియే విశేషముగా వివేచన చేయబడినది. కనుకనే దీనిని ప్రమాణశాస్త్రమని, “తర్కశాస్త్రమ”ని వ్యవహరిస్తారు.

న్యాయదర్శనమును గౌతమ మహర్షి సూత్రములో రచించాడు. ఇందు మొదటి సూత్రము.

“ప్రమాణ-ప్రమేయ-సంశయ-ప్రయోజన-దృష్టాంత-సిద్ధాంత-అవయవ-తర్క-నిర్ణయ-వాద-జల్ప-వితండ-హేత్వాభాస-ఛల-జాతి-నిగ్రహస్థానానాం తత్త్వజ్ఞానాన్ని శ్రేయసాధిగమః” -

కేవలం ఈ 16 పదార్థములుగూర్చి చింతన చేయుటయే న్యాయదర్శనమందలి ముఖ్యవిషయము.

వైశేషిక దర్శనమందు సప్త పదార్థములు చెప్పబడ్డాయి. దీనిని “కణాద మహర్షి” దర్శించాడు. ఇవి

“ద్రవ్య-గుణ-కర్మ-సామాన్య-విశేష-సమవాయ అభావాః సప్తపదార్థాః” - ప్రపంచమంతా ఈ సప్తపదార్థ విలసితమే. ఈ సప్తపదార్థములూ న్యాయదర్శనమందు చెప్పబడిన “ప్రమేయము”నందు అంతర్భూతమగును.

గౌతముని న్యాయదర్శనం మొదటి గ్రంథం. కాలాంతరములో గంగేశోపాధ్యాయుడు నూతన మార్గములో పదార్థ వివేచన చేశాడు. అది “నవ్యన్యాయ”మని ఖ్యాతిగాంచింది. ప్రమాణ నిరూపణలో ప్రత్యక్ష - అనుమానములు అత్యంత ముఖ్యములు. ప్రత్యక్ష విషయం కంటే అనుమాన ప్రమాణ విషయంలో ఎంతో చర్చ జరిగినది. స్థూలంగా అనుమాన ప్రమాణం గూర్చి వివరిస్తాను.

పర్వతో వహ్నిమాన్ - ధూమవత్సాత్, పర్వతమందు అగ్ని ఉన్నది. పొగకనుబడుచున్నది కనుక - పొగయొక్క అనుమానముచేత అగ్ని ఊహింపబడుచున్నది. పొగ అనునది నిప్పులేనిదే ఏర్పడదు కనుక. ఇదే అనుమాన ప్రమాణ సాధన. తర్కపరిభాషలో దీనినే ఇలా వివరిస్తారు.

వైశేషిక రీత్యా అనుమాన వాక్యమందు పంచావయవములుండాలి.

(1) ప్రతిజ్ఞ - ‘పర్వతోవహ్నిమాన్’ అనునది.

(2) అపదేశం (హేతువు) ధూమాత్, ఇదిలేకపోతే సాధ్యమే లేదు.

ఇది చక్కగా కుదరాలి. ఇందు (హేతువు) ముఖ్యముగా 3 ఉండాలి.

1. పక్షసత్త్వం అనగా నిశ్చిత సాధ్యమైన పదార్థమందు ఉనికి ఉండాలి.
2. సపక్షసత్త్వం దీనినే దృష్టానుమానం అనికూడా అంటారు. 3. విపక్ష వ్యావృత్తత్వం అనగా అది విపక్షమును సాధించరాదు. ఇట్టి ఈ హేతువు 3 విధాలుగా ఉంటుంది. 1. కేవలాన్వయ 2. కేవలవ్యతిరేకి 3. అన్వయ వ్యతిరేకి.

1. కేవలాన్వయి యందు - పక్షసత్త్వం - సపక్షసత్త్వం ఉంటాయి.
2. కేవలవ్యతిరేకి యందు - పక్షసత్త్వం - విపక్ష వ్యావృత్తత్వం ఉంటాయి.
3. అన్వయివ్యతిరేకి యందు - పక్షసత్త్వం - విపక్షవ్యావృత్తత్వం - సపక్షసత్త్వం మూడూ ఉంటాయి. వీటిలో ఏదిలేకపోయినా అది ‘సద్దేతువు’ కాదు. అది హేత్వాభాస అగును.
4. నిదర్శనం (ఉదాహరణ) - యోయో ధూమవాన్ స స వహ్నిమాన్, యథా మహానసం (గాడిపొయ్యి) వ్యాప్తి నిర్దేశసహిత దృష్టాంత ప్రతిపాదనమే నిదర్శనమనబడును.
5. అనుసంధానం (ఉపనయం) తథాచాయం (దానివలెనే ఇదీ) ఈ అనుసంధానము కూడా సాధర్మ్య వైధర్మ్య భేదముతో రెండు విధములు వహ్నివ్యాప్యధూమవాంశ్చాయం పర్వతః - ఇది సాధర్మ్య అనుసంధానం వహ్నిభావవ్యాపకీభూత ధూమాభావవానయం పర్వతః. ఇది వైధర్మ్య అనుసంధానం.
6. ప్రత్యామ్నాయం (ఇదే న్యాయమందు నిగమనం అని చెప్పబడుచున్నది) తస్మాత్ ధూమవాన్ పర్వతో వహ్నిమాన్,

హేత్వాభాసలు

హేతువులా అనిపించేవి, హేతువు కానివి, వాటిని హేత్వాభాసలంటారు. ఇవి ముఖ్యంగా 5గా చెప్పబడ్డాయి. కణాద దర్శనంమందు విరుద్ధం - అసిద్ధం - అనైకాంతికం అని మూడు విధములుగా చెప్పారు. దీనికి అనధ్యవసితం చేర్చి 4 చేశారు. న్యాయదర్శనంలో ఇవి 5గా చెప్పబడ్డాయి.

1- అనైకాంతిక :- (సాధ్యవ దన్యవృత్తిః)

2- విరుద్ధః :- 3- అసిద్ధః 4- సత్రప్తి పక్షః 5- బాధితవిషయః
న్యాయవార్తికంలో హేత్వాభాసలు అసిద్ధాది సముచ్చయ భేదంతో 2032
చెప్పబడ్డాయి.

తర్కశాస్త్రం అధ్యయనం చేయాలనే కోరిక గలవారు ప్రాథమికంగా

1- తర్కసంగ్రహం (అన్నంభట్ట విరచితం) 2- తర్కభాష (కేశవ మిశ్ర
విరచితం) 3- కారికావళి - ముక్తావళి (విశ్వనాథ పంచానన విరచితం)
అధ్యయనం చేయాలి.

ఈశ్వర సిద్ధి

పూర్వపక్షం- ఈశ్వరుడు లేడు. ప్రమాణములేదు కనుక ఎక్కడైతే
ప్రమాణములేదో అక్కడ సాధ్యసిద్ధిలేదు. ఉదా॥ ఆకాశ కుసుమం - కుందేటి
కొమ్ము వలె.

ప్రమాణములనగా - ప్రత్యక్ష -అనుమాన - ఉపమాన -
శబ్దములు - నాలుగు.

ఇంద్రియార్థ సన్నికర్షజన్యం జ్ఞానం ప్రత్యక్షం. ఇది 2 విధములు,

1. లౌకికం - ఇది ప్రమాణజ - రాసన - చాక్షుష - త్వాచ - శ్రౌత్ర -
మానసమని ఆరు విధములు.
2. ఆలౌకిక ప్రత్యక్షం - సామాన్యలక్షణం - జ్ఞానలక్షణ - యోగజమని
మూడు విధములు.

ఈశ్వరుడు లౌకిక ప్రత్యక్ష విషయము కాదు. పైన చెప్పబడిన
ఆరు విధములా తెలియబడదు కనుక.

అలౌకిక ప్రత్యక్ష విషయమూకాదు. సామాన్య లక్షణ - జ్ఞానలక్షణ
- యోగజ విషయములు లేవు కనుక.

ఈశ్వరుడు అనుమాన ప్రమాణము చేతగూడా తెలియబడదు.

లింగపరామర్శ “అనుమాన” మనబడును. ఉదా॥ ధూమాది లింగేన
అగ్న్వాది జ్ఞానం. ఈశ్వరుని విషయంలో లింగం (హేతువు) ఏమీలేదు
కనుక.

ఈశ్వరుడు ఉపమాన ప్రమాణముచేత గూడా తెలియబడదు.
ఎందుచేతననగా అతనిని పోలినది మరొకటి లేదు కనుక.

ఈశ్వరుడు శబ్దప్రమాణముచేత గూడా తెలియబడదు.
ఎందుచేతననగా తత్ప్రమాపక శబ్దము లేదు కనుక.

అందుచేతనే ఈశ్వరుడు లేడు. ప్రమాణములేదు కనుక, అనునది
సిద్ధించినది.

ఉత్తరపక్షం (సిద్ధాంతపక్షం) - ఈశ్వరుడు లేడు అనునది నాస్తిక
మత సిద్ధాంతము. నైయాయకులు దీనిని అంగీకరించరు సరైన యుక్తి
లేనందున.

ఈశ్వరుడు అనుమాన ప్రమాణము చేత తెలియబడునని
నైయాయక సిద్ధాంతము.

ఎలాగంటే - ఘటాది కార్యములు కర్త చేతనే చేయబడుచున్నవి.
పటాదుల వలె.

భూమి - మొలకలు - చెట్లు మొ॥ సకర్తృకములే అవి కార్యములు
కనుక ఘటాదుల వలెనే. ఇదే

“క్షిత్వంకురాదికం సకర్తృకం కార్యత్వాత్ ఘటాపటాది కార్యవత్”
- అని అనుమాన ప్రక్రియ.

ఇచ్చట, క్షిత్వంకురాదికం - పక్షం

సకర్తృకత్వం - సాధ్యం

కార్యత్వాత్ - హేతువు.

కార్యమనునది సంభవించుటకు కర్త ఒకడు తప్పక ఉండవలెను.
ఘటకార్యమువలెనే.

క్షిత్వంకురాదికం కార్యజాతం, అందుకే వీటికి కర్త ఉండి తీరాలి.
ఆ కర్తే ఈశ్వరుడు. మరొకడు వీటిని చేయలేడు కనుక.

అందుచేతనే ఈశ్వరుడున్నాడని సిద్ధాంతము.

ఇప్పుడు సత్ప్రతి పక్షమను దోషము శంకించి - నిరాకరింపబడును.
సత్ప్రతిపక్షమనగా - “హేతోః సాధ్యాభావసాధకం హేత్వంతరం విద్యతే
స సత్ప్రతిపక్షః”

అనగా కారణమునకు, సాధ్యాభావసాధకమగు మరొక
హేతువునుగూర్చి చెప్పుట సత్ప్రతిపక్షమనబడును.

క్షిత్వంకురాదికం సకర్తృకం కార్యత్వాత్ ఘటవత్ అను ప్రతిపక్షము
నందు, అది క్షిత్వంకురాదికము కర్తృత్వ రహితమైనది, శరీరాజన్యత్వాద్
- (శరీరమునుండి పుట్టలేదు కనుక). అనునది కుదరదు. యుక్తి సహమైన
దృష్టాంతము లేదు కనుక.

నైయాయకులు స్పష్టముగా అనుమానప్రమాణమును దృష్టాంత
పూర్వముగా వివరించారు. పూర్వపక్షమువారు అలా చేయలేదు.

శరీరమునుండి పుట్టుట ఉండవచ్చు, కర్తృత్వము లేకపోవచ్చు -
అనినచో, అది తర్కసహముకాదు. అందుచేత సత్ ప్రతిపక్ష సందేహము
కూడా నివారింపబడినది.

మరింత వివరముగా తెలియవలెనన్న ‘ఉదయనాచార్యుల’
న్యాయకుసుమాంజలికి నేను వ్రాసిన ‘సంపత్కరీ’ తెలుగు అనువాదం
చదవండి. ఇందు ఈశ్వరసిద్ధి చాలా విపులముగా తర్కముతో
సిద్ధాంతీకరించబడినది.

అభావం

“అభావం” అంటే లేకపోవడం. ఇది నిషేధముఖంగా
ప్రతీయమానమవుతుంది. “భూతలే ఘటోనాస్తి” - భూమిమీద ఘటం
లేదు. అనగా ప్రతీతి విషయమైన ఘటము భూమిమీద లేదు. అందుచేత
“ఘటాభావం” భూమిమీద ఉన్నది. తదభావ విశిష్టమైన అధికరణమే
ప్రతీతి చేత గ్రహింపబడుచున్నది.

కొందరు “అభావ” మనుదానిని ప్రత్యేక పదార్థంగా గ్రహించరు.
ఎందుచేతనంటే అది నిషేధముఖంగా గ్రహింపబడుతుంది కాబట్టి.

నైయాయకులు “అభావవిశిష్టమైన అధికరణము ఉన్నందున దానిని
‘సప్తమ పదార్థం’గా స్వీకరించారు.

అభావము రెండు విధములు. 1. సంసర్గా భావము, 2. అన్యోన్య
భావము.

సంసర్గా భావమనగా ఏదోఒక సంబంధము చేత అభావము
బోధించబడును. “భూతలేఘటో నాస్తి” అనునపుడు భూమిపై ఘటమునకు
గల సంయోగ సంబంధము లేనందున ఇది సంసర్గా భావము.

అన్యోన్యభావము - ఘటః పటోన - పటః ఘటోన - అనగా - ఘటము, పటముకాదు. పటము, ఘటముకాదు అనునది. దీనినే “తాదాత్మ్యసంబంధావచ్ఛిన్న ప్రతియోగితాక అభావో అన్యోన్యభావః” అని లక్షణ నిర్వచనం చేయడం జరిగింది.

ఘట - పటముల రెండింటియందును, ఒకదానియందు - మరొకటి టిలేకపోవుట అన్యోన్యభావమనబడును.

సంసర్గాభావము మూడు విధములు

1. ప్రాగభావము - వినాశ్య భావము ప్రాగభావమని దీని లక్షణం. ఇచ్చట ప్రాగభావమనునది లక్ష్యము. వినాశ్యభావమనునది దాని లక్షణం. నాశనములేనిది ప్రాగభావము. ఘటము పుట్టుక ముందు లేదు. ప్రధ్వంసాభావమందు అతి వ్యాప్తి నిరోధించుటకు వినాశి అని చెప్పబడినది, ఘటమునందు అతివ్యాప్తి నిరోధించుటకు ‘అభావం’ అని చెప్పబడినది.

కొందరు దీనిలక్షణమును “అనాదిః సాంతః ప్రాగభావః” అని నిర్వచించారు. ఇచట పరమాణ్వాదులయందు అతివ్యాప్తి నివారించుటకు ‘సాంతం’ అని చెప్పబడినది.

ఘటము పుట్టుకముందు అనగా తయారుకాక పూర్వము లేదు కనుక అది ఘటప్రాగభావం. ఎంత కాలంనుంచి అది లేదో ఎవరూ చెప్పలేరు కాబట్టి ‘అనాది’ ఘటము తయారవగానే దాని అభావము ఉండదు. స్థితి, సత్తా ఉంటుంది కనుక అది ‘సాంతం’ అయింది.

ఇది తర్కపరిభాషలో - ప్రాగభావము, స్వప్రతియోగి సమవాయ కారణమందు స్వరూప సంబంధముతో ఉంటుంది. ఉదా॥ ఘట ప్రాగభావము తత్ప్రతియోగి అయిన ఘటముయొక్క సమవాయకారణమైన పెంకులయందు స్వరూపసంబంధముతో ఉన్నది.

అదేవిధముగా - పటప్రాగభావము, దాని ప్రతియోగి అయిన పటముయొక్క (వస్త్రముయొక్క), సమవాయకారణమైన దారములందు స్వరూప సంబంధముతో ఉన్నది.

అసలు ప్రాగభావమనునది ప్రత్యేకించి ఒక అభావం లేనేలేదు - ఇందులకు ప్రమాణం లేదు కనుక - అని కొందరంటారు. కాని అది సరికాదు. ఎందుచేతనంటే

ఈ దారములతో భవిష్యత్తులో వస్త్రము తయారగును అను ప్రతీతి కలదు కాబట్టి. ఈ ప్రతీతి భ్రాంతి వలన కలిగినది కాదు. భవిష్యత్తులో కలుగుటకు సంభవముండినది కనుక.

2. ప్రధ్వంసాభావం - ఉత్పత్తిమాన్ అభావః ప్రధ్వంసాభావః - అని లక్షణం. పుట్టినదీ లేనిది ప్రధ్వంసాభావము. ఘటాదులయందు అతివ్యాప్తి నివారణకు అభావ పదము, ప్రాగభావమునందు అతివ్యాప్తి నివారణకు ఉత్పత్తిమాన్ పదము ప్రయోగింపబడినది.

కొందరు దీనిలక్షణమును “సాదిః అనంతః ప్రధ్వంసాభావః” అని నిర్వచించారు. పరమాణ్వాదులయందు అతివ్యాప్తి నివారణకు ‘సాధిః’ అని ఘటాదులయందు అతివ్యాప్తి నివారణకు ‘అనంత’ పదము చెప్పబడినవి.

ఘటము నశించిన పిమ్మట దానియొక్క అభావము, అనగా లేకపోవుటను ‘ప్రధ్వంసాభావం’ అనబడును. ఘటము ప్రధ్వంసాభావము స్వప్రతియోగియందు సమవాయకారణముతో అవచ్ఛిన్నమైయున్నది.

కొట్టుటవలన ఘటము పగిలి నశించుట జరుగుచున్నది. ఇదే ప్రధ్వంసాభావమనబడును.

ఘటప్రధ్వంసాభావమునకు ప్రతియోగి ఘటధ్వంసం, దాని సమవాయకారణం ఘటం. అదే ప్రధ్వంసాభావమునకు ప్రాగభావరూపం.

3. అత్యంతాభావం-నిత్య సంసర్గాభావమే, అత్యంతా భావమన బడును. ప్రాగాభావాదులయందు అతివ్యాప్తి నివారించుటకు నిత్యపదం, అన్యోన్యాభావమందు అతివ్యాప్తి నివారణకు సంసర్గా భావపదం ప్రయోగింపబడ్డాయి.

ఏ సంసర్గాభావమైతే సార్వదేశికమూ, సార్వకాలికమూ అవుతుందో అదే అత్యంతాభావము.

ఉదా॥ ఆత్మయందు మాత్రమే ఉండు జ్ఞానాది గుణములు, ఆత్మేతర ద్రవ్యములయిన పృథివ్యాదులయందు ఆ జ్ఞానాది గుణములు లేకపోవుటే “అత్యంతాభావము”.

పృథివియందుండు గంధగుణము, వాయ్వాకాశాదులయందు ఉండదు. జలమునందు స్పర్శగుణము ఇతరములందుండదు. ఇదే అత్యంతాభావమునకుదాహరణ.

4. అన్యోన్యాభావము-“తాదాత్మ్య సంబంధావచ్ఛిన్న ప్రతి యోగితాక అభావః అన్యోన్యాభావః”-అని లక్షణం. ఏ అభావమునకు ప్రతియోగి తాదాత్మ్య సంబంధముచే కూడియుంటుందో అది అన్యోన్యాభావమనబడును.

ఘటము, పటముకాదు - అనునపుడు పటాభావము - తాదాత్మ్య సంబంధావచ్ఛిన్న ప్రతియోగిత కలది. ఘటమునందు అభేదరూపముతో తాదాత్మ్య సంబంధముతో ఉండు ఘటము ఉండుట అనుదానికి, ప్రతియోగి అయిన పటాభావము కూడా తాదాత్మ్యసంబంధము చేతనే ఉన్నది.

అన్యోన్యాభావము ఉభయ ద్రవ్యవిషయకము, లేదా ఉభయ గుణవిషయకము అగుట మాత్రమే కుదురును. సంసర్గాభావమువలె ద్రవ్యగుణ విషయకమగుటకు వీలులేదు. ఉదా॥ ద్రవ్యము గుణము కాదు, ద్రవ్యము కర్మకాదు.

కొందరు, అన్యోన్యాభావ - అత్యంతాభావములకు, సామాన్యాభావ - విశేషణాభావ రూపముగా భేదము చెప్పారు.

నవీనులు - సామయికాభావమును, ప్రత్యేక “అభావము”గా పరిగణించుచున్నారు. ఉదా॥ “ఇహభూతలే ఘటోనాస్తి” - ఇప్పుడు, భూమియందు ఘటములేదు.

న్యాయవైశేషికులిరువురూ “ద్రవ్య-గుణ - కర్మ - సామాన్య - విశేష - సమవాయ - అభావ” సప్తపదార్థములను అంగీకరిస్తారు. కాని - అభావమనునది ప్రత్యేక పదార్థముకాదని మీమాంసకులు అంటారు. ఒకసారి పరిశీలిద్దాం.

మీమాంసక మతం H ఘటాభావ వత్ భూతలమిదం - అనగా, భూమియందు ఘటాభావమున్నది - అను ప్రత్యక్ష ప్రతీతి భూమికే కలుగుచున్నది. ఇచట ఘటాభావము, ‘నీలోత్పలం’ అనుచోటవలె విశేషణమే అగుచున్నది. ఘటాభావమనునది భూతలముకంటే భిన్నము కాదు కదా!

అందుచేత అభావమనునది అధికరణస్వరూపమే ‘మృత్పిండః’ అనునపుడు ఘటము భవిష్యత్తులో ఏర్పడును అను జ్ఞానమందు ఘటము యొక్క ప్రాగభావమును చెప్పుచున్నారు. అదికూడా జ్ఞానస్వరూపమే కాని, అభావమనునది ప్రత్యేకించి ఏమీలేదు. లేదా అధికరణభూతమైన మృత్పిండమే ఘటప్రాగభావరూపమైనది. ఇదే విధంగా ప్రధ్వంసాభావము కూడా ప్రత్యేకమైనది కాదు. అన్యోన్యాభావము కూడా ఒక అతిశయకల్పనే గాని వేరుకాదు. అందుచేత అభావమనునది లేదు. ఈ విధంగా ప్రాభాకరమతానుయాయుల మతం. ఇది సరికాదు.

నైయాయీకుల సిద్ధాంతం - అభావమనునది ప్రత్యేక పదార్థముగా పరిగణించవలసినదే.

అభావపదార్థము లేకుండా, ఆధారస్వరూపకల్పన చేయుట, కల్పనా సౌలభ్యమని మీమాంసకులు చెప్పుటయుక్తము కాదు. ఎందుచేతననగా.

అనంతములైన అధికరణముల వివేచనాపేక్ష చేయుటకంటే, ఒక్క అభావకల్పన చేయుటే సౌలభ్యమగును. ఎలాగంటే -

ఒకే - ఘటాభావము, భూతలమదున్న పర్వతాద్యనేక అధికరణముల కల్పనాపేక్ష కంటే, అభావపదార్థ కల్పనే లాఘవమగుచున్నది.

అంతేగాక, అభావము అధికరణ స్వరూపముగానే తర్కించుచున్నారు. అదియుక్తముకాదు. ఆధారాధేయ భావసంబంధముండుటవలన.

భూతలమందు ఘటాభావము అనునపుడు, భూతలం ఆధారం, ఘటాభావం ఆధేయం అనునది ప్రత్యక్షసిద్ధియే.

ఏ వస్తువు ఏ ఇంద్రియము చేత గ్రహింపబడుతున్నదో, దాని అభావము కూడా ఆ ఇంద్రియముచేతనే గ్రహింపబడును అనునది ఒక నియమము.

ఘటగ్రహణమునకు సాధనమైన ఇంద్రియముచేతనే, ఘటాభావము కూడా భూతలమందు ప్రత్యక్షముగా ఆ ఇంద్రియముచేత గ్రహింపబడుచున్నది.

‘వాయువు రూపాభావమైనది’ అనునపుడు రూపాభావమునకు అధికరణభూతమైన వాయువు చక్షురింద్రియగోచరముకాదు కనుక, చక్షురింద్రియముచేతనే అభావము కూడా గ్రాహ్యమనుట కుదరదు, అందుచేతనే అభావమనునది ప్రత్యేక పదార్థముగా గణింపవలయును.

అభావము, జ్ఞానస్వరూపము లేదా స్మృతిరూపము, అనుట కూడా కుదరదు. అభావము బాహ్యేంద్రియగ్రాహ్యము, జ్ఞానము అంతరింద్రియగ్రాహ్యము.

అందుచేత అభావమనునది ప్రత్యేక పదార్థమనుట నిశ్చప్రచం. ఏమీ సందేహములేదు.

ఆత్మ

ఆత్మతత్త్వనిరూపణ ప్రసంగమందు నైయామికులు ఇలా అభిప్రాయం వ్యక్తం చేస్తారు.

శ్లో॥ ఆత్మేంద్రియాద్యధిష్ఠాతా కరణం హి సకర్తృకం॥

ఇంద్రియాదులకు అధిష్ఠానంగా ఉండేదే ఆత్మ. క్రియయందు సకర్తృకత్వమువలన ఆత్మ ఉన్నదని సిద్ధించుచున్నది.

జనకతా సంబంధముచేత క్రియయందు జ్ఞాన వత్తాసంబంధమై గాని, అవచ్చేదకతా సంబంధముచేత శరీరమునందు జ్ఞానవత్తా సంపాదకమైనది గాని “ఆత్మ” అనబడును.

అధిష్ఠాత్మత్వం అనునది, సమవాయ సంబంధముచేత జ్ఞానాధికారణత్వమే.

ఆత్మ రెండు విధములు. 1. జీవాత్మ, 2. పరమాత్మ (ఈశ్వరాత్మ). “ఆత్మ” అనునది జ్ఞానస్వరూపమే. జ్ఞానాధికరణం ఆత్మలక్షణం. జ్ఞానాధికరణత్వమనునపుడు, సుఖదుఃఖాదులకు సమవాయి కారణత్వం చెప్పబోవునపుడు, ఈశ్వరునియందు సుఖదుఃఖాదులు లేవు కనుక పరమాత్మయందు అవ్యాప్తి రాదా? అని ప్రశ్నించినచో.

ఈశ్వరునియందు బాహ్యకరణములు లేకపోయినప్పటికీ నిత్యజ్ఞానవత్త్వం ఉన్నది. అందుచేత అవ్యాప్తిలేదు. అంతేగాక ఈశ్వరుని యందు అదృష్టరూప నిమిత్త కారణము లేనందున (సంస్కారఫలములు) అతనికి సుఖదుఃఖాదులు కలుగవు.

శ్లో॥ “క్షిత్వప్తేజో మరుత్వోమ కాలదిగ్దేహినోమనః।

అని ద్రవ్యనిరూపణ సందర్భమునందు, ఆత్మకు “శరీరీ” అని సంజ్ఞ చెప్పబడినది. దానికి ‘జీవాత్మ’ అని అర్థం. అక్కడ జీవాత్మ భిన్నమైన పరమాత్మను (ఈశ్వరుని) ఎందుకు దశమ ద్రవ్యంగా చెప్పుటలేదు. అలా చెప్పినచో ఆత్మలక్షణమునకు అవ్యాప్తి దోషము రాదుకదా! అనినచో అది సరికాదు.

ఎందుచేతననగా - అసలు జీవాత్మ అనునది ఈశ్వరుని కంటే భిన్నమైనది కానేకాదు. అందులకు ప్రమాణముకూడా లేదు. భిన్నంగా భావించడమనేది ప్రసిద్ధ ప్రస్థాన వ్యతిరేకమే అగును. తర్క విరుద్ధమూ అగును.

అందుచేత ఆత్మత్వముగా, జ్ఞానవత్త్వమే గ్రహింపబడినది గాని ద్రవ్యవిభాగముకాదు. ఈ జ్ఞానవత్త్వం అనునది సమవాయ సంబంధము చేత ఈశ్వరుని యందు కూడా ఉండును. కనుక ‘ఆత్మ’ శబ్దముచేత జీవాత్మ పరమాత్మలు గ్రహింపబడుదురు.

“ఆత్మ” ఉన్నదనుటకు “ప్రమాణం” ఏమిటి? చక్షురాది ఇంద్రియములు సాధనములు మాత్రమే. వాటికి ఒక కర్తలేనిదే అవి విషయమును గ్రహించి, వాటి యందు ప్రవృత్తి గాని, నివృత్తి గాని పొందలేవు.

చేదించుటకు సమర్థమైన గొడ్డలి, చేదన కార్యమందు ప్రవృత్తించాలంటే ఎవరోఒక చేతన వ్యక్తి అపేక్ష అవసరం అవుతుంది. అదేవిధంగా ఇంద్రియములు కూడా తమతమ విషయములందు ప్రవర్తించుటకు ఒక ‘చేతన’ అవసరం ఉన్నది. అదే ‘ఆత్మ’ అనబడుచున్నది. ఈ అనుమాన ప్రక్రియ “తార్కిక భాష”లో ఇలా ఉంటుంది.

“ఇంద్రియం సకర్తృకం, ఫలోపధానాత్మక కరణత్వ ఘటిత కారణత్వాత్, చేదన ఫలోపధాయక వాస్యాదివత్॥ ఇలాకూడా చెప్పవచ్చు.

చక్షురాదీని ఇంద్రియాణి, రూపాద్యుపలబ్ధౌ సకర్తృ కాణి కారణత్వాత్, ఛిదాది క్రియాసాధక తమ కుఠారాదివత్॥

జ్ఞానమునకు సాధనములైన ఇంద్రియములు ఏచేతన చేత అధిష్ఠింపబడి ఉన్నవో ఆచేతనయే “ఆత్మ” అనబడును. అన్వయ-వ్యతిరేకములచే ఇలా చెప్పవచ్చును.

1- యద్యత్ కరణం తత్తత్ చేతనాధిష్ఠితం। యథా ఛిదా కరణం వాస్యా

2- యన్న చేతనాధిష్ఠితం, తన్న కరణం।

ఈ విధముగా “ఆత్మ” సిద్ధించుచున్నది.

ఇక ఆత్మత్వ జాతీయందు ప్రమాణమును తర్కపరిభాషలో చెబితే ఇలా ఉంటుంది-

H సమవాయ సంబంధావచ్ఛిన్న సుఖత్వావచ్ఛిన్న సుఖనిష్ఠ కార్యతానిరూపిత - తాదాత్మ్యసంబంధావచ్ఛిన్న ఆత్మనిష్ఠ కారణతా కించిద్ధర్మావచ్ఛిన్నా కారణతాత్వాత్, తంతు నిష్ఠ కారణతావత్॥

అద్వైత ఖండన

వేదాంత సిద్ధాంతమందు భగవాన్ బాదరాయణుడు శంకరాచార్య ప్రభృతులు నిత్యవిజ్ఞానమును ప్రతిపాదించి, అద్వైతమును సిద్ధాంతీకరించారు. ఉపనిషత్-భగవద్గీత-బ్రహ్మసూత్రములను ప్రస్తానత్రయముగా ప్రమాణ గ్రంథములుగా చెప్పారు.

వేదాంత మతానుసారం “నిత్యమై-స్వప్రకాశరూపమైన చైతన్యమే ఆత్మ” అందుచేతనే ‘అవి నాశీవాఽరేయ మాత్మా’ - సత్యం జ్ఞాన మనంతంబ్రహ్మ అని శ్మతులు ప్రమాణము.

“నీలం ఉత్పలం” అనుచోట, నీలపదం విశేషణం ఉత్పలం విశేష్యము. అదేవిధంగా “సత్యంజ్ఞానమనంతం బ్రహ్మ” అనుచోట బ్రహ్మపదం విశేష్యం ‘సత్యం జ్ఞానమనంతం’ అనునవి విశేషణములు.

‘సత్యం’ అని చెప్పుటవలన అసత్యములయిన వాటినిన్నిటిని నివర్తింపజేయుచున్నది. త్రికాలాబాధితమైన అర్థమును వ్యక్తపరచుచున్నది.

‘జ్ఞానం’ అని చెప్పుటవలన - చిత్స్వభావము, అందుచేత అచిత్ పదార్థములైన స్థావరాదులు నివారింపబడుచున్నవి.

‘అనంతం’ అని చెప్పుటవలన దేశకాలాదులచే అపరిచ్ఛిన్నమైనదని తెలియుచున్నది. అందుచేత పరిచ్ఛిన్నములైన లౌకిక పదార్థములన్నీ నివారింపబడుచున్నవి.

‘నీలం ఉత్పలం’ అనుచోట, నీలశబ్దముచేత తద్వ్యతిరిక్తములు ఏవిధంగా నివారింపబడుచున్నవో, నీలపదము స్వార్థ స్థాపనము చేయుచున్నదో - అదేవిధముగా సత్యం-జ్ఞానం-అనంతం, అను పదములు-స్వార్థమును చెప్పి స్వార్థవ్యతిరిక్తములకు వ్యావర్తకరూపంగా

యుంటాయి. వీటిచేత అభిధేయమైన బ్రహ్మరూప పదార్థము - ‘అహం’ ప్రత్యయ విషయమగుచున్నది, అదే ఆత్మ.

ఈ బ్రహ్మరూప పదార్థము, ఆత్మ - సర్వవ్యాపకము - సర్వసాక్షి - అకర్త - అభోక్త - నిత్యజ్ఞానరూపుడు అయిన కేవలం బ్రహ్మమే.

అజ్ఞానోపాధివశముచేత జీవభావం పొందిన ఆత్మయే, నానా ఉపాధుల వలన నానా విధములుగా ఉంటున్నది. నిరుపాధి స్వరూపమైన ఆ బ్రహ్మ మాయోపాధిని పొంది ఈశ్వరుడగుచున్నాడు. అవిద్యోపాధిని పొంది జీవుడై నానాత్వమును కల్పించుచున్నాడు.

జ్ఞానముతో, ఆ అవిద్యోపాధిని పారద్రోలి జీవాత్మ బ్రహ్మ స్వరూపమును తన నిత్యశుద్ధ బుద్ధరూపమును పొందుచున్నది. అదే ‘మోక్ష’మని చెప్పబడుచున్నది.

‘తత్త్వమసి’ అనుమహావాక్యోపదేశముచేత దాని శ్రవణ-మనన-నిదిధ్యాస వశముచే, అఖండాకారకారకమైన “అహం బ్రహ్మాస్మి” అను చిత్తవృత్తి కలుగును. అదే “జ్ఞానం” - విద్య అని చెప్పబడుచున్నది. దానివలననే మోక్షము లేదా ముక్తి - అపవర్గ పొందబడుచున్నది.

సిద్ధాంతము - ఆత్మ విషయకమైన ఈ వేదాంత మతము కూడా క్షణికవిజ్ఞానవాది బౌద్ధమతమువలె గ్రాహ్యము కాదు.

అసలు నిత్యజ్ఞానమనునదే అసంభవం. ఈ నిత్యవిజ్ఞానమనునది సవిషయకమా? నిర్విషయకమా?

సవిషయకమైనచో అది సమస్త విషయకమైనదా? పర్యాప్త విషయకమైనదా? -సమస్త విషయకమైనచో అందువలన అందరూ “సర్వజ్ఞులు” కావలసివచ్చును. ప్రపంచంలోనే సర్వజ్ఞుడెవడూలేడు. ఒకవేళ పరిమిత

విషయకమైనచో అనగా ఏదో ఒక వస్తువిషయకమైనచో - సుషుప్తి యందు కూడా (గాఢనిద్రయందు) రూపాది విషయ జ్ఞాపకత్వముండ వలయును.

నిత్యవిజ్ఞానరూపమైన ఆత్మకు నిర్విషయకత్వమున్నదన్నచో అదికూడా కుదరదు. అందులకు ప్రమాణము లేదుకనుక. అంతేగాక జ్ఞానమునకు నిర్విషయత్వం అనునది అసంభవం. ఏవి జ్ఞానమైతే ఉన్నదో అదంతా విషయముతో కూడియున్నదే అగును.

ఏఘట విషయకమైన జ్ఞానమున్నదో, అది ఘటస్వరూపమును విషయముగా ప్రకాశింపజేయును. అలాగే పటవిషయకమైన జ్ఞానము పటస్వరూప విషయమును తెలియజేయును.

నిర్విషయకమైన జ్ఞానమునకు, జ్ఞానత్వమే సంభవించదు. అందుచేత నిత్యజ్ఞానము ఆత్మ కాదు. అంతేగాక “సత్యం జ్ఞానమనంతం బ్రహ్మ” అనునది బ్రహ్మపరమైన వాక్యము. ఆత్మపరమైనది కాదు.

జీవాత్మ - పరమాత్మలకు, అభేదమున్నపుడు జీవాత్మకూడా సత్య-జ్ఞాన-అనంత పదములచేత లక్ష్యమగుచున్నాడనినచో, అదియును సరికాదు - ఎందుచేతనంటే

లోకములో ఒకనికి జ్ఞానిత్వము, మరొకనికి అజ్ఞాత్వము - ఒకనికి సుఖిత్వము, మరొకనికి దుఃఖిత్వము అను భేదవ్యవస్థచేత, జీవాత్మలకు నానాత్వము, బ్రహ్మస్వరూపము కంటే భిన్నత్వము, స్పష్టముగా గోచరించుచున్నది కనుక.

లేనిచో ఒకడు “మోక్షము” పొందినచో అందరూ ముక్తులు కావలసివచ్చును. ఒకడు బంధముపొందినచో అందరూ బద్ధులు కావలసివచ్చును.

అందుచేతనే జీవేశ్వరులిరువురూ పరస్పరము భిన్నులు - విరుద్ధ ధర్మము కలవారు. దహన-తుహినుల వంటివారు.

‘మమైవాంశో జీవలోకే’ అను భగవద్ వాక్యము వలన జీవేశ్వరులకు అభేదము, ఆప్తవాక్యప్రమాణముచే సిద్ధించుచున్నది కదా! అనినచో అదికుదరదు. ఎందుచేతననగా

భగవద్వాక్యము మరొకలా పర్యవసించుట వలన, లేనిచో భేదవ్యవహారము, బద్ధముకై వ్యవహారమే అనుపపన్నమగును. అదేవిధముగా

‘తత్త్వమసి’ - ‘అహంబ్రహ్మాస్మి’ అను వాక్యములు కూడా అన్యధా పర్యవసన్నములే. తత్త్వమసి - అనునపుడు తత్ - త్వం అను రెండు పదములందు లక్షణాపేక్షచే “తత్” అను పదమునకు ‘దానికి’ అను లక్ష్యార్థగ్రహణమందు లాఘవమున్నది - యజమానః ప్రస్తరః - అదిత్యోయాపః, అను వాక్యములవలె లక్ష్యార్థమే ఉపపన్నమగుచున్నది.

అంతేగాక జీవేశ్వరుల అభేదము వలన, శృతులు ప్రతిపాదించు సేవక - సేవ్యభావము కూడా కుదరదు. మోక్షదశయందు అజ్ఞానము నివృత్తియై ‘అభేదము’ కలుగునని చెప్పినచో అది కుదరదు. ఎందుచేతననగా, ఈ భేదము నిత్యము, దీనికి నాశములేదు. అందుచేత జీవాత్మ-పరమాత్మలకు భేదము నిత్యమగుచున్నది.

మరియు, వేదాంత మతమందు బ్రహ్మకు ధర్మములు లేవు కనుక, అతనికి సత్యత్వాది ధర్మములుండు అవకాశమే అసంభవమగును. కాని అతనికి సత్యత్వమున్నది.

మిథ్యాత్వము లేనపుడు సత్యత్వం కల్పించబడినది అన్నచో, ద్విత్వధర్మములేనపుడు ఎందుకు ఏకత్వమే కల్పించరాదు? మోక్షదశయందు ఏకత్వ కల్పనము, తత్సాదృశ్యపరముగానే గాని దానితో ఐక్యవ్యంజకము కాదు.

“పురోహితోఽయం రాజా” - అననటుల ఆ వాక్యము అర్థవాదపరమే. అందుచేతనే “నిరంజనః పరమం సామ్యముపైతి - అను వాక్యము నందు, బ్రహ్మయందు “జ్ఞానాశ్రయత్వమే” చెప్పబడుచున్నది.

“యః సర్వజ్ఞః సర్వవిత్” అనుచోట అతడు జ్ఞానాశ్రయమే కాని జ్ఞానస్వరూపుడు కాదని చెప్పబడినది.

‘నిత్యం జ్ఞానమానంద’ - అనునపుడు ‘ఆనంద’ శబ్దమునకు ‘అచ్’ ప్రత్యయము, మత్స్వర్థమందే వచ్చును. పాణిని అష్టాధ్యాయి యందు “అర్శాదిభ్యోనఽచ్ 5-21-27 అని సూత్రీకరించాడు.

అందుచేత ఆనందాధి కరణత్వమే యుక్తము. ఆనందస్వరూపత్వము యుక్తము కాదు. లేనిచో పుంలింగము రావలసి వచ్చును. కనుక ‘ఆనంద’ శబ్దము దుఃఖాభావవ్యంజకముగా ప్రయోగింపబడినది.

సారాంశమేమనగా-ఆత్మ ప్రతీశరీరమునందు భిన్నమై, జ్ఞాన సుఖాద్యధికరణముగా నుండునని నైయాయిక సిద్ధాంతము.

ఈ ఆత్మ ప్రత్యక్షప్రమాణ బోధ్యము, అనుమాన గమ్యమూ అగుచున్నది. తనయొక్క ఆత్మ, మానస ప్రత్యక్షమువలనను, ఇతరుల ఆత్మ అనుమానప్రమాణము వల్లను తెలియుచున్నది.

తనయందు, అహం ప్రత్యయ విషయమై, అహంకారాశ్రయమై గోచరమగుచున్నది.

“అయం శరీరం చేతనాధిష్ఠితం, చేష్టాశ్రయత్వాత్ రథాదివత్” అని ప్రక్రియ. అనుమాన ప్రక్రియ యందు పంచ అవయవములు ఇట్లుండును.

1. అయం శరీరం చేతనాధిష్ఠితం - ప్రతిజ్ఞా
2. చేష్టాశ్రయత్వాత్ - హేతుః
3. యత్ర యత్ర చేష్టాశ్రయత్వం
తత్ర తత్ర చేతనాధిష్ఠితత్వం
యథా రథాదిః - ఉదాహరణం
4. తథాచ అయం - ఉపనయం
5. తస్మాత్తథా - నిగమనం

అహం ప్రతీతి విషయము ఆత్మయే అగుచున్నది. అందుచేత, శరీరేంద్రియ మనోబుద్ధులను వ్యావృత్తి చేయుచున్నది. దీని వివరణ ఇలా ఉంటుంది.

“మనోభిన్న చక్షురాదీంద్రియజన్యప్రత్యక్ష నిరూపిత లౌకిక విషయతా శూన్యత్వే సతి, మానసత్వావచ్ఛిన్న నిరూపిత లౌకిక విషయతావాన్ ప్రత్యక్షః

ఈ ఆత్మ, - విభువు, పరమ మహత్వంగలవాడు. సమవాయ సంబంధముచేత పరమ మహత్పరిమాణము గలవాడు. ఇతని గుణములు -14.

బుద్ధి - సుఖ -దుఃఖ - ఇచ్ఛా - ద్వేష - ప్రయత్న - ధర్మ-అధర్మ - సంస్కార - సంఖ్యా - పరిమాణ - పృథక్త్వ - సంయోగ - విభాగములు 14 ఆత్మ గుణములగుచున్నవి.

ప్రత్యక్షం

ఇంద్రియ జన్యజ్ఞానం ప్రత్యక్షం. మరి, మనోరూప ఇంద్రియము వలన జనించినది కూడా ప్రత్యక్షమేనా? ఈ అతివ్యాప్తి నివారణకు ఇంద్రియముల వలన కలుగు జ్ఞానమునకు సాక్షాత్ కారణత ఉండాలనే అర్థంగ్రహించాలి. లేదా

సాక్షాత్ ఇంద్రియార్థ సన్నికర్షజన్యం జ్ఞానం ప్రత్యక్షం. అంటే సరిపోతుంది. సన్నికర్ష అంటే సంబంధం, అర్థం అంటే విషయం. విషయంతో సాక్షాత్ సంబంధం ఉండి ఇంద్రియముల వలన కలిగే జ్ఞానం ప్రత్యక్షం. యోగుల యొక్క ప్రత్యక్ష జ్ఞానమందు అవ్యాప్తి ఏమీ ఉండదు. ఎందుచేతననగా, వారికి మనోరూప ఇంద్రియముతో విషయానికి సాక్షాత్ సంబంధం ఉండదు.

న్యాయసూత్రకారులు - ప్రత్యక్ష లక్షణాన్ని ఇలా ప్రకృష్టంగా నిర్వచించారు.

“ఇంద్రియార్థ సన్నికర్షోత్పన్నం జ్ఞానం, అవ్యపదేశ్యం అవ్యభిచారి వ్యవసాయాత్మకం - ప్రత్యక్షం” 1-1-4.

నవీన నైయాయకులు - గంగేశోపాధ్యాయ - గదాధర - జగదీశ - మధురానాథాదులు, బహిరింద్రియ ప్రత్యక్షమందు రూపమును కారణత్వముగా అంగీకరించరు. ప్రమాణము లేనందువలన. వీరి సిద్ధాంతరీత్యా రూపాంగీకారము వలన, వాయువుకు ప్రత్యక్షత్వమును - రూపాభావము వలన వాయువుకు ప్రత్యక్షాభావము ఏర్పడునను అన్వయవ్యతిరేకములచేత అది సిద్ధించదు.

వాయువునందు రూపాభావమున్నను - స్పృశ్య ప్రత్యక్షమున్నది. అదేవిధముగా వెలుగునకు (జ్వాల) స్పృశ్యాభావము నందు రూపమున్నది కనుక ప్రత్యక్షము సిద్ధించును.

ఈ స్థలమునందు - స్పృశ్య ఉన్నపుడు జ్వాల ఉందని స్పృశ్యలేనపుడు జ్వాల లేదని - అను అన్వయ వ్యతిరేకములు చెప్పుటకు వీలులేదు.

నవీన నైయాయకులు - వాయువుకు తాచ ప్రత్యక్షం సంభవించును కనుక అందుకోసము అనుమతి కల్పన అనావశ్యకమని, గౌరవభంగమని అంటారు.

నిర్వికల్ప జ్ఞానం

ఇంద్రియార్థ సన్నికర్షజన్యం జ్ఞానం ప్రత్యక్షమని లక్షణం నిరూపించబడినది కదా! అప్పుడే ప్రథమక్షణమందు కలిగిన జ్ఞానము “నిర్వికల్పక జ్ఞాన” మనబడుతుంది.

సామాన్యంగా జ్ఞానం రెండు విధములు. 1. నిర్వికల్పకం, 2. సవికల్పకం.

నామజాత్యాది యోజనాసహితమైన జ్ఞానము సవికల్పకజ్ఞానం, ఇందులకు వ్యతిరేకమైన “ఇది” - “అది” - కొంచెం మొ॥ సూచించబడు జ్ఞానము నిర్వికల్పక జ్ఞానం.

లేదా విశేషణతాశూన్యమైన జ్ఞానము నిర్వికల్పక జ్ఞానమని చెప్పవచ్చును. లేదా విలక్షణ విషయతాశాలి జ్ఞానం నిర్వికల్పకజ్ఞానం - లేదా బాలమూకాది విజ్ఞాన సదృశం అనికూడా చెప్పవచ్చును.

తర్కభాషాకారుడు “కేశవమిశ్రుడు”

“నిర్వికల్పకం నామజాత్యాదియోజనాహీనం వస్తుమాత్రావగాహి కించిదిదమితి జ్ఞానం” - అని చక్కని లక్షణం నిర్వచించాడు.

నిజానికి - ఇంద్రియ విషయ సంయోగము నందు ప్రథమ క్షణములో 'అది' అని మాత్రము తెలిసి దాని విశేషణములు ఉత్తర క్షణమునందు తెలియును. ఇదే నిర్వికల్పక జ్ఞానం.

న్యాయ సిద్ధాంత ముక్తావళి యందు - ఈ నిర్వికల్పక జ్ఞానం అతీంద్రియమని పేర్కొనబడింది.

శో॥ జ్ఞానం నిర్వికల్పాఖ్యం తదతీంద్రియ మిష్యతే॥

అతీంద్రియమనగా ఇంద్రియ జ్ఞానరాహిత్యం, ఒక ఆభాస మాత్రమైనది. ఇచట ఇంద్రియ సంయోగ గ్రాహ్యమందు ప్రామాణికత లేనందున అతీంద్రియమని చెప్పబడినది. జ్ఞానమనునది మాత్రము నామజాత్యాది సహితముగానే కలుగును.

ఒక వస్తువును చూచినపుడు ముందుగా 'అది' అను ఒక భావము ప్రథమక్షణములో కలుగును. ఆక్షణమునందు, దాని నామ- రూప- జాత్యాదులు వెంటనే స్ఫురణకు రావు. 'అది' అను కలిగిన భావమునకే 'నిర్వికల్పం' అనిపేరు. వెంటనే ఉత్తరక్షణమునందు ఘటాది జ్ఞానము ఆ వస్తువునందు కలుగును. ప్రథమక్షణ - ఉత్తరక్షణము నందు కలుగు నిర్వికల్ప - సవికల్ప జ్ఞానములకు పట్టుసమయము. "శతపత్ర భేదన్యాయము" వలె అతి సూక్ష్మముగా ఉండి జ్ఞానగోచరము కాదు.

ప్రామాణ్యవాదం

'భ్రమ' భిన్నమైన జ్ఞానం 'ప్రమ', దానికి సాధనం 'ప్రమాణం'. ప్రమాణముయొక్క భావము ప్రామాణ్యము. ప్రమాణ శబ్దమునకు భావార్థమునందు "వ్యజ్" ప్రత్యయము వచ్చినది. ప్రామాణ్య సబంధమైన వాదమే ప్రామాణ్యవాదమనబడును.

దాహంవేసిన వ్యక్తి నీటికోసం వెతుకుతాడు. ఒకచోటుకి వెడతాడు. నీటిని పొందుతాడు. ఇతనికి 'నీరు ఉన్నది' అను ఏ జ్ఞానమైతే కలదో ఆజ్ఞానమునకు "ప్రామాణ్యము", జలోపలబ్ధికి పూర్వమే ఉన్నదా? లేదా జలోపలబ్ధి అనంతరం స్వీకరించాలా? ఈ మతభేదమే "ప్రామాణ్యవాద" మనబడును.

జలవిషయకజ్ఞానమును గూర్చి ప్రామాణ్యము జలోపలబ్ధికి పూర్వమే ఉన్నదని భావించాలనేవారు "స్వతః ప్రామాణ్యవాదులు".

జలోపలబ్ధి అనంతరం, జలవిషయ జ్ఞానముగూర్చి గల ప్రామాణ్యమును అంగీకరించువారు "పరతః ప్రామాణ్య వాదులు" పూర్వపక్షం - మీమాంసామతం.

మీమాంసావాదుల రీత్యా ప్రమాణమనునది స్వతః గ్రాహ్యం. స్వతః = తనంత తానుగా తెలుసుకొనేది. ప్రమ స్వప్రకాశము కనుక స్వతః సిద్ధముగానే తెలియవలెను.

ప్రవృత్తికంటే ముందుగానే ప్రమాణ్య నిశ్చయము కలదు. ఏ కారణముచేత ఏ జ్ఞానము గ్రహింపబడుచున్నదో, అదే దానికి ప్రమాణమగు. జ్ఞాన గ్రాహకము కంటే భిన్నమైనది మరొకటి ప్రమాణమగుటకు వీలులేదు.

1. ప్రభాకర సంప్రదాయమందు - జ్ఞానము స్వతోగ్రాహ్యము కనుక, ఆ జ్ఞానమునకు దానినే ప్రమాణముగా స్వీకరించాలి. జ్ఞానమనునది స్వప్రకాశ స్వరూపము కలది. దానిని ప్రకాశింపచేయుటకు మరొక ప్రకాశము అవసరములేదు. అందేచేతనే జ్ఞాననిష్ఠ ప్రామాణ్యగ్రహణమునకు, స్వయముగా తత్ గ్రాహకముచేతనే ప్రమాణ సిద్ధి కలుగును. వీరినే 'త్రిపుటీ ప్రతిభాస వాదుల'ని కూడా అంటారు.

2. భాట్ట సంప్రదాయము నందు - జ్ఞానము అతీంద్రియముగా అంగీకరింపబడుచున్నది. ‘ఘట’ దర్శనానంతరం “ఘటో జ్ఞాతః” - ఘటము తెలియబడినది. అను ఏ జ్ఞాతత (జ్ఞానము) కలుగుచున్నదో, దానిచేత “ఘట విశేష్యక ఘటత్వ ప్రకారక జ్ఞాన జన్యత్వ వ్యాప్యజ్ఞాతతా” అనునది వ్యాప్తిస్మరణం.

ఈ వ్యాప్తి స్మరణముచే ఈ క్రింది అనుమతి కలుగును.

“ఇయం జ్ఞాతతాఘట విశేష్యక ఘటత్వ ప్రకారక జ్ఞానజన్యఘటవృత్తి ఘటత్వ ప్రకారక జ్ఞాతతాత్వాత్.

3. మురారి మిశ్ర సంప్రదాయమందు - జ్ఞానమునకు అనువ్యవసాయము చేత స్వతో గ్రాహ్యత్వం సిద్ధించును. వ్యవసాయమనగా జ్ఞానము, జ్ఞానాంతరం తజ్జన్యజ్ఞానవిషయక జ్ఞానమే “అనువ్యవసాయ” మనబడును. “అయం ఘటః” అనునపుడు ఘటజ్ఞానానంతరం, ఘట విషయకజ్ఞానవానహం, అను ప్రతీతియే అనువ్యవసాయము.

ఈ అనువ్యవసాయము జ్ఞానమాత్ర విషయకమే గాని ఘట ఘటత్వ విషయకము కాదు అనునది కుదరదు, ఎందుచేతననగా, జ్ఞానమునకు విషయతా సంబంధము చేతగాని అభేదసంబంధముచేగాని విషయమునకు కారణమగుటవలన, మరియు జ్ఞానమునకు నిర్విషయ సంబంధము లేదు కాబట్టి.

ఇదీ స్వతః ప్రామాణ్యవాదుల పూర్వపక్షం. నైయాయికులు నిసంగీకరించరు. ఎలాగంటే -

సిద్ధాంత పక్షం - ప్రమాణము స్వతో గ్రాహ్యము కాదు. సంశయ మనునదే సంభవించదు కనుక. జ్ఞానమునకు ప్రమాణము తనంతతానుగానే

గ్రహింపబడినచో, అభ్యాసములేని సమయమునందు కలుగు ప్రామాణ్య సంశయము కలుగనేరదు. అనగా మనకు తెలియని ఒక విషయమును గూర్చి అది అవునా? కాదా? అను సంశయమనునదే కలుగక పోవలసివచ్చును.

జ్ఞానము, దాని ప్రామాణ్యము తెలిసినపుడు సంశయమనునది కలుగదు. జ్ఞానమునకు ప్రామాణ్యము తెలియనపుడు సంశయమనునది కలుగును. దీని అనుమాన ప్రకారము ఇట్లుండును.

“ఇదం జ్ఞానం ప్రమా సకలప్రవృత్తి జనకత్వాత్,

యన్మైవంతన్మైవం యథా అప్రమా,

ఇదం పృథివీత్వ ప్రకారకం జ్ఞానం ప్రమా, గంధవతి పృథివీ ప్రకారక జ్ఞానత్వాత్.

అందుచేత జ్ఞానమునకు పరతః ప్రామాణ్యము స్పష్టముగా సిద్ధించుచున్నది.

ఎడారియందు దాహము కలిగిన వ్యక్తి, జలమునుచూచి దాని కొరకు ప్రవర్తించి దానిని పొందుతాడు.

అక్కడ జలజ్ఞానమునకు ప్రామాణ్యము జలలబ్ధికి పూర్వమే ఉన్నదనుట యుక్తముకాదు. ఎందుచేతననగా, భ్రూమాత్మక జ్ఞానమనునదే అసంభవమగును.

అందుచేత జ్ఞానమునకు ప్రామాణ్యము స్వప్రకాశత్వముచే కలుగదు. ప్రవృత్తి - సాఫల్యమే, జ్ఞానమునకు ప్రామాణ్యములో కారణమగును.

మధ్యయుగం లోని తార్కికులు

1. భాసర్వజ్ఞుడు క్రీ.శ॥ 800

న్యాయశాస్త్రంలో ఒక చక్కటి రచన “న్యాయసారం” ఇతడు రచించినదే. ఇదే ఈ శాస్త్రమందు మొట్టమొదటి ‘ప్రకరణ’ గ్రంథం. ఇతడు ప్రత్యక్ష - అనుమాన - ఆగమప్రమాణములను మూడింటినే అంగీకరించాడు. ఉపమానమును ప్రమాణముగా అంగీకరించలేదు. ఇతడు క్రీ.శ 8వ శతాబ్దివాడు.

మోక్షసిద్ధికి, తపస్సు-స్వాధ్యాయ-ఈశ్వర ప్రణిధానములతో కూడిన ‘క్రియాయోగమే’ సాధనమని ఇతని అభిప్రాయము.

గౌతముని యొక్క ‘ప్రత్యక్ష’ ప్రమాణ లక్షణము ఏ విధమైన యోగి ప్రత్యక్షమును అంగీకరించదు. కాని భాసర్వజ్ఞుడు.

“యోగిప్రత్యక్షం దేశకాల స్వభావ విప్రకృష్టార్థగ్రాహకం” అని నిర్వచించి దానిని గ్రహించాడు.

వాత్స్యాయనుడు గాని, ఉద్యోతకారుడుగాని యోగి ప్రత్యక్షము అంగీకరించలేదు. “సన్నికర్ష” ఆరువిధములు. అలౌకిక సన్నికర్ష విషయంలో వారు మౌనం వహించారు.

ప్రవేయ విషయంలో కూడా భాసర్వజ్ఞుడు ప్రాచీన నైయాయకులతో విభేదించాడు. ఇతనిపై శైవసిద్ధాంత ప్రభావమున్నది. ఈ శ్లోకం గమనించండి.

శ్లో॥ యథా చర్మ వదాకాశం వేష్టయిష్యంతి మానవాః।

తదా శివమవిజ్ఞాయ దుఃఖస్యాంతో భవిష్యతి॥

ఈశ్వరుణ్ణి ఈ లక్షణంతో ఇలా నిర్వచించాడు.

ఐశ్వర్యాది విశిష్టః సంసారధర్మైః ఈషదప్య సంస్మృష్టః పరో భగవాన్ మహేశ్వరః సర్వజ్ఞః సకల జగద్ధాతా॥

ఈ ‘న్యాయసారం’ గ్రంథముపై 18 వ్యాఖ్యానములున్నవి.

నైయాయకులు, వేదాంతులు బోధించే నిర్విషయానందముగాని, కాశ్మీరశైవ ప్రతిపాదిత ప్రత్యభిజ్ఞావాదముగాని అంగీకరించరు. నైయాయకుల వాదంలోని ఈ శ్లోకం గమనించండి.

శ్లో॥ నిత్యానందానుభూతిః స్యాన్మోక్షేతు విషయాదృతే ।

వరం వృందావనే రమ్యే ‘శృగాలత్వం’ వృణోమ్యహం ॥

వైశేషికాత్తు మోక్షాత్తు సుఖలేశ వివర్జితాత్ ॥

‘న్యాయసారం’ చాలా పరిశోధించతగిన గ్రంథం

2. తాత్పర్యాచార్యు

ఇతని పేరు అంతగా పరిచయంలో లేకపోయినా ముఖ్యమైన గ్రంథాలలో ఇతనిని ఉల్లేఖించారు. ఉదయనాచార్యులు తన “ఆత్మ తత్త్వ - వివేక” మనే గ్రంథంలో ప్రామాణ్యవాద వివరణ సందర్భంగా తాత్పర్యాచార్యుని మతాన్ని స్మరించాడు.

ఈ తాత్పర్యాచార్యునే, తాత్పర్యటీక రచించిన “వాచస్పతి మిశ్ర”గా పేర్కొంటున్నారు. ఇతడు కాశ్మీరదేశీయుడు.

“సంవిదేవ హి భగవతీ వస్తూపగమేనః శరణం” అని కాశ్మీర ప్రత్యభిజ్ఞాదర్శన విషయాన్ని వ్యక్తపరిచాడు.

3. త్రిలోచనుడు

క్రీ॥శ 950లోని “రత్న కీర్తి” తన అపోహసిద్ధి, క్షణభంగసిద్ధి ప్రకరణములో త్రిలోచనుని సిద్ధాంతం ప్రస్తావించి దానిని ఖండించాడు. ఎక్కువ వివరములు తెలియవు. “న్యాయమంజరి”ని రచించాడు.

4. వాచస్పతి మిశ్ర

త్రిలోచనుని శిష్యుడితడు. ఈ విషయం ఉదయనుడు తన ‘తాత్పర్య పరిశుద్ధి’లో పేర్కొన్నాడు. గురుస్మరణ ఇలా చేశాడు. ఇది అతని “న్యాయ కణిక”లోనిది.

శ్లో॥ అజ్ఞాన తిమిర శమనీం పరదమనీం
న్యాయమంజీరం రుచిరాం
ప్రసవిత్రే ప్రభవిత్రే విద్యాతరవే
నమో గురవే ॥

“న్యాయ సూత్రోద్ధార” రచయిత “వాచస్పతి మిశ్ర I వేరు. ఇతడు వేరు. మొదటి వాచస్పతి మిశ్రయే “భామతీ” వ్యాఖ్య రచయిత న్యాయశాస్త్రమందు 2 పుస్తకములు రచించాడు. 1. న్యాయసూచీ నిబంధం - ఇది గౌతముని న్యాయ సూత్రములను వాటి అధ్యయన వివరములను తెలియజేయు చిన్న పుస్తకం.

2. ఉద్యోతకరుని “న్యాయ వార్తిక” గ్రంథమునకు, న్యాయవార్తిక-తాత్పర్య టీకా రచించాడు. ఇది కూడా లభించుచున్నది.

న్యాయ రత్నమను గ్రంథముపై వ్రాసిన వ్యాఖ్యానం లభించుటలేదు.

5. జయంతుడు

ఇతడు “న్యాయమంజరి” రచయిత. గంగేశోపాధ్యాయుడు ఇతనినే “జరన్నైయ్యాయికా: “అని పరిహసించాడు. ఇతడు కాశ్మీర దేశీయుడు.

న్యాయమంజరి చాలా చక్కని శైలిలో ఎంతో భావపూర్ణంగా రచించబడినది. ఈ శ్లోకం పరికించండి.

శ్లో॥ యే త్వీశ్వరం నిరపవాద దృఢప్రమాణ

సిద్ధస్వరూపమపి నాభ్యుపయంతి మూఢాః।

పాపాయ తైః సః కథాపి వితన్యమానా

జాయేత నూనమితి యుక్తమతో విరంతుమ్ ॥

మరొక చోట ఈ గద్యరచన గమనించండి.

H మీమాంసకా యశఃపిబంతు, పయో వా పిబంతు, బుద్ధి జాడ్యాప నయనాయ బ్రహ్మీఘృతం వా పిబంతు, వేదస్తు పురుషప్రణీత ఏవ నాత్ర భ్రాంతిః॥

నిత్యసుఖోపలబ్ధి, అది ఈశ్వరునియందు ఉండటం అనేది, ముక్తాత్మలయందు అది ఉండటం అనే విషయం గూర్చి న్యాయ-వైశేషిక శాస్త్రములు ఒప్పువు. ఉదయనాచార్యుల ఈ పంక్తులు పరిశీలించండి.

H నిత్యంతు సుఖం న సత్యం, యోగ్యాను పలంభ బాధితత్వాత్, శృతిస్తత్ర ప్రమాణమితి చేత్ న; యోగ్యాను పలంభ బాధితే తదనవకాశాత్, అవకాశే వా, గ్రావప్లవన కృతేరపి తథాభావ ప్రసంగాత్॥

6. వ్యోమ శివాచార్యులు

ఇతడు దక్షిణ భారతమునకు చెందిన శైవాచార్యుడు. వైశేషిక దర్శనమందు ప్రతిష్ఠితుడు. క్రీ.శ 700 కాలంలోని వాడు.

రాజశేఖరుడు తన “న్యాయకందళి” యొక్క పంచికా వ్యాఖ్యయందు, ప్రశస్తపాదుని పదార్థధర్మ సంగ్రహ గ్రంథమునకు ఇతడు రచించిన “వ్యోమవతీ” వ్యాఖ్యను ఉల్లేఖించాడు. ప్రస్తుతం ఇది లభించుచున్నది.

శబ్దప్రమాణమును ఇతడు అంగీకరించాడు. జ్ఞానలబ్ధికి వైశేషికులు దీనిని స్వతంత్ర ప్రమాణంగా అంగీకరించరు.

వాదీంద్రుని “రససార” గ్రంథములోనూ, వల్లభుని న్యాయ లీలావతిలోను వ్యోమశివుని వారు ప్రస్తావించారు.

7. ఉదయనాచార్యులు

ప్రాచీన న్యాయ-వైశేషిక పండిత ప్రకాండులలో చిట్టచివరి మేరు పర్వతం “ఉదయనుడు”. ఇందులో ఏమీ సందేహం లేదు.

జయంతుడు - వాచస్పతి మిశ్రులు న్యాయ శాస్త్ర విభాగములో రచన చేయగా, శ్రీధరుడు వైశేషిక విభాగములో రచన చేశాడు కాని రెండు విభాగములు ఒకే రూపముగా కూర్చి కొనసాగించిన సంప్రదాయమునకు మొదటి ప్రస్థానికుడు “ఉదయనుడే”.

ఇతని “ఆత్మతత్త్వవివేకము - న్యాయకుసుమాంజలి గ్రంథములు ఎంతో విశిష్టమైనవి. ఆత్మ-ఈశ్వరుడు గూర్చి బౌద్ధ సిద్ధాంతములు ఇందు ఖండింపబడినవి.

ఇతడు క్రీ.శ 10వ శతాబ్ది చివరిలోనివాడు. మరొక రచన “లక్షణావళి” ఇందు చివరి శ్లోకములో తన సమయమును గూర్చి వివరించాడు.

శ్లో॥ తర్కాంబరాంక ప్రమితేష్వతీతేషు శకాంతతః
వర్షేషాదయనచ్చక్రే సుబోధాం “లక్షణావళీమ్॥

ఇది 906 శతాబ్దములకు, క్రీ.శ 984 సం॥నకు సరిపోవుచున్నది. ఉదయనుడు శైవాభిమాని-న్యాయవేదాంతములందు ప్రీతి ఎక్కువ. ఇతని ఆత్మతత్త్వ వివేకము - బుద్ధధిక్కార మని పేరుపొందింది.

లక్షణావళి - వైశేషిక రీత్యా లక్షణ వివరణ చేయును.

ఇతని కిరణావళిలోని మొదటి శ్లోకము లక్షణావళిలోని చివరి శ్లోకము ఒకటే. మరొక రచన “ప్రబోధ సిద్ధి” ఇది న్యాయగ్రంథము. తార్కికరక్షలో దీనిని వరదరాజు 4సార్లు ఉదహరించాడు.

8. శ్రీధరుడు క్రీ.శ. 990

ఇతడు “న్యాయకందళి” రచయిత. ఇది ప్రశస్తపాదుని పదార్థ ధర్మ సంగ్రహముపై వ్యాఖ్యానము “ఇతని తల్లిదండ్రులపేర్లు, అచ్చోక-బలదేవులు.

“పాండుదాసు” అనే కాయస్థ అభిమాని కోరిక మేరకు ఈ వ్యాఖ్యానము వ్రాసినాడట. ఇతర రచనలు.

1. అద్వయసిద్ధి (వేదాంత గ్రంథము)
2. తత్త్వప్రబోధ (మిమాంసా గ్రంథము)
3. తత్త్వ సంవాదిని

“న్యాయకందళి” పై పద్మనాభుడు వ్యాఖ్య రచించాడు. రాజశేఖరుడు “పంజిక” అనే వ్యాఖ్య రచించాడు.

9. శివాదిత్య మిశ్ర

ఖండన ఖండఖాద్య గ్రంథమందు ‘శ్రీహర్షుడు’ ఇతనిని పేర్కొన్నాడు. ఇతడు క్రీ.శ 11వ శతాబ్దికి చెందినవాడు. ఇతను స్వతంత్రంగా రెండు వైశేషిక రచనలు గావించాడు. 1. సప్తపదార్థి, 2. లక్షణమాల.

ప్రాచీన నైయాయీకులలో “ద్రవ్యగుణకర్మ సామాన్య విశేష సమవాయ”ములనబడే ఆరు పదార్థములు మాత్రమే ఉండేవి. “అభావము”ను సప్తమ పదార్థముగా తరువాత కాలంలో చేర్చవలసి వచ్చింది. అభావమునునది ఒక అస్తిత్వముగా భావించి సప్తమ పదార్థంగా గ్రహించలేదు. దానికి కారణం శ్రీధరుడు ఇలా వివరించాడు.

“అభావస్య పృథగనుపదేశః భావ పారతంత్ర్యాన త్వభావాత్” “ఘటో నాస్తి” అను ప్రతిజ్ఞలో వైశేషికరీత్యా మృత్తికాయా ఘటోనాస్తి అనునపుడు రెండు విధములుగా శబ్దబోధ జరుగుచున్నది. 1. ఘటము ఇంకా పుట్టలేదు, ఇది ప్రాగభావము. 2. ఘటము పగిలి నశించినది, ఇది ప్రధ్వంసా భావము. కాని ఈ రెండు విధములైన అభావములు సాంఖ్యరీత్యా రెండు భావ రూపములు (వీరికి అసత్ అనునది లేదు) ఒకటి అనాగత ధర్మము - రెండవది అతీత ధర్మము. కనుక సాంఖ్యులు అభావమును ఒక ప్రత్యేక పదార్థముగా అంగీకరించరు.

ఘటము ఒక వర్తమాన ధర్మము. ఇదే ఉదిత ధర్మం ఘటమునకు ఆధారము మృత్తిక. దీనినుంచి తయారయిన తరువాతే ఘటము అస్తిత్వమును పొందుచున్నది. అప్పుడే ‘సమవాయ’ సంబంధమేర్పడును.

కాని ఉత్పత్తికి ముందు-నాశనమైన తరువాత, ఘటము ఒక అభావ రూపముగా ఉన్నది. ఇదే రెండు సిద్ధాంతములలో నున్న సున్నితభేదము. ఈ భేదమువలనే సత్కార్య వాదము - అసత్ కార్యవాదములేర్పడినవి.

సహజముగానే అతీత - అనాగత పదార్థములు, ప్రమేయముగా అనగా విషయముగా న్యాయవైశేషికములందు అసత్ గా స్వీకరించబడినవి.

అదేవిధముగా - “పటో ఘటో న” అనుచోట - పటము, ఘటము కాదు అనునపుడు సాంఖ్యరీత్యా ఇది అసత్య ప్రతిజ్ఞ, నిజముగా పటము, ఘటముతో తాదాత్మ్యము చెందు అవకాశము లేదు. ఇటువంటి చోట “అభావము”నకు అవకాశమేలేదు.

దానియందు ఇది లేదు-దీనియందు అదిలేదు అనునది అన్యోన్య భావము. కాని ప్రతీ పదార్థమూ, సంయోగమూ లేదా సమవాయమూ (సంబంధములు) లేకుండా ఉండుట అసంభవం. దీనినే అత్యంతాభావం అన్నారు. అయితే ఇది ఒక క్రియావైచిత్రి తప్ప వాస్తవం కాదు. అగ్రాహ్యం.

ఈ శివాదిత్యుడే ‘అభావము’ను సప్తమ పదార్థముగా చేర్చాడని చక్రవర్తి నైయాయీకుని భావన. కాని ఇది పూర్ణసత్యము కాదు.

10. వరదరాజు

ఇతడు క్రీ.శ 12వ శతాబ్ది మధ్యభాగమునకు చెందినవాడు. ఇతడు ఉదయనుని న్యాయకుసుమాంజలికి “బోధిని” అను వ్యాఖ్య రచించాడు. దీనిని మల్లినాథుడు తన ‘తార్కిక రక్ష’ వ్యాఖ్యానములో ఉల్లేఖించాడు. ఈ బోధిని తంజావూరు పేలస్ లైబ్రరీలో ఉన్నది.

‘తార్కిక రక్ష’ అను న్యాయ గ్రంథము రచించాడు. ఇందు మూడు అధ్యాయములలో $97+34+29 = 160$ కారికలున్నవి. దీనిపై

సార సంగ్రహమనే వ్యాఖ్య కూడా వ్రాశాడు. సర్వ దర్శన సంగ్రహమునందిది పేర్కొనబడింది.

11. వల్లభాచార్యులు క్రీ.శ. 1200

ఇతడు వైశేషిక దర్శనములో గొప్ప దార్శనికుడు. ఉదయనాచార్యుల తరువాత చెప్పుకోదగినవాడు. వైశేషిక దర్శనముపై స్వతంత్రముగా “న్యాయలీలావతి” అనే గ్రంథం రచించాడు. గంగేశోపాధ్యాయుని “తత్త్వ చింతామణి” పై ఎన్నో వ్యాఖ్యానములు వెలసినవి. అటువంటి అదృష్టము ఈ ‘న్యాయ లీలావతి’కి పట్టినది.

12. శశధరుడు

గంగేశునికి ముందు తరములోని గొప్ప నైయాయీకులలో “శశధరుడు” ఒకడు. తత్త్వ చింతామణిలో “వ్యాప్తి” లక్షణా ప్రసంగములో ప్రస్తావించబడ్డాడు. న్యాయ శాస్త్రమందు “న్యాయసిద్ధాంత - దీపం” అను గొప్ప గ్రంథం రచించాడు. ఇతర వివరములు తెలియవు.

13. వాదీంద్రులు

న్యాయ-వైశేషికముల రెండింటిలో మహాదేవ సర్వజ్ఞ వాదీంద్రులు ప్రముఖముగా పేర్కొనదగినవారు. శ్రీహర్షుని వంటి ప్రతిభాసంపన్నులు. వీరు శివభక్తులు.

1. వీరి గొప్పగ్రంథము “మహావిద్యా విడంబన”
2. రససార - ఇది ఉదయనుని “గుణ కిరణావళి” పై వ్యాఖ్యాన గ్రంథము. ఇది బెనారస్‌లోని సరస్వతీభవన సంస్కృత సీరీస్‌లో No.5 గా ముద్రించబడినది.

3. కణాదసూత్ర నిబంధము.
4. ఉదయనుని ‘లక్షణావళి’ పై వ్యాఖ్య.
5. ఛందోబద్ధ వేదాంత రచన. దీని పేరు తెలియదు. సర్వదర్శన సంగ్రహములోను, న్యాయసార విచారములోను ప్రస్తావించబడినది.

14. భట్ట రాఘవ క్రీ.శ. 1202

ఇతడు శైవుడు. దక్షిణ భారతమునకు చెందినవాడు. భాసర్వజ్ఞుని న్యాయసారముపై “న్యాయసార-విచార”మను గ్రంథమును రచించాడు. దీని వ్రాతప్రతి బెనారస్‌లోని ప్రభుత్వ సంస్కృత గ్రంథాలయమందున్నది. (2-100) అందు తాళపత్రము చివర శకసం॥ 1174 - క్రీ.శ 1252 అని పేర్కొనబడింది. ఇతని తండ్రిపేరు సారంగుడు.

న్యాయసారముపై రామభట్టుని వ్యాఖ్యానము మరొకటి ఉన్నది. కాని దీనిని అందరూ మరచిపోయారు.

మిథిలా సంప్రదాయం

సవ్య న్యాయం

15. గంగేశోపాధ్యాయులు క్రీ.శ. 1300

మిథిల (బీహార్)కు చెందిన గంగేశులు, న్యాయ వైశేషికములందు చిరపరిచిత సుప్రతిష్ఠితులు. తర్కశాస్త్రములో ఒక కొత్త పుంత తొక్కినవారు. చక్కటి వాక్యరచన, సునిశితమేధోవైచిత్రితో వాద ప్రాధిమ్యతో “తర్కశాస్త్రా”నికే ఒక ఆకర్షణ కలిగించారు.

జ్ఞాన ప్రతిపాదనలో ప్రమాణ సిద్ధాంతీ కరణలో వీరి “తత్త్వ చింతామణి” నిజంగా చింతామణి వంటిదే. వాదములో “ప్రమాణ”మునకు ఒక శాస్త్రీయ కళాత్మక రూపమిచ్చినది గంగేశులే.

‘ప్రమాణ’ సిద్ధాంతీకరణలో వీరి మార్గమునే అనుసరించిన వారుండిరి గాని, దీనిని ధిక్కరించిన వారు లేరు. వీరికి పూర్వము “ప్రమాణ” విషయములో

దింగాగుడు - ప్రమాణ సముచ్చయము

ధర్మకీర్తి - ప్రమాణ వార్తికము

విద్యానందుడు - ప్రమాణ పరీక్ష

దేవసూరి - ప్రమాణ-నయ-తత్వాలోక

మొ॥ గ్రంథములున్ననూ “తత్త్వ చింతామణి” వీటినిన్నింటినీ తలదన్నిన శృంగేరి వంటిది. దీనిపై ఎన్నో వ్యాఖ్యానములు, ఉపవ్యాఖ్యానములు వెలసినవి.

ఇతని జీవిత వివరములు పూర్తిగా తెలియవు. వీరి కుమారుడు వర్ణమానుడు, వర్ణమానుని కుమారుడు యజ్ఞదత్తుడు, యజ్ఞదత్తుని కుమారుడు నరహరి, వీరంతా తత్త్వ చింతామణి వ్యాఖ్యానములపై ఉపవ్యాఖ్యానములు వ్రాసినవారే.

16. వర్ణమానుడు

గంగేశోపాధ్యాయుని కుమారుడే వర్ణమానోపాధ్యాయుడు. గౌతముని “న్యాయసూత్రముల”కు తత్త్వబోధ రచించాడు. ఉదయ నాచార్యుని “న్యాయకుసుమాంజలి పై కిరణావళి ప్రకాశ, ఖండన ఖండ ఖాద్యముపై ఫక్తికోద్ధారం, వల్లభుని న్యాయలీలావతి పై లీలావతీ ప్రకాశ, తత్త్వ చింతామణిపై “చింతామణి ప్రకాశ” రచించాడు. ఇవన్నీ ప్రస్తుతము లభించుచున్నవి. మహోపాధ్యాయుడుగా కీర్తి గడించాడు.

17. పక్షధరుడు (జయదేవ మిశ్ర)

వర్ణమానుని అనంతరం చాలాకాలానికి “మిథిల”లో 15వ శతాబ్దిలో ఈ గొప్ప తార్కికుడు జన్మించాడు. ‘చింతామణి’ అధ్యయనమందితనికి ఎంతో అభిరుచి ఉండేది.

1. గంగేశుని ‘తత్త్వ చింతామణి’ పై చింతామణి ‘ఆలోకం’ రచించాడు. బెనారస్, ప్రభుత్వ సంస్కృత గ్రంథాలయమునందీ గ్రంథము కలదు.
2. శశధరుని “న్యాయసిద్ధాంత దీపము” వ్రాసాడు. దీనిని వ్రాత ప్రతి బెనారస్ ప్రభుత్వ సంస్కృత గ్రంథాలయమందున్నది.

గంగేశుని నుంచి పక్షధరుని వరకు “నవ్యన్యాయము”నకు మిథిల మణిదీపంలా వెలిగింది.

భారతదేశం నలుమూలల నుండి “నవ్యన్యాయం” అభ్యసించడానికి ఇక్కడకు వచ్చేవారు.

18. వాసుదేవ మిశ్ర

ఇతడు పక్షధరుని శిష్యుడు, రుచిదత్తుడు. భాగీరథ రాకుండు కూడా ఇతని సహాధ్యాయులే. వాసుదేవసార్వభౌముడు - రఘునాథ శిరోమణి మొ॥ బెంగాల్ నుండి వచ్చి పక్షధరుని వద్ద విద్యాభ్యాసం చేశారు.

వాసుదేవ మిశ్ర, పక్షధరుని సోదర కుమారుడు. పక్షధరుని నూతన ప్రతిపాదనలు ఎంతో విమర్శకు గురై సిద్ధాంతంగా నిలదొక్కుకున్నాయి. ఈ ఆభాణకం గమనించండి.

శ్లో॥ తర్కమధీతే సర్వః కఠిన భవంతీహ పండితమ్మన్యాః ।

వాచావిచారదక్షాః విరలాః పునరత్ర విద్వాంసః ॥

19. రుచిదత్త మిశ్రక్రీ.శ. 1543

ఇతడు పక్షధరుని శిష్యులలో శ్రేష్ఠుడు. ఇతనిని “భక్తు” అని పిలిచేవారు. ఇతని గ్రామం “సోదరపురం” తల్లిదండ్రులపేర్లు రేణుకి - దేవదత్తులు. ఇతని రచనలు.

1. తత్త్వ చింతామణి పై వ్యాఖ్య
2. వర్ణమానుని కుసుమాంజలి ప్రకాశపై - కుసుమాంజలి మకరందం వ్రాశాడు. బెనారస్‌లోని ప్రభుత్వ సంస్కృత గ్రంథాలయమందు (నెం. 122) దీని వ్రాత ప్రతి కలదు.
3. కిరణావళి ప్రకాశపై “వివృతి” రచించాడు.

20. రఘుపతి

ఇతడు మహా మహాపాద్య రుచిదత్తుని కుమారుడు. “తత్త్వ చింతామణి” శబ్ద ఖండంపై శబ్దమణి పరీక్ష వ్రాశాడు (1587 క్రీ.శ) అనుమాన ఖండంకూడా కాశీలోని గ్రంథాలయమందున్నది.

21. భగీరథ రాకూర్

పక్షధరుని శిష్యుడు, మేఘ రాకూర్ అని పిలిచే వారు. తల్లిదండ్రుల పేర్లు ధీరా - చంద్రపతి. 20 ఏటకే గొప్ప పండితుడని ఖ్యాతి గాంచాడు. ఇతని రచనలు.

1. కిరణావళి ప్రకాశపై భావప్రకాశిక రచించాడు. ఇది కాశీలో ఉన్నది. రచనా కాలం క్రీ.శ 1597.

2. న్యాయ కుసుమాంజలి ప్రకాశిక

3. న్యాయ లీలావతి ప్రకాశిక

ఈ వ్యాఖ్యానములన్నీ “జలద” పేరుతో చాలా ఖ్యాతిగాంచాయి.

22. మహేశ రాకూర్

ఇతడు భగీరథుని సోదరుడు. “దర్బాంగ్”లోని రాజకుటుంబ స్థాపకుడు. పక్షధరుని చింతామణి ఆలోచనానికి “దర్పణ”మను వ్యాఖ్య రచించాడు. ఇది చాలా ఖ్యాతి పొందింది. “ప్రమథితఖలదర్పః” అని దర్పణమునకు ఒక విశేషణం.

అనంతరం కాశీనగరం చేరి వేదాంతం అభ్యసించాడు.

అక్బర్ సమకాలికుడుగా ఉండి పేరు గడించాడు. అక్బర్ పరిపాలన క్రీ.శ 1556లో ప్రారంభం అయింది.

23. శంకర మిశ్ర

‘దర్బాంగ్’ దగ్గరలోని ‘సరిషభ’ గ్రామంలో జన్మించాడు. సిద్ధేశ్వరీ దేవాలయం ఇక్కడ ఉన్నది. ఇతడు శైవుడు. తాను భవార్చనానిరతుడనని చెప్పుకొన్నాడు. అనేక సంపుటములలో గ్రంథములు రచించాడు.

కణాదుని వైశేషిక సూత్రములపై వ్యాఖ్య రచించాడు. ఈ సూత్రములపై వ్యాఖ్యానించుటకు, పూర్వ రచనలు గాని, ఇతర గ్రంథములు గాని లేని కారణమున తాను పడిన కష్టమును వ్యాఖ్యాన ప్రథమ శ్లోకములో ఇలా వివరించాడు.

శ్లో॥ సూత్ర మాత్రా వలంబేన నిరాలంబేపిగచ్ఛతః।

భే భేల వన్యమాప్యత్ర సాహసం సిద్ధిమేష్యతి॥

ఇతని రచనలు

1. ప్రశస్తపాదుని పదార్థ ధర్మ సంగ్రహమునకు 'కణాద రహస్యం' రచించాడు. ఇది వ్యాఖ్యవలెగాక ఒక స్వతంత్ర రచన వలె ఉంటుంది.
- 1A. వైశేషిక సూత్రములకు 'ఉపస్కారవృత్తి' రచించాడు. ఇది కాశీలో వ్రాశాడు.
2. ఈ విషయం 'తదాచేహవారాణస్యాం' అని 7-1-22లో ఉన్నది.
3. ఉదయనుని-ఆత్మ తత్త్వ వివేకమునకు "కల్పలత" రచించాడు.
4. న్యాయకుసుమాంజలికి "ఆమోదం" రచించాడు.
5. త్రిసూత్ర నిబంధం - వ్యాఖ్య
6. శ్రీహర్షుని "ఖండన ఖండ ఖాద్య"మునకు ఆనందవర్ధనం "రచించాడు. ఇది బెంగాలీ లిపిలో ఒక వ్రాత ప్రతిగా ఒక ప్రయివేటు గ్రంథాలయములో కాశీలోనున్నది.
7. వల్లభాచార్యుని న్యాయలీలావతికి "కంఠాభరణం" వ్యాఖ్య రచించాడు.
8. గంగేశుని "తత్త్వ చింతామణి"కి చింతామణి మయూఖం రచించాడు. ఇతడు క్రీ.శ 15వ శతాబ్దివాడు.

24. వాచస్పతి మిశ్ర I

ఇతడు శంకర మిశ్రుని సమకాలికుడు క్రీ.శ 15వ శతాబ్దివాడు. ధర్మశాస్త్రముపై, న్యాయముపై గ్రంథములు రచించాడు.

1. గౌతముని న్యాయసూత్రములకు - తత్త్వాలోక వ్యాఖ్య రచించాడు.
2. తత్త్వ చింతామణి వ్యాఖ్య
3. న్యాయ సూత్రోద్ధార
4. ఖండనోద్ధార

25. మధుసూదన రాకూర్

క్రీ.శ 16వ శతాబ్దిపు ప్రథమ భాగంలోని వాడు తత్త్వ చింతామణికి 'ఆలోకం' అను వ్యాఖ్య వ్రాసిన పక్షధరుని తీవ్రంగా విమర్శించాడు. ఇతని రచన

1. తత్త్వ చింతామణి "కంటకోద్ధార" ఇది ఆలోక విమర్శ

26. దేవనాథ రాకూర్ క్రీ.శ. 16 శతాబ్ది

ఇతడు శైవుడు. పక్షధరుని ఆలోకానికి పరిశిష్టం రచించాడు.

27. గోపీ నాథ రాకూర్

ఇతడు క్రీ.శ 16వ శతాబ్దివాడు. మహా మహోపాధ్యాయ భవనాధుని వంశంవాడు. బృందావన వైష్ణవ సంప్రదాయానుయాయు. న్యాయము పై 2 రచనలు చేశాడు.

1. కేశవమిశ్రుని "తర్కభాష"పై భావ ప్రకాశిక వ్యాఖ్య రచించాడు.
2. 'మణిసారం' అనబడే చింతామణి సారం

వంగ శాఖ తార్కికులు

28. మహేశ్వర విశారద

నవద్వీపానికి చెందిన విద్యానగర నివాసి. ఇతడు వేదాంతమునందు కూడా ఆచార్యుడే. ఇడతే 'నరహరి' అనికూడా పిలువబడేవాడు. గంగేశుని ముని మనుమడు. ఇతని రచనలు.

1. చింతామణిపై - ప్రత్యక్ష మణి మహేశ్వరి అని వ్యాఖ్య లభించుచున్నది. కాశీలోని ప్రభుత్వ సంస్కృత గ్రంథాలయమందు నె. 240గా ఉన్నది.
2. అలంకార శాస్త్రమునందు “కావ్యప్రకాశ” పై ఆదర్శమును వ్యాఖ్య.

29 వాసుదేవ సార్వభౌముడు

ఇతడు విశారదుని కుమారుడు. ఇతడు ‘చింతామణి’ గ్రంథమంతా కంఠస్థము చేసి శలాక పరీక్షయందు ఉత్తీర్ణుడైనాడట. “సార్వభౌమ” అను బిరుదు ఆ సందర్భముననే పొందినాడట. కాశీలో ఒక సన్యాసి వద్ద వేదాంతం అభ్యసించి ‘నవద్వీపం’ చేరి ఒక “తోల్” (గురుకులం) స్థాపించాడు.

“నవద్వీపం”లోని ఏ గురువూ ఇతనితో సమానమైన అదృష్ట వంతులు కారు. కారణం ఏమంటే ఇతని శిష్యులు జగద్విఖ్యాతులు.

1. చైతన్య ప్రభు
2. రఘునాథుడు (దీధితి వ్యాఖ్యాత)
3. రఘునందుడు (అష్టవింశతి తత్త్వ స్మృతి రచయిత)
4. కృష్ణానంద ఆగమవాగీశ (తాంత్రికాచార్యుడు తంత్రసార రచయిత)
5. హరిదాసుడు (కుసుమాంజలి వ్యాఖ్యాత)

తత్త్వ చింతామణిపై “సారావళి” అనే వ్యాఖ్య మాత్రమే ఇతని రచనగా లభించుచున్నది.

తరచూ ఒరిస్సాలోని పూరి క్షేత్రమందు వేదాంతులకు - సన్యాసులకు తర్కశాస్త్ర బోధ చేసేవాడట.

వృద్ధాప్యమందు ఒరిస్సా మహారాజు ప్రతాపరుద్ర గజపతి ఆస్థానమందుండి, ‘పూరి’ క్షేత్రమందు నివసించాడు. ఇతని అవసాన కాలమును గూర్చి జయానందుడు తన ‘చైతన్య మంగళ’మను గ్రంథమందు వివరించాడు.

పూరి వచ్చిన తరువాత వేదాంత గ్రంథము రచించినట్లు తెలియుచున్నది. లక్ష్మీధరుని ‘అద్వైత మకరంద’మునకు వ్యాఖ్య క్రీ॥శ 1629లో వ్రాసెను. అందు “గౌడాచార్య సార్వభౌమ భట్టాచార్య” అని లిఖించుకొనెను.

ఇంతటి తార్కికుడూ, శిష్యుడైన చైతన్యుని మధురభక్తికి వశుడై ‘వైష్ణవం’ స్వీకరించాడు. దీనిని హేతువుపై విశ్వాస విజయంగా ఆనాటి వారు అభివర్ణించారట.

లీలావాదానికి వశుడైన “సార్వభౌముడు” చైతన్యుని భగవదవతారంగా భావించాడు పూజించాడు. ఆయన మాటలలోనే గ్రహించండి.

“జగత్ తారితే ప్రభుసేహ అల్పకార్య ।

ఆమా ఉద్ధారితే తుమివి శక్తి ఆశ్చర్య ॥

తర్కశాస్త్రే జడ ఆమి యైచే లౌహపిండ

ఆమా ద్రవాయితే తుమి ప్రతాప ప్రచండ ॥

“హేతు పరిధి”లో ఇమడలేకపోయాడు. అనంతరం అనేక భక్తి స్తోత్రాలు రచించాడు. ముగ్గురు సోదర అవతార స్వరూపులైన 1. చైతన్య, 2. నిత్యానంద, 3. అద్వైతులపై భక్తితో స్తోత్రాలు రచించాడు.

1. గౌరాంగ శతనామ = చైతన్య శతకం
2. చైతన్య ద్వాదశనామ, నిత్యానంద నామాష్టోత్తర శతం
3. అద్వైతాష్టకం.

“చైతన్య చరిత” మనే జీవిత కథ కూడా వ్రాశాడట. కాని వివరములు తెలియుట లేదు.

30. రత్నాకరుడు

ఈ రత్నాకర విద్యావాచస్పతి, వాసుదేవుని కనిష్ఠ సోదరుడు. ‘నవద్వీపం’ చేరి ఒక “తోల్” (గురుకులం) ప్రారంభించాడు. ఇతను మంచి నైయాయీకుడు.

తత్త్వ చింతామణి, ఆలోకం, రెండింటికీ కలిపి ఒకే వ్యాఖ్య రచించాడు. కాశీలోని గ్రంథాలయమందున్నది.

ఇతని మనుమడు “రుద్రన్యాయ వాచస్పతి”

‘భ్రమరదూతం’ అనే కావ్యం రచించాడు. అందు రత్నాకరుడు గౌడ రాజాస్థానంలో ఉండినట్లు పేర్కొన్నాడు.

చైతన్య మహాప్రభు తన ప్రవాస జీవితంలో కొంతకాలం ఇతని ఇంట ఏకాంతంగా ఉన్నాడట.

31. వాహినీ పతి

ఇతని పూర్తిపేరు జ్ఞానేశ్వర వాహినీపతి మహాపాత్ర. ఇతడు వాసుదేవుని కుమారుడు. ఆలోకముపై “శబ్దఖండము”నకు వ్యాఖ్యానం రచించాడు. దీని పేరు “ఉద్యోతం”. కాశీ గ్రంథాలయమందున్నది. ఇది క్రీ॥శ 1585లో రచించబడినది.

“చైతన్యచంద్రోదయ” మనే నాటకమందు 6వ అంకంలో వాసుదేవ సార్వభౌముని కుమారుడుగా చందనేశ్వరుడు పేర్కొనబడ్డాడు. బహుశా ఇతడు రెండవ కుమారుడు కావచ్చు.

“ఇత్యస్మాకం పైతృకః పంధాః” అని తన గ్రంథమందు తండ్రిని గౌరవంగా స్మరించాడు.

‘వాహినీపతి మహాపాత్ర’ అనునది ‘ఒరిస్సాలోని ఒక బిరుదు నామం. ఇతడు జన్మతః వంగదేశీయుడే.

32. హరిదాస న్యాయాలంకార భట్టాచార్య

బెంగాల్‌లో నదియా జిల్లాకు చెందినవాడితడు. కుసుమాంజలిలోని కారికులకు చక్కని వ్యాఖ్య రచించాడు.

న్యాయశాస్త్రాభ్యాసానికి “మిథిల” వెళ్లాడు. కుసుమాంజలి అంతా గద్యంతో సహా కంఠస్థం చేసి తిరిగి బెంగాల్ చేరాడు. ఇతను క్రీ॥శ 1540 సం॥కి చెందినవాడు.

ఈ విషయం మహా మహాపాథ్యామ చంద్రకాంత తర్కాలంకారుడు. తన “నవద్వీప మహిమ” అనే గ్రంథపీఠికలో పేర్కొన్నాడు. ఇతని రచనలు.

1. ఉదయనాచార్యుని “కుసుమాంజలి” కారికలకు వ్యాఖ్య.
2. తత్త్వ చింతామణి - ప్రకాశ
3. పక్షధరుని తత్త్వ చింతామణి ఆలోకానికి వ్యాఖ్య.

33. జానకీనాథ 'భట్టాచార్య చూడామణి'

ఇతని ప్రముఖ రచన “న్యాయ సిద్ధాంత మంజరి”. ఇందు శివాదిత్యుడు, గంగేశుడు, న్యాయ భాష్యకారుడు, మురారి మిత్రులు పేర్కొనబడ్డారు.

తత్త్వ చింతామణి వ్యాఖ్య అయిన మణి మరీచి నిబంధం - తాత్పర్య దీపిక గ్రంథాలు ఉదహరింపబడ్డాయి.

34. రఘునాథ “శిరోమణి”

గంగేశుని తరువాత “నదియా” జిల్లాలో అంతటివాడు రఘునాథుడే. అసోంలోని సిల్ హెబ్ ప్రాంతంలో పంచఖండ బ్రాహ్మణ వంశంలో జన్మించాడు.

క్రీ.శ 643లో ఇతని వంశీకులు శ్రీధరాచార్యులు మిథిల నుంచి వలస వచ్చేసారు. బాల్యంలో తండ్రి మరణానంతరం తల్లితో తీర్థయాత్రలు చేయుచూ నదియా వద్ద వాసుదేవ సార్వభౌముని కృప వలన వారివద్ద శిష్యునిగా స్థానం లభించింది. అఖండ పండితుడయ్యాడు.

అనంతరం న్యాయశాస్త్రంలోని కొన్ని మెళుకువలు గ్రహించడానికి “మిథిల”లోని పక్షధరుని ఆశ్రయించాడు. ప్రాచుర్యంలో ఉన్న ఒక కథ ప్రకారం. రఘునాథుడు, పక్షధరుని సన్నిధి చేరినపుడు మొదటిసారి అతనిని చూసిన పక్షధరుడు రఘునాథుని ఇలా ఆక్షేపించాడట. (రఘునాథునికి ఒక కన్ను గుడ్డి) ఆ ప్రశ్న ఇలా ఉంది.

శ్లో॥ ఆఖండలః సహస్రాక్షః, విరూపాక్షః త్రిలోచనః॥
అన్యే ద్విలోచనాః సర్వే కో భవానేక లోచనః॥

దీనికి ఎంతో ఆవేదన చెందిన “రఘునాథుడు”, ఏమీ తొణుకు బెణుకు లేకుండా ఇలా ఎదురు దెబ్బ తీశాడు. చూడండి ఈ చమత్కారం.

శ్లో॥ యోఽంధం కరోత్యక్షిమంతం యశ్చ బాలం ప్రబోధయేత్॥
తమేవా ధ్యాపకం మన్యే తదన్యే నామధారిణః॥

మిథిల నుంచి తిరిగి వచ్చిన తరువాత ఎంతో మందికి విద్యాబోధచేసి గొప్ప ఖ్యాతి గడించాడు. ఇతని రచనలు.

1. ఉదయనుని ఆత్మ తత్త్వ వివేకానికి “దీపిక” వ్యాఖ్య, దీనికే బుద్ధ ధిక్కార వివృతి అని మరొక పేరున్నది.
2. న్యాయకుసుమాంజలి - వ్యాఖ్య.
3. ఖండనఖండ ఖాద్యమునకు ‘దీధితి’ వ్యాఖ్య
4. వల్లభుని న్యాయలీలావతికి ప్రకాశ వ్యాఖ్య.
5. తత్త్వ చింతామణికి “దీధితి” వ్యాఖ్య.
6. వర్ధమానుని కిరణావళి ప్రకాశానికి “దీధితి” వ్యాఖ్య దీనికే ‘విభూతి’ యని - ‘వివృతి’ అని నామాంతరములు.
7. స్వతంత్ర రచనగా “పదార్థ ఖండనం అని, పదార్థ తత్త్వ వివేచనం అని వ్యవహరిస్తారు.

ఈ పై రచనలలో తత్త్వ చింతామణి వ్యాఖ్య “మణి దీధితి” మహత్తరమైన ఖ్యాతి కలిగించింది. దీనిని ప్రచురించిన పిమ్మట అంతకుముందున్న వ్యాఖ్యానాలన్నీ మూగబోయి చిన్నబోయాయి. పక్షధరుని “ఆలోకము” - రుచిదత్తుని ‘ప్రకాశ’ అంతా మరచిపోయారు.

రఘునాథుడు గొప్ప ఆలోచనాపరుడు. సూక్ష్మేక్షిక గల చింతకుడు. ఈ ‘దీధితి’ శ్లోకం గమనించండి.

శ్లో॥ విదుషాం నివహైః యదైకమత్యాత్
యదదుష్టం యచ్చ దుష్టం
మయి జల్పతి కల్పనాధి నాథే
రఘునాథే మనుతాం తదన్యదైవ॥

కావ్య ధోరణి కూడా రఘునాథునిది సామాన్యమైనదేమీ కాదు. ఈ ప్రసిద్ధ ప్రసిద్ధిని గమనించండి.

శ్లో॥ కావ్యేషు కోమలథియో వయమేవ నాన్యే
తార్కేషు కర్మశథియో వయమేవ నాన్యే
తంత్రేషు యంత్రితథియో వయమేవ నాన్యే
కృష్టేషు సంయతథియో వయమేవ నాన్యే॥

ఇతనిపై సహాధ్యాయి అయిన “చైతన్య ప్రభు” ప్రభావం ఎంతమేర ఉండినదో తెలియదు. దేశంలోని అతికొద్ది గొప్ప నైయాయకులలో రఘునాథుడు స్థానం సంపాదించాడు. హృదయపరంగా గొప్ప హేతువాది. చివరిలో వేదాంతం వైపు మొగ్గినట్లు తెలుస్తోంది. ఇతని మంగళా చరణ శ్లోకం గమనించండి. మీకే తెలుస్తుంది.

శ్లో॥ ఓం నమః సర్వభూతాని విష్ణభ్య పరితిష్ఠతే
అఖండానంద బోధాయ పూర్ణాయ పరమాత్మనే॥

35. మధురానాథ “తర్కవాగ్గీశ”

“నవద్వీపం” ఖ్యాతిని దశదిశలా వ్యాప్తి చేసి పూర్వ గురువుల తార్కిక వాద ఒరవడిని సజీవంగా తరువాత తరాలకు అందించిన మహా తార్కికుడు మధురానాథుడు. రఘునాథుని శిష్యుడు. తన గురువును “భట్టాచార్య” అని ఎంతో గౌరవించేవాడు. ఇతని రచనలు.

1. ఉదయనుని ఆత్మ తత్త్వ వివేకమునకు - వ్యాఖ్య
2. వల్లభుని న్యాయలీలావతి - వ్యాఖ్య
3. గంగేశుని తత్త్వ చింతామణి - వ్యాఖ్య
4. వర్ణమానుని కిరాణావళి - ప్రకాశ, న్యాయలీలావతి - ప్రకాశ
5. పక్షధరుని తత్త్వ చింతామణ్యలోక - వ్యాఖ్యానం
6. రఘునాథుని న్యాయలీలావతీ ప్రకాశ - దీధితి తత్త్వ చింతామణి - దీధితి.

మధురానాథుడు జన్మతః వైష్ణవుడు. ఇతని తండ్రి శ్రీరామ “తర్కాలంకారుడు” గొప్ప పండితుడు. న్యాయశాస్త్రముపై ఒక బృహద్వ్యాఖ్యానం రచించాడు. ఇతని వ్యాఖ్యానమును కుమారుడైన మధురానాథుడు తన చింతామణి వ్యాఖ్యలో విభేదించాడు.

కాశీలోని గ్రంథాలయములో వీరి వ్యాఖ్యానము రఘునాథుని ఆత్మ తత్త్వ చింతామణి - దీధితి వ్యాఖ్యకు “టిప్పణి” ప్రస్తుతం లభిస్తున్నాయి.

36. భవానంద సిద్ధాంతవాగ్గీశ

‘నదియా’ నుంచి వచ్చిన మంచి తార్కికుల ప్రతినిధిగా ఇతనిని భావించవచ్చు. అయితే ఇతనికి బెంగాల్‌లో కంటే దక్షిణ భారతంలోనే గొప్ప ఖ్యాతి లభించింది.

ఇతనికి గల గొప్ప శిష్యులలో ప్రముఖంగా చెప్పుకోదగినవారు ఇద్దరున్నారు. 1. జగదీశుడు, 2. రాఘవేంద్రుడు.

భవానందుని గురువెవరో? తెలియదు. సంప్రదాయ ప్రకారం ఇతడు మధురానాథుని శిష్యుడు. కాని ఒక విధంగా ఇతడు ముందుగా రఘునాథుని వద్దకు చేరినట్లు ఒక ప్రధ కలదు.

అనుమాన దీధితి వ్యాఖ్యలో రఘునాథుని గురుభావంతో భట్టాచార్యులుగా ఇలా స్మరించాడు.

“నీల విశిష్ట ధూమ్యేపి విశేష్యత్వ స్యోపాధేః సత్త్వేన నిరూపాధిత్వ సాధన వ్యాపకత్వాదితి విశేష్యత్వ పాఠస్య అప్రామాణికత్వాత్ తదుపేక్షితం భట్టాచార్య శిరోమణి భిరితి॥

దీధితికి వ్యాఖ్య వ్రాయుచూ ప్రారంభంలో గురుస్తుతి ఇలా గావించాడు.

శ్లో॥ నమస్కృత్య గురూన్ సర్వాన్ నిగూఢం మణిదీధితా

శ్రీ భవానంద సిద్ధాంత వాగశేన ప్రకాశతే॥

ఇతని వ్యాఖ్యానములు.

1. గంగేశుని ‘తత్త్వ చింతామణి’ కి వ్యాఖ్యానము
2. పక్షధరుని తత్త్వ చింతామణి - ఆలోకానికి “ఆలోకసారమంజరి”
3. రఘునాథుని తత్త్వ చింతామణి - దీధితికి “గూఢార్థ ప్రకాశిక”

స్వతంత్ర రచనలు.

1. శబ్దార్థ సారమంజరి
2. కారక చక్రం
3. దశలకార - సారమంజరి.

37. గుణానంద “విద్యావాగీశ” భట్టాచార్య

ఇతడు మధుసూదనుని శిష్యుడు. విద్యావాగీశ భట్టాచార్యగా వ్యవహార నామం ప్రసిద్ధిపొందింది. చాలా వ్యాఖ్యానాలు రచించాడు. ఇతడు క్రీ॥శ 1612 కాలము వాడు.

1. ఉదయనుని న్యాయ కుసుమాంజలి - ప్రకరణమునకు “వివేక” వ్యాఖ్య ఇది కాశీలో గ్రంథాలయమందున్నది.
2. వర్ణమానుని గుణకిరణావళి - ప్రకాశకు “తాత్పర్య సందర్భ” దీనికే వివృతి - వివేకమని మరొక పేరు కలదు.

3. పక్షధరుని తత్త్వ చింతామణ్యలోక శబ్ద ఖండానికి - ‘వివేకం’
4. రఘునాథుని అనుమాన - దీధితికి ‘వివేకం’ అనే వ్యాఖ్య.
5. న్యాయ లీలావతి - ప్రకాశ దీధితికి “వివేకం”.
6. ఆత్మ తత్త్వ వివేక - దీధితికి “వివేకం”.

38. రామరుద్ర “తర్కవాగీశ”

న్యాయ వాచస్పతి అనే బిరుదుగల ప్రఖ్యాత రుద్రుడు వేరు, ఇతను వేరు. ఇతడు సిద్ధాంత ముక్తావళికి వ్యాఖ్య రచించాడు. మధుసూదనుని శిష్యుడు.

39. రామభద్ర “సార్యభౌమ”

ఇతనిని గూర్చి చాలా తక్కువగా తెలుస్తున్నది. ‘చూడామణి’ కుమారుడు. ఇతని రచనలు.

1. గౌతముని “న్యాయ సూత్రము”లపై - న్యాయరహస్యం కాశీలోని గ్రంథాలయమందున్నది.
2. ఉదయనుని కుసుమాంజలి కారిక గుణకిరణావళికి, గుణరహస్యం.
3. రఘునాథుని పదార్థ తత్త్వ వివేచనకు ‘ప్రకాశిక’.
4. సిద్ధాంత సార
5. సువర్ణ తైజసత్వ వాద-ఇందు బంగారమునకు ‘అగ్ని గుణత్వమును గూర్చి చర్చించబడినది.

40 జగదీశ “తర్కాలంకార”

క్రీ॥శ 17వ శతాబ్దివాడు. భవానందుని శిష్యుడు. రామభద్ర సార్వభౌముని వద్ద కూడా విద్యాభ్యాసం చేశాడు. యాదవ చంద్ర విద్యా వాగీశుని మూడవ కుమారుడు. ఇతని ప్రఖ్యాత రచనలు.

1. ప్రశస్త పాదుని పదార్థ ధర్మ సంగ్రహ “సూక్తి” ద్రవ్య విభాగము వరకే రచించెను.
2. తత్త్వ చింతామణి వ్యాఖ్య.
3. న్యాయ లీలావతి దీధితికి వ్యాఖ్య.
4. తత్త్వ చింతామణి దీధితికి ప్రకాశికా వ్యాఖ్య. ఇదే “జాగదీశీ” అని పేరు పొందింది.
5. శబ్ద శక్తి ప్రకాశిక
6. తార్కామృతం.

41. రాఘవేంద్ర భట్టాచార్య “శతావధాని”

ఇతను కూడా భవానందుని శిష్యుడే. కశ్యప గోత్రీకుడు. 16 సం॥ల వయసులోనే “శతావధానం” చేసి బిరుదుపొందాడు. ఇతడు మంచి కవి కూడా “శ్లోకశతి” రచించాడు. న్యాయశాస్త్రం పై రచనలు చేయలేదు కాని, తర్కశాస్త్రం గురుకుల పద్ధతిలో బోధించాడు.

42. రామభద్ర “సిద్ధాంత వాగీశ”

ఇతడు “నవద్వీప” వాసి జగదీశుని మనవడు, జగదీశుని శబ్దశక్తి ప్రకాశికకు టీక రచించాడు.

43. గౌరీకాంత “సార్వభౌమ” భట్టాచార్య

ఇతడు క్రీ॥శ 17వ శతాబ్ది చివరి భాగములోనివాడు. ‘తర్కభాష’ అనే గ్రంథమునకు ఇతడు వ్రాసిన వ్యాఖ్య ఎంతో ఖ్యాతి పొందింది. ఇతని రచనలు.

1. కేశవ మిశ్రుని ‘తర్కభాష’కు - భావార్థదీపిక వ్యాఖ్య, ఇందు అనుభవం గూర్చి దాని స్వభావం ఇలా వివరించాడు.

శ్లో॥ సంవిద్ భగవతీ దేవీ స్మృత్యనుభవ వేదికా

అనుభూతిః స్మృతేరన్య స్మృతిః సంస్కార మాత్రజా॥

2. అన్నంభట్ట విరచిత “తర్క సంగ్రహం” - వ్యాఖ్య.
3. సద్యుక్తి ముక్తావళి

44. హరిరామ “తర్కవాగీశ”

ఇతని కంటే ఇతని శిష్యుడు “గదాధర భట్టాచార్య” గొప్ప ఖ్యాతి గడించాడు. నవద్వీపంలోని గొప్ప తార్కికుడు. ఇతని రచనలు.

1. శివాదిత్యుని “సప్తపదార్థి” పై వ్యాఖ్య
2. ఉదయనుని “అనుమితి” పై ఆచార్య మతరహస్యం.
3. 10 చిన్న చిన్న ప్రకరణములు వ్రాశాడు.

45. జయరామ “న్యాయపంచానన”

ఇతడు కాశీలో క్రీ॥శ 1657 ప్రాంతంలో నివసించాడు. ఇతని రచనలు.

1. గౌతముని ‘న్యాయసూత్రము’లపై “న్యాయసిద్ధాంతమాల” క్రీ॥శ 1693లో రచించాడు.
2. ఆలోక రహస్యం
3. దీధితి గూఢార్థ విద్యోతం
4. పదార్థమాల
5. అన్యధా ఖ్యాతి విచార
6. లఘు సన్నికర్షవాదం
7. న్యాయమాల

46. గదాధర భట్టాచార్య

ఇతడు క్రీ॥శ 1650 కాలమువాడు. జగదీశుని సమకాలకుడైన జీవాచార్యుని కుమారుడు. హరిరామ తర్కవాగీశుని వద్ద విద్యాభ్యాసం చేశాడు. గురు అభీష్టం మేరకు వారి తదనంతరం గురుకుల బాధ్యతలు స్వీకరించాడు.

కాని అది దిగ్విజయం కాలేదు. విద్యార్థులు అంతగా వచ్చేవారు కారు. విసిగి గంగాతీరం చేరి అక్కడ తోటలోని పూలచెట్లకూ - పళ్ళ చెట్లకూ ఉద్వేగ భరితంగా బోధించేవాడు. కాలక్రమంలో కొందరు దానిని విని నెమ్మదిగా అతని విద్వత్తు గుర్తించారు. గురుకులంలో విద్యార్థులు పెరిగారు. ఇతని రచనలు.

1. న్యాయ కుసుమాంజలికి - వ్యాఖ్య
2. ఆలోకం పై వ్యాఖ్య
3. దీధితి పై వ్యాఖ్య (తత్త్వ చింతామణి దీధితి)
4. ఆత్మ తత్త్వ వివేక దీధితికి వ్యాఖ్య
5. బ్రహ్మనిర్ణయం

6. నవ్య న్యాయంపై 64 వాదార్థములు రచించాడు. విషయతావాదం - శక్తి వాదం - ముక్తిత వాదం - వ్యుత్పత్తి వాదం - కారణతా వాదం - రత్నకోశ వాదం మొ॥

ఇతడు జన్మతః వైష్ణవుడు. ఇతని ముఖ్య శిష్యుడు జయరామ “తార్కాలంకారుడు”

47. రఘుదేవ “న్యాయాలంకార”

ఇతడు క్రీ॥శ 18వ శతాబ్ది ప్రారంభంలోని వాడు.

ఇతడు కూడా హరి రాముని శిష్యుడే ఇతని రచనలు.

1. కణాద సూత్రములపై - వ్యాఖ్య
2. న్యాయ కుసుమాంజలి కారికలపై-వ్యాఖ్య
3. తత్త్వ చింతామణి పై - గూఢార్థ దీపిక. ఇది “రఘుదేవి” అని వ్యవహారనామం పొందింది.
4. నిరుక్తి ప్రకాశ
5. పదార్థ తత్త్వ నిరూపణపై వ్యాఖ్య
6. విషయతావిచారము. మరికొన్ని లఘు వాదార్థములు.

48. జయరామ “తార్కాలంకార”

క్రీ॥శ 17వ శతాబ్దికి చెందినవాడు. పబ్బా ప్రాంతానికి చెందినవాడు. వృద్ధాప్యంలో నవద్వీపం చేరాడు. గదాధరుని గురు కులంలో విద్యాభ్యాసం చేశాడు.

1. ‘శక్తి వాదం’ పై వ్యాఖ్యానం రచించాడు. ఇతని శిష్యుడే ప్రఖ్యాత “విశ్వనాథ పంచాననుడు”.

49. విశ్వనాథ “న్యాయ సిద్ధాంత పంచానన”

నదియాకు చెందిన విద్యానివాసుని కుమారుడితడు. తర్క శాస్త్రంలో ప్రఖ్యాతమైన “ముక్తావళి” న్యాయసూత్రవృత్తి ఇతడు రచించినదే. వృద్ధాప్యాన్ని బృందావనంలో గడిపాడు.

భాషా పరిచ్ఛేద గ్రంథంలో వైశేషిక దర్శనాన్ని చక్కగా విశదీకరించాడు.

న్యాయతంత్ర బోధిని, సుబర్ణ తత్వాలోక ఇతర రచనలు.

50. త్రిలోచన దేవుడు

‘నదియా’ జిల్లాకు చెందినవాడు. ఇతడు కుసుమాంజలి వ్యాఖ్య, ముక్తావళికి ‘లోచనం’ రచించాడు.

51. రామకృష్ణ భట్టాచార్య చక్రవర్తి

వీరి కుటుంబం ‘కోటలి పారా’ అనే బెంగాల్‌లోని ఒక ప్రాంతానికి చెందింది. ఇతని తండ్రి కాశీలో విద్యాభ్యాసం చేసి అక్కడే ఉండిపోయాడు. ఇతడు అక్కడు జన్మించాడు. ఇతని రచనలు.

రఘునాథ శిరోమణి యొక్క

1. న్యాయ లీలావతి దీధితికి వ్యాఖ్య
2. తత్త్వ చింతామణి దీధితికి వ్యాఖ్య
3. గుణ కిరణావళి ప్రకాశ దీధితికి వ్యాఖ్య
4. న్యాయ దీపిక
5. తర్కామృతం
6. కొన్ని వాదార్థములు.

52. మహాదేవ భట్టాచార్య

ఇతడు వాగీశ్వరాచార్యుని కుమారుడు, స్వయం ప్రకాశ తీర్థుని శిష్యుడు. గౌతముని న్యాయ సూత్రములపై “మిత భాషిణి” అనే వ్యాఖ్య రచించాడు.

53. రామచంద్ర “సిద్ధాంతవాగీశ”

ఇతడు మహా మహాపాధాయ బిరుదాంకితుడు. తత్త్వ చింతామణి దీధితికి వ్యాఖ్య రచించాడు. దీనిపేరు ప్రత్యక్షమణి దీధితి వివేచనం. ఇది ప్రత్యక్ష ఖండమునకు మాత్రమే వ్రాయబడినది. కాశీలోని బాబుదీక్షిత జడే యొక్క స్వంత గ్రంథాలయమందు ఉన్నది.

54. శ్రీ కృష్ణ “న్యాయ వాగీశ” భట్టాచార్య

ఇతడు గోవింద న్యాయాలంకారుని కుమారుడు. న్యాయ సిద్ధాంతమంజరిపై వ్యాఖ్య రచించాడు. దీని పేరు భావదీపిక. రాజా భావసింహుని ఆస్థాన పండితుడట. ఇతర వివరములు తెలియవు.

55. కృష్ణకాంత “విద్యావాగీశ”

ఇతడు కాశీచరణ న్యాయాలంకారుని కుమారుడు. రామ నారాయణ తర్క పంచాననుని శిష్యుడు. క్రీ॥శ 19వ శతాబ్దిలో కృష్ణనగరమునకు చెందిన మహారాజా గిరీశ చంద్రుని ఆస్థానంలో ఉండేవాడు. ఇతని రచనలు.

1. రఘునాథుని పదార్థ తత్త్వ నిరూపణం పై - వ్యాఖ్య
2. జగదీశుని శబ్దశక్తి ప్రకాశికపై - శక్తి స్పందని. ఇది క్రీ॥శ 1801లో రచించబడినది.
3. రామకృష్ణుని “తర్కామృతం”పై వ్యాఖ్య.
4. న్యాయ రత్నావళి.

దక్కన్ శాఖ

56. చెన్నుభట్ట

ఇతడు దక్షిణ భారతమునకు చెందినవాడు. ఇతని తండ్రిపేరు సహజ సర్వజ్ఞ విష్ణువు. క్రీ॥శ 1400 విజయనగర ప్రభువైన రెండవ హరి హర రాయల ఆస్థాన పండితుడు.

సాయణుడు తన శంకర దర్శనమందు - సహజ సర్వజ్ఞ విష్ణువును వివరణ వివరణ గ్రంథ కర్తగా ఇలా స్మరించాడు.

“తదుక్తం వివరణ వివరణే సహజ సర్వజ్ఞ విష్ణుభట్టోపాధ్యాయః”
- ఇతని రచనలు.

1. కేశవమిశ్రుని “తర్కభాష”కు ప్రకాశికావాఖ్య.

57. మహాదేవ పుంతాకర

ఇతడు ముకుందుని కుమారుడు. క్రీ॥శ 17వ శతాబ్ది ఉత్తరార్థము నకు చెందినవాడు. ఇతని రచనలు.

1. భవానందుని - దధీతి గూడార్థ ప్రకాశికకు వ్యాఖ్య.
2. న్యాయకౌస్తుభం (ఇది స్వతంత్ర రచన)
3. ఈశ్వరవాదం.
4. సాదృశ్యవాదం.
5. నవ్యానుమతి పరామర్శయోః కార్య కారణ భావ విచారణి.

58. నారాయణ తీర్థులు

సన్యాసి అయిననూ న్యాయవైశాషికములందు చక్కని రచనలు చేశాడు. మూడు ముఖ్యమైన వ్యాఖ్యానాలు రచించాడు. ఇతడు 17వ శతాబ్దివాడు.

1. న్యాయ కుసుమాంజలి కారికలకు వ్యాఖ్య.
2. తత్త్వ చింతామణి ‘దీధితి’కి వ్యాఖ్య.
3. భాషా పరిచ్ఛేదానికి “న్యాయ చంద్రిక”.

59. కొండ భట్టు

ఇతడు రంగోజీ భట్టు కుమారుడు. భటోజీ దీక్షితుల మేనల్లుడు. ఇతని రచనలు.

1. తర్క ప్రదీపం
2. పదార్థ దీపిక - ఇది కాశీలో ముద్రించబడినది.

60. కృష్ణభట్ట ఆర్డే

కాశీనివాసి. రంగనాథుని కుమారుడు. ఇతని రచనలు.

1. జగదీశుని వ్యాఖ్యకు “మంజూష” అనే వ్యాఖ్య రచించాడు.
2. గదాధరుని వ్యాఖ్యకు “కాశికా” వ్యాఖ్య.
3. శక్తివాదం.

61. మాధవ దేవుడు

గోదావరీ తీరమందున్న ధారాసురపుర నివాసి. లక్ష్మణ దేవుని కుమారుడు. చాలా కాలం కాశీలో నివశించాడు. అక్కడ చాలా ఖ్యాతి గడించాడు. ఇతని రచనలు.

1. తర్కభాషపై తర్క ప్రకాశ వ్యాఖ్య.
2. రామచంద్రుని గుణకిరణావళిపై గుణరహస్య ప్రకాశ.
3. న్యాయసార ఇది క్రీ.శ 1701లో రచించబడింది.

62. ధర్మరాజ అధ్వరీంద్ర

కుంభకోణం దగ్గరున్న “కందర మాణిక్య” గ్రామ నివాసి. త్రివేది నారాయణయజ్ఞ కుమారుడు. కౌండిన్య గోత్రీకుడు. ప్రఖ్యాత వేదాంత గ్రంథము “వేదాంత పరిభాష” ఇతడు రచించినదే. ఇతని రచనలు.

1. శశధరుని న్యాయ సిద్ధాంతముపై “న్యాయ రత్న” వ్యాఖ్య. ఇది తంజావూరు గ్రంథాలయమందున్నది. ప్రచురించబడినది.
2. గంగేశుని “తత్త్వ చింతామణి”పై “తర్క - చూడామణి” వ్యాఖ్య.

63. రామకృష్ణ అధ్వరి

ఇతడు ధర్మరాజ అధ్వరి కుమారుడు “న్యాయ శిక్షామణి” అనే వ్యాఖ్య, రుచిదత్తుని తత్త్వ చింతామణి ప్రకాశపై రచించాడు. తండ్రి రచించిన “వేదాంత పరిభాష”పై వేదాంత శిక్షామణి అనే చక్కని వ్యాఖ్య రచించాడు. తూర్పు భారతానికి చెందిన “నవ్య న్యాయం”లో ఇతడు గొప్ప పండితుడుగా ఖ్యాతి గడించాడు.

కణాదుని

వైశేషిక సూత్రములకు

H ప్రశస్త పాదుని 'భాష్యం'

H భాష్యానికి శ్రీధరాచార్యుని 'న్యాయ కందళి'

H న్యాయ కందళికి 'సంపత్కలీ' తెలుగు అనువాదం

ప్రమేయములు

మహర్షి గౌతముడు న్యాయదర్శనం ప్రథమ సూత్రమందు 16 పదార్థములు చెప్పాడు. మొదట ప్రమాణము, అనంతరం ప్రమేయము వివరించాడు. మోక్షము కోరువారు ముఖ్యముగా ఈ ప్రమేయపదార్థ జ్ఞానమును తప్పక తెలుసుకోవాలి. ఇవి 12.

1. ఆత్మ, 2. శరీరము, 3. ఇంద్రియం, 4. అర్థము, 5. బుద్ధి, 6. మనస్సు, 7. ప్రవృత్తి, 8. దోషము, 9. ప్రేత్యభావం, 10. ఫలం, 11. దుఃఖము, 12. అపవర్గ - వీటిని ప్రమేయములంటారు.

సాంఖ్య దర్శనమందు ఆచార్య ఈశ్వరకృష్ణుడు కూడా 'ప్రమేయసిద్ధిః ప్రమాణాద్ధి' అని నిష్కర్షగా చెప్పాడు.

గౌతమ మహర్షి కూడా 'ప్రమేయాచ తులా ప్రామాణ్యవత్' అను సూత్రము ద్వారా ప్రమాణమును కూడా ప్రమేయముగా చెప్పాడు. భాష్యకారుడు వాత్స్యాయనుడు ద్రవ్యగుణ కర్మ సామాన్య విశేష సమ వాయములు ప్రమేయములుగా పేర్కొన్నాడు. ద్రవ్యాలు అసంఖ్య ప్రకారములు ప్రమేయములు కూడా అనంతములే, అయినా ఆత్మ మొదలు కొని అపవర్గ పర్యంతం చెప్పబడిన 12 పదార్థముల తత్త్వ సాక్షాత్కారము వలన పదార్థ విషయకమైన మిథ్యాజ్ఞానము తొలగి, ముక్తి లభిస్తుంది. ఇందు మొదటిదైన ఆత్మ - చివరిదైన అపవర్గ= ఉపాదేయములు మధ్య నున్నపది ప్రమేయములు హేయములు (విడువదగినవి) ఆత్మ యొక్క పరమమైన చరమ లక్ష్యము అపవర్గయే.

'ఆత్మ'గూర్చి తర్కశాస్త్రమందు ఎంతో విపులమైన చర్చ జరిగినది. స్థూలముగా వైశేషిక శాస్త్రమందలి ఆత్మ ప్రకరణం వివరించబడుచున్నది. సుఖదుఃఖ ఇచ్ఛాద్వేష ప్రయత్న జ్ఞానములను హేతువులచే ఆత్మ అనుమాన ప్రమాణ గమ్యమగుచున్నది. న్యాయ-వైశేషిక సిద్ధాంతరీత్యా ఆత్మకు 14 గుణములున్నవి. ఇది నిత్యము - సర్వవ్యాపియగుచున్నది. బౌద్ధుల క్షణికవాదము, చార్వాకవాదము. భౌతిక వాదము ఖండింపబడినవి.

ఆత్మ ప్రకరణం

ప్రశస్తపాద భాష్యం - ఆత్మత్వాభి సంబంధాదాత్మా తస్య సౌక్ష్మాద ప్రత్యక్షత్వే సతి కరణైః శబ్దద్యుపలబ్ధ్యనుమితైః శ్రోత్రాదిభిః సమధిగమః క్రియతే, వాస్యాదీనాం కరణానాం కర్తృ ప్రయోజ్యత్వ దర్శనాత్, శబ్దాదిషు ప్రసిద్ధ్యాచ ప్రసాధకోనుమియతే,

న్యాయ కందళి - ఆత్మత్వం నామ సామాన్యం తదభిసంబంధాదాత్మేతి వ్యవహారః। ఇదమస్య ఇతరేభ్యోవైధర్మ్యం। నను దృశ్యస్య సత్త్వం తదాకార సంవేదనేన వ్యాప్తం, న చ ఆత్మాకారం కస్య చిత్సంవేదన మస్తి, అతో వ్యాపకానుపలబ్ధ్యా తస్య సత్త్వమేవ నిరాక్రియతే, కుతో ధర్మ నిరూపణ మిత్యాశంక్య తత్ సద్భావే బాధకం ప్రమాణం నాస్తి, ప్రత్యక్షా నుపలబ్ధే రన్యధాసిద్ధత్వాత్, సాధకంచ ప్రమాణమను మానమస్తీతి ప్రతిపాదయన్నాహ - తస్యేతి। ప్రత్యక్షోపలబ్ధి యోగ్యతా విరహః సౌక్ష్మ్యం। తస్మాద ప్రత్యక్ష స్యాత్మనః కరణైః శబ్దద్యుపలబ్ధయః కరణసాధ్యాః క్రియాత్వాచ్ఛిది క్రియావదిత్యనుమితైః శ్రోత్రాదిభిః సమధిగమః క్రియతే। కుత ఇత్యాహ -

వాస్యాదీనాంకరణానాం కర్తృ ప్రయోజ్యత్వ దర్శనాత్, యత్కరణం తత్కేనచిత్ కర్తా ప్రయుజ్యతే। కార్యేవ్యాపార్యతే యథా వాస్యాదికం వర్థకిణా। కరణంచ శ్రోత్రాదికం తస్మాత్ కేనచిత్ ప్రయోక్తవ్యం య ఏషాయం ప్రయోక్తా స ఆత్మా। ఆకాశస్య శ్రోత్రస్య యద్యస్యాత్మనా సహ సాక్షాత్ సంబంధోనాస్తి, విభుత్వాత్, తథాప్యాత్మనా తస్య ప్రయోజ్యత్వమంతః కరణాధిష్ఠానద్వారేణ, యథా హస్తేన సందంశయోగినా తత్సం యుక్త స్థాయః పిండస్య సంయోగః। కరణత్వంచ శ్రోత్రాదీనాం నియతార్థస్య గ్రాహకత్వాత్, ప్రదీపవత్। యద్యప్యాత్మా, అహం,మమేతి స్వకర్మోపార్జిత కార్యకారణ సంబంధోపాధి కృత కర్తృతా స్వామిత్వరూప సంభిన్నో మనసా సంవేద్యతే, తథాప్యత్రా - ప్రత్యక్షత్వవాచో యుక్తిర్బాహ్యేంద్రియాభిప్రాయేణ।

సంపత్కరీ - 'ఆత్మత్వ' శబ్దమునకు ఆత్మత్వమును జాతి (సామాన్యం) అర్థము. అందుచేతనే ఇది 'ఆత్మ' అను వ్యవహారము కలుగుచున్నది. ఇది ఇతర పదార్థాపేక్షచే అసాధారణ ధర్మమగుచున్నది. కపబడుదాని ఉనికి, దాని ఆకారము ద్వారా జ్ఞానమునకు విషయమగుచున్నది. కాని 'ఆత్మ'కు ఆకారమేమీ లేదు. అందుచేత అస్తిత్వమునకు వ్యాపక విషయమగు 'స్వాకారవిషయత్వ' అభావముచేత ఆత్మాస్తిత్వమును నిరాకరించుచున్నాము. అటువంటపుడు దాని ధర్మ నిరూపణావసరమేమున్నది? దీనికి రెండు సమాధానములు చెప్పబడుచున్నవి. 1. ఆత్మ లేదనుదానికీని ప్రమాణమేమీ లేదు. ప్రత్యక్షానుపలబ్ధివలన, హేతువు అన్యధాసిద్ధమగుచున్నది. అనగా బాహ్య ఇంద్రియములచే ఆత్మ ప్రత్యక్ష గోచరము కాకపోవుటకు మరొక హేతువు అగును. అందువలన ఆత్మలేదనుట కుదరదు. 2. ఆత్మ ఉన్నదనుటకు జ్ఞాపకము, అనుమాన ప్రమాణమున్నది. ప్రత్యక్ష ప్రమాణము ద్వారా

జ్ఞాతము కాకపోవుటకు సౌక్ష్మము కారణము. ఆత్మ ప్రత్యక్షముగా కనబడకపోయిననూ శ్రోత్రాది ఇంద్రియముల ద్వారా శబ్దాది ఉపలబ్ధులు కలుగుచున్నవి. ఇవన్నీ క్రియలే కదా! ఛేదన కర్మయందు కర్త ద్వారా కార్యము ప్రవృత్తమయినట్లు శ్రోత్రాది ఇంద్రియములకు ప్రేరకుడుగా 'ఆత్మ' ఉన్నదని అనుమాన ప్రమాణము ద్వారా తెలియుచున్నది. కర్మ సంభవించుటకు కర్త ఒకడు కావలెనుకదా! ఆ ప్రయోక్తయే 'ఆత్మ'. శ్రోత్రము ఆకాశ రూపమగుటచే అది విభువు. అదేవిధముగా ఆత్మయూ విభువే. ఈ రెండు విభువులు సాక్షాత్ సంబంధముచే పరస్పరము సంబంధించినవికావు. అయినప్పటికీ ఆత్మయందు శ్రోత్రరూపకరణమునకు కూడా ప్రయోజ్య కర్తృత్వము కలుగుచున్నది. ఎలాగంటే ఎర్రగా కాలిన ఇనుపగుండును కమ్మరి తన పట్టకారుతో పట్టుకొనునుగాని సాక్షాత్ చేతితో తాకడు కదా! అలాగే శ్రోత్రాదులు శబ్దాది ప్రత్యక్షములకు నియత కరణములగుచున్నవి. అందుచేత ఇంద్రియములు దీపమువలె వాటి వాటి కరణములందు నియతముగా కారణములగును. తన కర్మచే సంపాదించబడిన శరీరము ఇంద్రియాదుల సంబంధరూప ఉపాధి ద్వారా స్వామిత్వముతో కూడిన కర్తృత్వ రూపముగా ఆత్మ మానస ప్రత్యక్షమునకు కూడా విషయమగుచున్నది. కనుకనే నేను-నాది, అనిపించుచున్నది. అప్రత్యక్షత్వయుక్తులు, బాహ్య ప్రత్యక్షము యొక్క అభిప్రాయముతో చెప్పబడినవిగా గుర్తించాలి.

న్యాయ కందళి - శబ్దాదిషు ప్రసిద్ధ్యాచ ప్రసాదకోఽనుమీయతే। శబ్దాదిషు విషయేషు ప్రసిద్ధిః జ్ఞానం తత్రాపి ప్రసాదకోజ్ఞాతాఽనుమీయతే। జ్ఞానంక్వచిదాశ్రితం, క్రియాత్వాత్, భిదిక్రియావత్, యత్రేదమాశ్రితం స ఆత్మా।

అధేదం స్వయమేవ జానాతి, న పరాశ్రిత మితిచేత్? కి మిదం నిత్యం? ప్రతిక్షణ వినాశి వా? యదినిత్యం? సంజ్ఞాభేదమాత్రం? అథ క్షణికం, చిరానుభూతస్య న స్మరణం ప్రతిపత్త్యభేదాత్. యత్తు కార్య కారణభావాత్ పూర్వక్షణానుభూతస్య ఉత్తరేణస్మరణం, యత్పునః పిత్రానుభూతస్య పుత్రేణాస్మరణం, తత్ర పితృ పుత్ర జ్ఞానయోః కార్యకారణ భావాభావాత్, శరీరయోశ్చ తథాభూతయోరచేతనత్వాత్. తదయుక్తం, ఆత్మాభావే కార్యకారణ భావస్యానిశ్చయాత్. కారణ విజ్ఞానకాలే కార్య జ్ఞానమనాగతం, తత్కాలేచ కారణమతీతమ్. న చ తాభ్యామన్యః కచ్ఛిదేకో ద్రష్టాస్తీతికస్తయోః క్రమభావినోః కార్య కారణభావం ప్రతీయాత్.

అథ మతం, స్వాత్మాగ్రాహిణీ పూర్వాబుద్ధిః స్వాత్మావ్యతిరిక్తం స్వస్య కారణత్వమతిరూపం గోచరయతి. ఉత్తరాపి బుద్ధిః స్వరూప విషయా తద వ్యతిరిక్త మాత్మీయం కార్యత్వమపి గృహ్యతి, తాభ్యాంచ ప్రత్యేకము పాత్రం కారణత్వం కార్యత్వంచ తదుభయ జనితైక వాసనాబలభువా వికల్పేనాధ్యవ సీయత ఇతి చేత్? అహో కుస్పష్టి కల్పనా? పూర్వోత్తరధియౌ స్వాత్మమాత్ర నియతే, కుతస్తస్యాః కారణమహమశ్చా స్మికార్యమితి ప్రతీయేతాం, పరస్పర వార్తానభిజ్ఞత్వాత్, తాభ్యామగృహీతం కుతోఽధ్యవస్యతి తస్యానుభ వానుసారిత్వాత్? భవతు పరాశ్రితం జ్ఞానం, తదధికరణంతు శరీర మింద్రియం మనోవా భవిష్యతి.

సంపత్కరీ - శబ్దాది రూప విషయములందు కలుగు ప్రసిద్ధి అనగా జ్ఞానము, ఆత్మ ఉన్నదనుటకు అనుమానమగుచున్నది. జ్ఞానము ఒకదానినాశ్రయించి ఉండును. అది కార్య విష విషయము కనుక, భేదనాది క్రియవలనే ఇచట జ్ఞానరూప క్రియ దేనియందు ఆశ్రితమై ఉన్నదో అదే 'ఆత్మ'

ఈ జ్ఞానము స్వయముగా తెలియబడును. అందుకొరకు వస్తువునందు ఆశ్రితమగు ఆవశ్యకత లేదు. ఈ జ్ఞానము నిత్యమైనదా? ప్రతీక్షణము నశించునదా? ఒకవేళ నిత్యమే అయినచో అది ఆత్మయే అగును. కేవలం నామభేదమే తప్ప మరేదీలేదు. అదిక్షణికమైనచో గతంలో అనుభవించినదానిని స్మరించుట సంభవించదు. గత అనుభవమునకు, ప్రస్తుత స్మరణమునకు కర్త ఒకడు కాదు కనుక. కార్య కారణ భావముచే పూర్వక్షణమందు అనుభూతమైనది ఉత్తరక్షణమునందు స్మరింపబడుచున్నది, అన్నచో, అయితే తండ్రిచే అనుభూతమైన విషయము కుమారునిచే స్మరణమగుటలేదు కదా! దీనికి కారణము పితృవిజ్ఞానము పుత్ర విజ్ఞానము నకు కారణము కాదు. పితృశరీరమునకు మాత్రమే కారణము. కాని ఇది యుక్తము కాదు. శరీరము జడము. ఆత్మను అంగీకరించినచో రెండు విజ్ఞానములందును కార్యకారణభావముండవలసి వచ్చును. ఎందు చేతననగా ఏక్షణమునందు కారణ విజ్ఞానమున్నదో ఆ క్షణమునందలి కార్య విజ్ఞానము భవిష్యత్ కొరకు గర్భితమైయుండును. ఈ రెంటిని భిన్నముగా చూచువాడు ప్రత్యేకముగా ఒకడు లేడు. అపుడు క్రమముగా జరుగు ఈ రెండు విజ్ఞానములుయొక్క కార్యకారణ భావము ఎవనికి తెలియును.

మతం - విజ్ఞానము ఏవిధముగా విషయములను తెలుపుచున్నదో, అదే విధముగా తన స్వరూపమునూ తెలుసుకొనును. కారణ విజ్ఞానమునకు కారణత్వము స్వరూపము, ఆ కారణ విజ్ఞానమే తనకంటే అభిన్నమైన కారణత్వమును కూడా తెలుసుకొనును. ఈ విధముగా ఉత్తర కాలములో జరుగబోవు కార్యవిజ్ఞానమునకు కూడా కార్యత్వ జ్ఞానముండును. మరల ఆ రెండు విజ్ఞానములతో వాసనారూప విలక్షణబలము వలన వికల్ప

జ్ఞానము పుట్టుచున్నది. దానిచేతనే కార్య కారణ భావము తెలియబడుచున్నది. (ఇందుకొరకు ఆత్మ అవసరము లేదని వాదన).

సమాధానం - ఇది చాలా విచిత్ర కల్పన. ఎలాగంటే ఈ రెండు జ్ఞానములు తమ స్వరూపములను తెలిసికొనగలుగుచున్నవి. మరల పూర్వ విజ్ఞానమునకు - ఉత్తర విజ్ఞానమునకు కారణము నేను అని ఎట్లు భావము కలుగును? అదేవిధముగా ఉత్తర విజ్ఞానమునకు కూడా 'నేను పూర్వ విజ్ఞానమునకు కార్యమును' అని ఎట్లు తెలియును? ఎందుచేతననగా ఆ రెండూ తనకంటే వేరుగా ఇతర జ్ఞానము యొక్క స్వరూప, ప్రభావములతో పరిచయము లేదు కదా. మరి రెండు విజ్ఞానములతో తెలియని కార్యకారణ భావము యొక్క నిశ్చయమెట్లు సంభవించును. కనుక జ్ఞానమునకు తనకంటే వేరుగా ఒక ఆశ్రయము తప్పక ఉండి తీరవలయును. ఆ ఆశ్రయము శరీరము - లేదా ఇంద్రియము లేదా మనస్సు అగుచున్నది.

ప్రశస్త పాద భాష్యం - న శరీరేంద్రియ మనసాం, అజ్ఞత్వాత్ । న శరీరస్య చైతన్యం, ఘటాదివత్ భూతకార్యత్వాత్, మృతేచ అసంభవాత్ । నేంద్రియాణాం, కరణత్వాత్ ఉపహతేషు విషయాసాన్నిధ్యేచానుస్మృతి దర్శనాత్ । నాపి మనసః, కరణాంత రానపేక్షితే యుగపదాలోచన స్మృతిప్రసంగాత్, స్వయంకరణ భావాచ్చ । పరిశేషాదాత్మ కార్యత్వాత్తేనాత్మా సమధిగమ్యతే ।

న్యాయకందళి - న శరీరేంద్రియ మనసామితి, చైతన్యం శరీరస్య న భవతి ఘటాదివచ్ఛరీరస్య భూత కార్యత్వాత్, యద్ భూతకార్యం న తచ్ఛేతనం, యథాఘటః । భూత కార్యంచ శరీరం, తస్మాదేతదప్యచేతనం, యుక్త్యం తరమాహ-మృతే చాసంభవాదితి । మృతే శరీరే చైతన్య స్వాసంభవా

దిత్యనేనాయావద్ ద్రవ్యభావిత్వం వివక్షితం । చైతన్యస్యా సంభవా దిద్యనేనాయావద్ ద్రవ్య భావిత్వం వివక్షితం । చైతన్యం శరీరస్య విశేషగుణో నభవతి; అయావద్ ద్రవ్య భావిత్వాత్ సంయోగవత్ । అతఏవ తత్కారణాన్యప్య చేతనాని. తేషాం చైతన్యే కార్యేపి చైతన్యం స్యాత్ । ఏకస్మిన్ శరీరే జ్ఞాతృ బహుత్వంచ ప్రాప్నోతి । తతశ్చైకాభిప్రాయేణ ప్రవృత్తి నియమా భావా దిదోషః ।

నేంద్రియాణాం కరణత్వాదితి - ఇంద్రియాణ్య చేతనాని కరణత్వాత్ దండవత్ । హేత్వంతరంచ సముచ్చినోతి-ఉపహతేష్యితి । వినష్టేష్యంపీంద్రియేషు పూర్వానుభూతోఽర్థః స్మర్యతే, న చా ను భ వితరి వినష్టే స్మరణం యుక్తం, తస్మాన్నేంద్రియగుణో జ్ఞానం । నచ విషయస్య పూర్వానుభూత స్వాసాన్నిధ్యేపి స్మృతిస్తావన్నేంద్రియాణాం । తదభావాదనుభవోఽపి నస్మాదన్యస్యానుభవేఽన్యస్యాస్మరణాదిత్యర్థః । అత ఏవ విషయ స్వాపి న చైతన్యం, నష్టే విషయే తత్ స్మరణాయోగాత్ । ఇతోఽపి నతస్య చైతన్యం, తద్దేశజ్ఞానస్య తజ్జన్యస్య చ సుఖాదేరసనుభవాత్, బుద్ధి పూర్వక చేష్టా విశేషా భావాచ్చ । న చేంద్రియ చైతన్యే విషయ చైతన్యేచ రూపమద్రాక్షం రసమన్వభవం స్పర్శం స్పృశామి గంధం ఘ్రాస్యామితి రూపాది ప్రత్యయానామేకైక రూపత్వ పతిపత్తి సంభవః, రూపాదీనాం చక్షురాదీనాంచ భేదాత్ ।

సంపత్కరీ - శరీరము నందు చైతన్యము లేదు. అది ఘటాదిజడ దృవ్యముల వలె భూత ద్రవ్యమునకు కార్యము. కార్యములైన భూత ద్రవ్యములన్నీ ఉత్పన్నములే కనుక అన్నీ అచేతనములే ఘటాదుల వలెనే. మృత శరీరము నందు చైతన్యము (జ్ఞానము) శరీరమునకు విశేషగుణము కాదు. అది సంయోగము వలెనే అవయవద్రవ్యభావి. ఈ హేతువు చేతనే

శరీరావయవములందును చైతన్యము లేదు. అందుచేతనే దాని కారణములు కూడా అచేతనములే. వాటికి చైతన్యమున్నచో కార్యములైన శరీరాదు లందును చైతన్యముండవలసి వచ్చును. ఒకే శరీరమునందు భిన్నా వయవముల వలె భిన్న జ్ఞాతృత్వముల సత్తా అంగీకరించవలసి వచ్చును. ఇంద్రియాదులు అచేతనములు అవి దండాదులవలె కారణములు కనుక.

ఇంద్రియాదులు నాశనమైనను వాటి ద్వారా ఇంతకుముందు అనుభూతములైన విషయములు స్మరింపబడుచున్నవి. అనుభవము పొందువాడు నశించినచో స్మరణము సంభవింపదు. అందుచేత ఇంద్రియ గణము జ్ఞానము కాదు. పూర్వానుభూత విషయములు సమీపమునందు లేకపోయిననూ ద్రష్ట స్మరించుచున్నాడు. కనుక స్మృతి ఇంద్రియముల వల్ల కలుగుట లేదు. ఇంద్రియములందు అనుభవము పొందు సమర్థత లేదు. అనుభవము కూడా ఒకరి అనుభవము, స్మరణము ,మరొకరికి కలుగుటలేదు. విషయములందునూ చైతన్యము లేదు. విషయములు నశించిననూ స్మరణము కలుగుచున్నది కనుక. జ్ఞానమునకు ఆశ్రయ రూపముగా జ్ఞాత లేనిచో, జ్ఞాన జనిత సుఖానుభవము కలుగదు. ఇంద్రియములందు, విషయములందు చైతన్యము అంగీకరించినచో 'నేను రూపమును చూశాను' - 'నేను రసమును అనుభవించాను' - స్పర్శను పొందాను - వాసన చూశాను ఇత్యాది విభిన్న ప్రతీతులయందు ఒక కర్త ద్వారా సంభవించిన అనుభవము కుదరదు. రూపాది విషయములు, చక్షురాది ఇంద్రియములు భిన్నములు కనుక.

న్యాయకందళి - అస్తు తర్హీ మనో గుణో జ్ఞానం? తస్య సర్వ విషయత్వే నిత్యత్వే చ ప్రతి సంధానాద్యుపపత్తేస్తత్రాహా|

నాపి మనస ఇతి - మనోయది చక్షురాది విచిత్రం కారణాంతర మపేక్ష్య రూపాదీన్ ప్రత్యేతి సంజ్ఞా భేదమాత్రే వివాదః, యదపేక్షణీయం తస్మానోయచ్చ జ్ఞానాధికరణం మనః సోఽస్మాకమాత్మేతి. అథ నాపేక్షతే కారణాంతరం, తదా రూపరసాదిష్వింద్రియ సంబద్ధేషు యుగపదాలోచనాని ప్రసజ్యంతే, కారణ యౌగపద్యాత్. కారణాంతరాపేక్షాయాం తు తస్యాణుత్వే సర్వేంద్రియేషు సాన్నిధ్యాభావాద్యుగ పదాలోచనా నుత్పత్తిః. అథాంతః కారణాభావో యుగపత్ స్మరణానిస్యః అపేక్షణీభావాత్ కారణాపేక్షాయాంతు తత్సంయోగస్య యుగపదసామర్థ్యాత్ క్రమేణ స్మృత్యుత్పత్తిః|

యత్తాక్తం కేన చిదేకస్య నిత్యస్య క్రమయౌగ పద్యాభ్యామకరణమితి. తదయుక్తం, యుగపత్కరణా సంభవాత్, ఉత్తర కాల మకరణంచ కర్తవ్యాభావాత్. న చ తావ తాతస్య సత్త్వం, అర్థక్రియాకారిత్యవ్యతిరిక్తస్య సత్త్వస్వేష్టత్వాత్.

ఇతోఽపి మనోగుణో జ్ఞానం నభవతి, మనసః స్వయం కరణత్వాదిత్వాహ - స్వయం కరణభావాచ్ఛేతి. మనశ్చేతనం నభవతి కరణత్వాత్ ఘటాదివదితి. అసిద్ధంమనసః కరణత్వం, కర్తృత్వాభ్యుపగమాదితి చేత్? మనసఃకర్తృత్వే రూపాదిప్రతీతౌ చక్షురాదివత్ సుఖాది ప్రతీతౌ కారణాంతరం మృగ్యం, క్రియాయాః కరణమంతరేణా నుపజననాత్. తథా సతి చ సంజ్ఞాభేద మాత్రం, కర్తుః కరణస్య చోభయోరపి సిద్ధత్వాత్.

సంపత్కరీ - జ్ఞానము, మనస్సుయొక్క గుణముగా అంగీకరించవచ్చు కదా! అది సర్వవిషయములను గ్రహించుచూ, నిత్యమైయున్నదికదా - అన్నచో కుదరదు, ఎందుచేతననగా - మనస్సు చక్షురాది ఇంద్రియముల

కంటే భిన్నమైన, మరొక కారణాంతర ఇంద్రియ సహాయముతో రూపాది విషయముల జ్ఞానము కలిగించుచున్నది. కేవలం నామమాత్రమునందే వివాదము. ఎలాగంటే న్యాయశాస్త్ర రీత్యా జ్ఞానము కలుగుటకు, మనసుకు చక్షురాది ఇంద్రియముల కంటే భిన్నముగా ఏ ఇంద్రియాపేక్ష కలుగుచున్నదో దీనిని మేము మనస్సు అనుచున్నాము. అదేవిధముగా జ్ఞానాధికరణమైన దానిని దేనిని మీరు 'మనస్సు' అనుచున్నారో, దానిని మేము 'ఆత్మ' అనుచున్నాము. ఇతరేంద్రియాపేక్ష లేనిచో ఒకే క్షణమందు ఒకే అధికరణమందు స్మృతి - అనుభవముల రెండూ ఒకేసారి కలుగవలసి వచ్చును. కారణాంతరాపేక్షయందు మనస్సు అణురూపముగా భావించినచో ఒకే కాలమందు అనేక ఇంద్రియముల సంబంధము సంభవించుటవలన, జ్ఞాన యోగపద్యం సంభవించును. అనగా ఒక ఆశ్రయమునందు ఒకే క్షణమునందు అనేక జ్ఞానములు సంభవించవలసి వచ్చును. మనస్సుకు చక్షురాదుల కంటే భిన్నమైన మరొక కారణము (ఇంద్రియము) ఆవశ్యకమగుచున్నది. అది అంతః కారణము కాదు, అప్పుడు కూడా ఒకే కాలమునందు అనేక స్మృతులు రావలసివచ్చును. ఎందుచేతననగా స్మృతి కలుగుటకు బాహ్య కరణముల ఆవశ్యకత లేదు. అతః కరణము నంగీకరించిన ఒకే కాలము నందు అనేక స్మృతులు కలుగజేయు సామర్థ్యము దానికి లేదు. అందుచేత, స్మృతులు క్రమముగానే ఏర్పడును.

కొందరు చెప్పినట్లుగా, నిత్యమైన ఒకేదానికి స్మృతులు క్రమముగా కలుగుటకూ, ఒకేసారి కలుగుటకు కారణముగా అంగీకరించిననూ - కుదరదు. ఎందుచేతననగా అది అసంభవము కనుక ఒకే కారణముచేత, కలుగబోవు అన్ని కార్యములు ఒకే క్షణమునందు జరుగుట అసంభవము, అలా అంగీకరించినచో ఉత్తర కాలమందు కారణము ఉండదు. అనంతరము

కర్తవ్యము ఉండదు. దానికి దానితోనే సరి, అర్థక్రియాకారి (ప్రయోజనం) లేకుండా ఉండటం కుదరదు కనుక.

అంతేగాక - మనస్సు తనకు తానే కరణము అను హేతువుచే జ్ఞానము మనస్సు గుణము అనుట కూడా కుదరదు. మనస్సు చేతనము కాదు ఘటాదుల వంటిదే. మనస్సే కర్తగా అంగీకరించినచో రూపాది జ్ఞానమునకు చక్షురాదుల వలె, సుఖాది జ్ఞానమునకు మరొక కరణము (సాధనము) కావలసి వచ్చును. ఎందుచేతననగా కరణము లేనిదే క్రియ సంభవించదు కనుక, ఈ వివాదము కేవలం సంజ్ఞకొరకే. సుఖాది ప్రతీతికి కర్త-కరణము రెండూ సిద్ధమైయ్యేయున్నవి.

న్యాయకందళి - ఇతోఽ ప్యచేతనం మనో మూర్తత్వాల్లోష్టవత్ యది శరీరేంద్రియమనసాం గుణోజ్ఞానం నభవతి, తథాప్యాత్మ సిద్ధాకిమాయాతం తత్రాహ - పరిశేషాదితి జ్ఞానంతావత్ కార్యత్వాత్ కస్యచిత్ సమవాయి కారణస్య కార్యం, శరీరేంద్రియ మనసాంచ తదాశ్రయత్వం ప్రతిషిద్ధం న చాన్యేషు వక్ష్యమాణేన న్యాయేన జ్ఞాన కారణత్వం ప్రతి శక్తి రస్తి, అతః పరిశేషాదాత్మ కార్యం జ్ఞానం అత్మ కార్యత్వాత్తేన జ్ఞానేనాత్మ సమధిగమ్యత ఇత్యుపసంహారః

నను సర్వమేతదసంబద్ధం, క్షణికత్వేనాశ్రయాశ్రయ భావాభావాత్ తథా హి - సత్త్వమర్థక్రియా కారిత్యం, తచ్చక్రమ యోగపద్యాభ్యాం వ్యాప్తం క్రమాక్రమానాత్మకస్య ప్రకారాంత రస్యాసంభవాత్ అనే కార్థక్రియాణా మనేక కాలతా హి క్రమః, యోగపద్యం చైక కాలతా న చైకానేకాభ్యామన్యః ప్రకారోఽస్తి, పరస్పర విరుద్ధయోరేక ప్రతిషేధస్యేతర విధి నాంతరీయ కత్వాత్ అక్షిణి కత్వేతు న క్రమ సంభవః, సమర్థస్య క్షేపాయోగాత్ అసమర్థస్య

కాలాంతరేః పృజనకత్వ స్వభావస్యానతి వృత్తేః। క్రమ వత్సహ కారి లాభాత్ క్రమేణ కరణం తస్యేతి చేత్?

అశ్రవదంతి - యది సహకారిణో భావాతిశయంన జనయంతి, నాపేక్షణీయాః, అకించిత్ కారిత్వాత్, జనయంతి చేత్? స కిం తావద్ వ్యతిరిక్తః? అవ్యతిరిక్తో వా? వ్యతిరేక పక్షేతావదతిశయా దేవాగంతు కాదన్వయ వ్యతిరేకాభ్యాం కార్యోత్పత్తిరిత్యక్షణికస్య న హేతుత్వం, సత్యపి తస్మిన్నభావాత్, సహకారి కృతాశయసహితస్య తస్య జనకత్వమితి చేత్? అతిశయస్యాతిశయాంతరానారంభే కీదృశీ సహాయతా? ఆరంభే చాన వస్థాయాః కా ప్రతిక్రియా? సహ కారిజన్మోత్పత్తిశయః న చాక్షణికస్యేతి సుభాషితం, అనుపకార్యానుపకారకయోః సంబంధాభావత్, భావా దభిన్నోత్పత్తిశయః సహకారిభిః క్రియత ఇత్యపి న సుపేక్షలం, భావస్య పూర్వోత్పన్నస్య పునరుత్పత్త్య భావత్, ప్రాక్త నో హి భావోఽనతిశయాత్మా నివర్తతే, అన్యశ్చాతిశయాత్మ జాయత ఇతి చేత్? క్షణికత్వ సిద్ధిః।

సంపత్కరీ - మనస్సు చేతనము కాదు. అది మూర్తద్రవ్యము. మట్టి వలెనే జ్ఞానము - శరీరేంద్రియమనస్సులలో దేనికీ గుణము కాదు. ఇది నిరూపణ అయినచో 'పరిశేష' న్యాయముగా ఆత్మసిద్ధించును. జ్ఞానము కార్యము, దానికి తప్పక ఒక సమవాయి కారణముండాలి. అది శరీరేంద్రియ మనస్సులు మూడు సమవాయ సంబంధముచే దానికి ఆశ్రయము కాదు. ముందు చెప్పబోవు యుక్తులతో దేనియందునూ జ్ఞాన కారణత్వ రూపశక్తి సంభవం కాదు. అందుచేత పరిశేష అనుమానముతో తెలియునదేమనగా జ్ఞానము ఆత్మరూప సమవాయి కారణమునకు కార్యమగుచున్నది.

ఇది కుదరదు. ఎందుచేతననగా (సర్వ వస్తువులు క్షణికమా? కాదా? అను వికల్పములో విధికోటి గ్రహించినచో బీజమందున్న అంకురోత్పాదన శక్తి సర్వదా ఉండి, పెట్టెలో ఉన్ననూ మొలక రావలసి వచ్చును. నిషేధకోటి గ్రహించినచో బీజమునందు అంకురోత్పాదన శక్తి లేదన్నచో క్షేత్రమందు పాతినపుడు మొలక రాకూడదు. అందుచేత అంకురమునకు అవ్యవహిత పూర్వక్షణమందున్న బీజమునందు విలక్షణ ధర్మముండి ఉత్పత్తి యోగ్యమగుచున్నది. దానికి కుర్వద్రూపత్వమని పేరు. ఈ రూపముగా బీజము అంకురమునకు కారణమగుచున్నది.

క్షణిక వస్తువులందు ఆధారాధేయభావము సంభవము కాదు. అర్థ క్రియా కారిత్వము క్రమంగాను, యౌగపద్యంగాను వ్యాపించి యుంటుంది. ఈ రెంటికీ అతీతంగా మూడవది అసంభవము. అనేకార్థ క్రియలకు అనేక కాలములు ఏర్పడుట క్రమము, ఒకేసారి అనేక కార్యములు ఏర్పడుట యౌగపద్యము. ఈ రెండూ గాక కార్యోత్పత్తికి మూడవది వేరే ఏమీ కుదరదు. పరస్పర విరుద్ధ వస్తువులకు ఒక దానిని ప్రతిషేధించనిదే రెండవది అంగీకరించుట కుదరదు. వస్తువులకు క్షణికత్వమంగీకరించినచో కార్యములకు క్రమత్వము కుదరదు. ఎందుచేతననగా దేనియందు ఏ కార్యము సంభవించు సామర్థ్యమున్నదో అది ఎన్నడూ నశించదు. అలాగే ఏ కార్యము సంభవింపచేయుటకు సామర్థ్యము లేనిచో ఎన్నటికీ అది అసమర్థముగానే యుండును. సహకారి కారణ గణము ముఖ్యకారణమని భావించినచో అది దానికి ఆశ్రయాభూతమైన ముఖ్య కారణము కంటే భిన్నమైనదా? అభిన్నమైనదా?

1. భిన్నమైనచో దాని వలనే కార్యోత్పత్తి కలుగవలసి వచ్చును. ఎందుచేతననగా కార్యమునకు అన్వయ వ్యతిరేకములు రెండూ దానితో

ఉన్నవి. అందుచేత అక్షిణిక వస్తువులతో కార్యోత్పత్తి జరుగదు. సహకారి కారణము వలన విలక్షణ శక్తి పుట్టుచున్నదనినచో ఆ విలక్షణ సామర్థ్యము బీజాదులందు మరొక విలక్షణ సామర్థ్యమును కలిగించుచున్నది అను అనవస్థాదోషము కలుగును. 2. అభిన్నమైనచో అదియు కుదరదు కారణమేమనగా ఒకసారి పుట్టిన వస్తువు మరల పుట్టదు కనుక. ముందున్న అనతిశయ స్వరూపము నశించి అతిశయరూపమైన రెండవ వస్తువు పుట్టుటచే క్షణికత్వ సిద్ధాంతము కుదురును అన్నచో

న్యాయకందలి - నను క్షణికస్యాపి సహకారిభిః కింక్రియతే? న కించిత్, కిమర్థం తర్హితే అపేక్ష్యంతే? కో వై బ్రూతే అపేక్ష్యంతే ఇతి ప్రత్యేకమేవహి కార్యజననాయ సమర్థా అంత్యావస్థా భావినః క్షణాః, కాతేషాం పరస్పరాపేక్షా? యత్తు తదానీం పరస్పరం పత్యసీదంతి తదుపసర్పణ కారణస్యావశ్యంభావి నిమయాత్, న తు సంభూయ కార్యకరణాయ, తత్కాలే చో ప సర్పణ హేతునియమస్తేషాం వస్తుస్వాభావాత్. ప్రత్యేకం సమర్థా హేతవః ప్రత్యేకం కార్యం జనయేయుః. కి మిత్యేక మనేకే కుర్వంతి? అత్రాప్యమిషాం కారణాని ప్రప్టవ్యాని, యాన్యప్రత్యేకార్థ నిర్వర్తన శీలాని ప్రభావయంతి. వయంతు యథా దృష్టస్య వస్తుస్వభావస్య వక్తారోన పర్యనుయోగ మర్హమః. కార్యమేకేనైవ కృతం కిమపరే కుర్వంతీతి చేత్? న కృతం కుర్వంతి కింత్యేకేన క్రియమాణమపరేపి కుర్వంతి. యత్రైకమేవ సమర్థం తత్రాపరేషాం క ఉపయోగ ఇతి చేత్? సత్యం, నతే ప్రేక్షా పూర్వకారిణో యదేవం విమృశ్యోదాసతే. ఏకం కార్యభేద హేతుత్వాదితి చేన్నైవం, సామగ్రి భేదాద్ధి కార్యభేదో న సహకారి భేదాత్, ఏక కార్యకారితైవ సహకారితా, తస్మాత్ క్షణికత్వే క్రమవతాం భావానాం క్రమేణ కార్యకరణం ఘటతే, దుర్ఘటాతు అక్షణిక స్వార్థక్రియేతి. యుగపత్మరణమపి దుర్ఘటం,

తావత్ కార్యకరణ సమర్థస్య స్వభావస్యోత్తరకాల మప్యనివృత్తేః. కృతస్య కరణం నాస్తి, కర్తవ్యం చాస్యన విద్యతే. నిఖిలస్య కార్యకలాపస్య సకృదేవ కృతత్వాత్, అతః క్షణాంతరే న క రోతీతి చేత్? తర్హిత్యం తదానీమసన్నేవ, సమస్తార్థ క్రియావిరహాత్. తదేవం వ్యాపకయోః క్రమ యోగపద్యయోః అనుపలంభేనాక్షణికాన్ని వర్తమానం సత్త్వం క్షణికే వ్యవతిష్ఠతే. తథాచసతి సులభం క్షణికత్వానుమానం యత్ సత్ తత్ క్షణికం, సంతించ ద్వాదశాయతనా నీతి. అత్రోచ్చతే - న సత్త్వాత్ క్షణికత్వ సిద్ధిః, తస్య విపక్ష వ్యావృత్త్యనవగమాత్. యత్ క్రమ యోగపద్యరహితం తదసత్, యథా వాజి విషాణం, క్రమయోగపద్య రహితం చాక్షణికమితి బాధకేనాక్షణికాత్ క్రమయోగపద్య వ్యావృత్త్యా సత్త్వవ్యతిరేక ప్రతీతి రితిచేత్, న అక్షణిక స్వాప్రతీతే సత్త్వస్యతతో వ్యావృత్తి ప్రతీత్య సంభవాత్, యథా ప్రతీయమానే జలే తత్ర వహ్ని ధుమయోరభావప్రతీతిః, ఏవమక్షణికే దృశ్యమానే క్రమయోగపద్యభావాత్ సత్త్వాభావః ప్రత్యేతవ్యః, న చాక్షణికో నాయ కశ్చిదస్తి భవతాం, యథా ప్రతీయమానే పి పిశాచే తతోన్యవ్యావృత్తిః ప్రతీయతే స్తంభః పిశాచో న భవతీతి, తద్వ దేతదపి భవిష్యతీతి చేత్? న, వ్యావృత్తేరనుపలబ్ధి ప్రమాణైక గోచరత్వాత్, తద్వివికేతర పదార్థో లపబ్ధి స్వభావత్వాచ్చానుపలబ్ధేః ప్రతియోగ్యుపలబ్ధిమంతరేణాభావాత్. నచ స్వరూప విప్రకృష్టత్వే పిశాచస్య తతో వ్యావృత్తి ప్రతీతి సంభవః. కథం తర్హి స్తంభః పిశాచో నభవతీతి ప్రతీతిరితిచేత్. నాయం సంసర్గ ప్రతిషేధః, కింతు తాదాత్మ్య ప్రతిషేధోయం. సచ స్తంభాత్మతయా ప్రసజ్జితస్య పిశాచస్య దృశ్యత్వాభ్యనుజ్ఞానాత్ ప్రవర్తతే, నాన్యథా, యథోక్తం - 'తదాత్మ్యేన యవాన్నిషేదః స సర్వ ఉపలబ్ధి లక్షణ ప్రాప్తత్వాభ్యుపగమేన క్రియతే' ఇతి. తత్ర స్తంభస్య రూపైక నియతా స్తంభప్రతీతిస్తదనాత్మ వ్యవచ్ఛేద కారణం,

యది స్తంభః పిశాచో భవేత్ తేనాప్యాత్మనా జ్ఞాతః స్యాత్| న చ జ్ఞానం స్తంభత్వ వత్పిశాచాత్మతామపి గృహ్లాతి, తస్మాదయం పిశాచో న భవతీతి|

సంపత్కరీ - వస్తువుల క్షణికత్వమంగీకరించిననూ సహకారాల వలన ఒరుగున దేమి? ఏమీ లేదు. మరి ఈ సహకారాల అపేక్ష ఎందుకు? అపేక్ష ఉందని ఎవరు చేప్పారు. కార్యోత్పత్తికి ముందు అవ్యవహిత పూర్వ క్షణమునందు ఉండు సర్వకారణములు (ముఖ్య మరియు సహకారి కారణములు) అంకురాది కార్యములకు ఉత్పన్న సమర్థములగుచ్చువి. ఇందు పరస్పరాపేక్షావశ్యకత ఏమున్నది? ఆ క్షణమందు ముఖ్య - సహకారి రెండు విధముల కారణములు సమ్మేళనమగుటలేదు. కాని నియమిత రూపముగా సమ్మేళనంగా అవి ఉంటాయి. వాటి వస్తు స్వభావముచేత. అవి విడి విడిగా కార్యోత్పాదక సమర్థములైనచో అన్నీ కలిసి ఒకే పని ఎందుకు చేస్తాయి? ప్రత్యేకంగా కార్యకరణ సమర్థములై యుండి కూడా కలసి ఒకే కార్యము చేయుట వలన తెలియునదేమనగా అవి నియమిత రూపముగా స్వభావముచేత ఒకే పని చేయుచున్నవి. మేము వాటిని వస్తువులను చూచి వాటి స్వభావమును చెప్పెదమే గాని పర్యనుయోగము కాదు. కార్యము ఒకే కారణముచే నిర్వర్తితమైనపుడు మిగిలిన కారణము లేమి చేయును? వాటి ఉపయోగమేమి? అన్నచో, నిజమే కాని ఆ కారణములు విమర్శచేసి ఉదాసీనముగా నుండి, ఒక కారణము చేతనే కార్యము జరిగినపుడు విచారమెందుకు? అయినా సమానశక్తి కలిగిన అనేక కారణములచే ఒకే కార్యము ఏర్పడినపుడు, కారణ భేదముచే కార్య భేదము కలుగును. ఒకే కార్యము సంభవించుట జరుగదు. ఇది సరికాదు. ఎందుచేతననగా సహకారి కారణముల భేదముచే కార్య భేదము జరుగదు. కారణ సమూహ భేదము (సామగ్రి) చేతనే కార్య భేదమేర్పడును. ముఖ్య

కారణముచే ఏర్పడబోవు కార్యమునకు ముఖ్యకారణముతో బాటు కలసి పనిచేయుటే సహకారి కారణత్వమగుచున్నది. అందుచేత వస్తువుల క్షణికత్వ మంగీకరించుటలో క్రమశీల భావముల వలన క్రమముగా కార్యము సంభవించుట కుదురును. అక్షణికములైన వస్తువులతో కార్యోత్పత్తి జరుగదు. అలాగే యుగపత్ కారిత్యము (ఒకే కాలమందు అనేక కార్యములు జరుగుట) కూడా సంభవము కాదు. ఒక కార్యము ఉత్పత్తి అయిన పిమ్మట పని పూర్తగుటచే ఇక కర్తవ్యము లేదు కనుక ఆ క్షణములందు వాటిలో అర్థక్రియా జనకత్వం లేదక్కడ. అందుచేత సత్త్వమునకు వ్యాపకమగు క్రమకారిత్యము, యుగపత్ కారిత్యము రెండూ అక్షణిక స్థిరవస్తువులందుండవు. (అక్షణిక స్థిరవస్తువునకు సత్తాయే లేదు) సకల వస్తువుల యందు క్షణికత్వానుమానము సిద్ధమగుచున్నది. ఏది సత్తో అది క్షణికము, ద్వాదశ ఆయతనములవలెనె - ఇది కుదరదు. ఎందుచేతననగా కేవలం సత్త్వము వలన క్షణికత్వము సిద్ధించదు. ఈ అనుమానముయొక్క హేతువునందు విపక్షా సత్త్వజ్ఞానము సిద్ధించదు. ఈ అనుమానము యొక్క హేతువునందు విపక్షాసత్త్వ జ్ఞానము లేదు కనుక. (అనుమానము సిద్ధించుటకు హేతువు అవసరము, ఆ హేతువు సాధ్యజ్ఞాపకమగును. అందుకు అనగా సాధ్యజ్ఞాపకమగుటకు 5 తప్పనిసరిగా ఉండాలి. 1. పక్ష సత్త్వము, 2. సపక్ష సత్త్వము, 3. విపక్షా సత్త్వము, 4. అబాధి తత్త్వం, 5. అసత్ ప్రతిపక్షత్వం. ఇక్కడ ప్రస్తుతములో క్షణికత్వ సాధక సత్త్వహేతువునందు విపక్షా సత్త్వము కుదురుట లేదు. ఎందుచేతననగా బౌద్ధులు సంసారము యొక్క సర్వ వస్తువులందు క్షణికత్వము సాధించుచున్నారు. అందుచేత సర్వ పదార్థములు పక్షములో అంతర్గతమగుచున్నవి. విపక్షమునకేమీ మిగలలేదు. కనుక విపక్ష అప్రసిద్ధి కారణముచే విపక్ష వ్యావృత్తి కూడా అప్రసిద్ధిమగుచున్నది. సాధ్యసాధక

హేతువు యొక్క జ్ఞానము లేని కారణముచే వారి అనుమానము సమీచీనము కాదు). ఎచట కార్యోత్పాదనమందు క్రమకారిత్యము, యుగపత్కారిత్యము లేదో అది అసత్ అగును. అది గుర్రపు కొమ్ముల వంటిదే. ఈ బాధక అనుమానముచే స్థిరవస్తువుల సత్తా అభావమగును. అక్షణిక వస్తువు ప్రకృతమందు విపక్షము. అందేచేత అక్షణిక వస్తురూప విపక్షము యొక్క జ్ఞానము లేనిదే విపక్ష వ్యావృత్తి జ్ఞానము సంభవించదు. ప్రతీయ మానమగు జలమందే అగ్ని - ధూమముల అభావము ప్రతీతి యగును. ఈ విధముగా అక్షణిక వస్తువు దృశ్యమాన మైనపుడు దానియందు క్రమము - యౌగ పద్యము లేనందున సత్త్వాభావము తెలియును. కాని బొద్దుల దృష్టిలో అక్షణిక వస్తువే లేదు. అయితే అప్రతీయమానమైన పిశాచమందు ఇతర వ్యావృత్తి అనగా 'స్తంభము పిశాచము కాదు', అనునట్లు ఇక్కడకూడా విపక్ష వ్యావృత్తి సంభవించ వచ్చును కదా? అన్నచో - వ్యావృత్తి అనగా వృత్తిత్వము యొక్క అభావ నిశ్చయము, అనుపలభిరూప అభావ ప్రమాణము చేతనే సిద్ధించును. అనుపలభి కేవలం ఉపలభి యొక్క అభావము కాదు, ప్రతీతమగు అభావము యొక్క ప్రతియోగి కంటే భిన్నమైన ఉపలభి రూపము. (పిశాచము యొక్క అసత్తా సిద్ధించినచో దాని జ్ఞానము అసంభవము) అయితే 'స్తంభము పిశాచము కాదు' అను ప్రతీతి ఎట్లు సిద్ధించును. సంసర్గ సంబంధము చేతనా? అనగా అధారాదేయ భావమునకు నియామకమగు పిశాచము యొక్క అభావ ప్రతీతి లేదు. తాదాత్మ్య ప్రతిషేధమా? ఇది కూడా స్తంభరూపముతో సంభావించబడిన పిశాచము యొక్క దృశ్యము భావించినపుడే ప్రవృత్తమగును. లేనిచో కాదు. తాదాత్మ్య సంబంధముచే ఏ ఏ నిషేధములు ప్రతీతమగునో అవి నిషేధింపబోవు అన్ని వస్తువుల సత్తా అంగీకరించుటవలనే సంభవించును.

ఇక్కడ కేవలం స్తంభము నందు ఉండబోవు 'ఇది స్తంభము', అను ప్రతీతియే స్తంభ రూపము కంటే భిన్నమైన పిశాచాది నిషేధమునకు కారణమగు చున్నది. తదనుకూల తర్కము ఇట్లుండును. ఈ స్తంభము పిశాచమైనచో ఇది పిశాచత్వ రూపముగా జ్ఞాతమగును కాని 'ఇది స్తంభము' అను జ్ఞానము స్తంభత్వమువలె పిశాచత్వము యొక్క జ్ఞానము కలిగించుటలో అసమర్థ మగుచున్నది. అందుచేత స్తంభము పిశాచము కాదు.

న్యాయకందళి - అధ మతం - న నీలాదివ్యతిరేకో క్షణికః క్షణికోవా కశ్చిదస్తి; కింతు ప్రాక్తన బుద్ధి వేద్యో నీలాదిక్షణోఽధునా తన బుద్ధి వేద్యాన్నీ లక్షణాదభేదేన ఆరోప్యమాణో క్షణిక ఇత్యుచ్యతే. భేదేన వ్యవస్థాప్యమాణశ్చ క్షణిక ఇతి. తత్ర నీలా దిష్యేవ క్రమాక్రమ వ్యావృత్త్యా సత్త్వా భావ ప్రతీతిః యది పూర్వోపలబ్ధక్షణ ఏవాయ ముపలభ్యతే తదా సంప్రతితసీ మర్థక్రియాం ప్రాగేవ కుర్యాత్, ప్రాక్తనీం వా సంప్రత్యేవ, న పునఃక్రమేణ కుర్యాత్, ఏకస్య కారకత్వాకారకత్వ విరోధాత్. నాపి సర్వం పూర్వమేవ కుర్యాత్ సంప్రత్యర్థ క్రియా రహితస్యాసత్త్వప్రసంగాదితి. తత్రాపి కిమేవం సత్త్వస్య హేతోర్వాస్తవో విపక్షోదర్శితః? కల్పనా సమారోపితోవా సమర్థితః? న తావద్వాస్తవో విపక్షః నీలాదీనామక్షణికస్యావాస్తవత్వాత్, తస్మాదనుమానాద్వాస్తవీమర్థగతి మిచ్ఛతా లింగస్య త్రైరూప్య వినిశ్చయార్థం ధూమానుమానవత్ సర్వత్ర ప్రమాణసిద్ధః పక్షాదిభావో దర్శయితవ్యః, న కల్పనామాత్రేణ. న చాక్షణి కస్తథాభూతో స్తీతి వ్యతిరేకాసిద్ధిః. తదసిద్ధౌ అన్వయస్యాప్యసిద్ధిస్త స్యాస్తత్పూర్వకత్వాదిత్య సాధారణత్వం హేతోః. అపిచ బాధకేనాక్షణికాత్ సత్త్వవ్యతిరేకః ప్రసాధితః క్షణికత్వ సత్త్వయోరన్వయః కుతః సిద్ధ్యతి? న చ తత్ర విపక్ష వ్యావృత్తి మాత్రేణ హేతుత్వ మసాధారణ స్వాపి హేతుత్వ ప్రసంగాత్. కేవల వ్యవతిరేక్యనుమానంచ స్వయమనిష్ఠం. అక్షణికే పి సత్త్వం న భవతీత్యవ

స్థాపితే ధ్యాత్ క్షణికాశ్రయం సత్త్వ మిత్యన్వయ సిద్ధిరితిచేత్? న తావదధ్యాదితి సత్త్వస్య హేతోః పరామర్శః, అసిద్ధాన్వయస్య తస్యాధ్యాపి హేతుత్వాభావాత్, బాధకమేవతూభయ వ్యాపారం ప్రమాణాంతరం వ్యాప్తిం ప్రసాధయద్ ద్వాదశాయతనేషేవ ప్రసాధయే నిర్విషయాయా వ్యాప్తేః ప్రత్యేతు మశక్యత్వాత్, ద్వాదశాయతన వ్యతిరిక్తస్య చార్థస్యాభావాత్, తేషు చాన్వయ ప్రతీతౌ క్షణికత్వస్యాపి ప్రతీతిః, సంబంధి ప్రతీతి నాంతరీయకత్వాత్ సంబంధ ప్రతీతేరితి సత్త్వ వైయర్థ్యం! పక్షే సామాన్యేన వ్యాప్తి గ్రహణం, విశేషే సత్త్వస్య హేతుత్వ మితిచేత్, న, నిర్విశేషస్య సామాన్యస్య ప్రతీతేరభావాత్! విశేష పరినిష్ఠయోశ్చ క్షణికత్వ సత్త్వ సామాన్యయోః ప్రతీయమానయోర్నీలాదిగతం క్షణికత్వం ప్రతీతమితి సూక్తం సత్త్వ వైయర్థ్యమితి. బాధకక్షణికత్వ వ్యావృత్త్యసత్త్వ వ్యావృత్త్యోః వ్యాప్తి గ్రహణం, సత్త్వాత్తు వస్తాత్మక క్షణికత్వ వ్యావృత్త్యోః వ్యాప్తి గ్రహణం, సత్త్వాత్తు వస్తాత్మక క్షణికత్వ ప్రతీతిరితిచేత్, న, వ్యావర్త్య భేదేన కల్పిత భేదయోః వ్యావృత్త్యోః తాదాత్మ్యభావాత్! తాదాత్మ్యంచానుమానాంగముక్తం, వస్తాత్మనోః క్షణికత్వ సత్త్వ యో స్తాదాత్మ్యభావాత్! తదాత్మకత్వేనాధ్య వసితయోరపి వ్యావృత్త్యోస్తా దాత్మ్యమితి చేత్, న, వస్తునో స్తా దాత్మ్యస్యాన్వతో ప్రసిద్ధేః ప్రసిద్ధౌ వా బాధకస్యాపి వైయర్థ్యం! న చ వ్యావృత్త్యోః ప్రతిబంధనిశ్చయే వస్తు సిద్ధిరస్తి వస్తువస్తునోర్భేదాద సంబంధాచ్చ!

సంపత్కరీ - ప్రతీతమగు నీలాది పదార్థములకంటే భిన్నముగా క్షణికముగాని - అక్షణికముగాని మరొక పదార్థమేదీ లేదు. కాని ముందుగా బుద్ధిచే తెలిసిన నీలాదులక్షణములందు వర్తమాన కాలిక బుద్ధిద్వారా, 'తెలిసిన క్షణము' యొక్క అభేదభ్రమ కలుగును. అప్పుడు నీలాదులు అక్షణికములు (స్థిరము) అని చెప్పబడుచున్నవి. ఎప్పుడు ఆ క్షణములు భిన్న- భిన్న

రూపముగా తెలియబడుచున్నవో అప్పుడు నీలాదులు క్షణికములని చెప్పబడుచున్నవి. ఈ స్థిర రూపముచే అభిమతమైన నీలాదులు క్రమముగా గాని-యుగపద్గా గాని కార్యోత్పాదకములగుటలేదు. ఈ క్రమ - యాగపద్యభావ ప్రతీతిచే స్థిరరూపముగా గోచరించు నీలాదుల సత్త్వము యొక్క అభావము ప్రతీతమగును. ఎందుచేతననగా - ముందుగా తెలిపిన క్షణమందు నీలాదుల ప్రతీతి కలుగుతుంది. అయితే ఆ క్షణము ఇప్పుడు ఉత్పన్నము కాబోవు కార్యమునకు ముందే ఉత్పన్నము అగునా? లేక ముందుగా ఉత్పన్నమైన కార్యమునకు ఇప్పుడు ఉత్పన్నమగునా? కాని క్రమముగా ఆకార్యోత్పాదన చేయలేవు. కారణమేమంటే ఒకే వస్తువునందు కారకత్వము - అకారకత్వము అను విరుద్ధ ధర్మముల సమావేశము అసంభవము. అన్నీ కార్యము కంటే ముందే సిద్ధమగును అనుటకూడా కుదరదు అర్థక్రియారహితమగుటచే (ప్రయోజనం లేకపోవుట) వర్తమాన కాల సత్తాయే లేకపోవలసి వచ్చును. దీనికి జవాబు - పైన చెప్పిన విపక్ష సత్తా (నీలాదులు స్థిరముగా నుండుననుట) యదార్థమా? లేక కాలానికమా? వాటి సత్తా యదార్థమైనచో నీలాదుల అక్షణికత్వము అవాస్తవమగును. అందుచేత అనుమానము ద్వారా వాస్తవ వస్తువుల సిద్ధికొరునవుడు హేతువు నకు పక్షాది త్రితయము తప్పక ఉండవలయును. (పక్ష సత్త్వము - సపక్ష సత్త్వము - విపక్ష సత్త్వము) కాని మీ మతములో అక్షణికవస్తువులకు వాస్తవిక సత్తాయే లేదు. ఫలితంగా వ్యతిరేక వ్యాప్తీ కుదరదు. (విపక్షము అసిద్ధమగుట చేత) అలాగే అన్వయ వ్యాప్తీ కుదరదు ఎందుచేతననగా అన్వయ వ్యాప్తి యందు కూడా విపక్ష జ్ఞాన మావశ్యకము కనుక. అందుచేత హేతువు కేవలం పక్షమందు మాత్రమే నున్నది అను హేతువుచే ఇది అసాధారణమను హేత్వాభాస అగుచున్నది. అంతే గాదు, బాధమూలక

అక్షణికత్వ హేతువుచే (కార్యకారణ భావం లేకపోవుట) విపక్షమందు అసత్త్వ రూప సాధ్యాభావము మీచే నిశ్చయము చేయబడినది కాని క్షణికత్వ మరియు సత్త్వములందు సమానాధికారణ్యరూప అన్వయము (వ్యాప్తి) ఏ హేతువు చే సిద్ధించును? కేవలం విపక్షమునందు లేకపోవుటచేతనే హేతువు, సాధ్యమును సాధించలేదు, అలాగయితే అసాధారణ హేత్వాభాస వలన కూడా యధార్థానుమితి కలుగవలసివచ్చును. కేవల వ్యతిరేకి అనుమానము అయితే అది స్వయముగానే దూషితమై యున్నది.

ప్రశ్న: అక్షణికములందు (స్థిరములు) సత్త్వములేదు. ఇది సిద్ధమైనపుడు సత్త్వము క్షణిక వస్తువులందు కలదు అను అన్వయము సిద్ధించును.

జవాబు: హేతుబోధక పదముతో సత్త్వ హేతువే అభిప్రేతమగుచున్నది కాని అన్వయము అసిద్ధమగుటచే హేతుత్వమూ అసిద్ధమగుచున్నది.

ప్రశ్న: ముందు చెప్పబడిన కార్యకారణ భావమునకు గల అనుపపత్తి రూప దోషమునకు రెండు వ్యాపారములు కల్పిస్తాం. ఒకదానితో అక్షణికములందు అసత్త్వము సిద్ధమగును, రెండవదానితో క్షణికములందు సత్త్వము సిద్ధమగును - లేదా అదే బాధకమే రెండవ వ్యాప్తిరూప ప్రమాణమును కలిగించుచూ ద్వాదశాయతనములందే సత్త్వమును సిద్ధింపజేయును. ఎందుచేతననగా, వ్యాప్తి ప్రతీతి, విషయములేనిదే కలుగదు. ఈ విధముగా ద్వాదశాయతనముల కంటే భిన్నమైన మరొక వస్తువుయొక్క సత్తాయే లేదు. దానియందు అన్వయ ప్రతీతిచే క్షణికత్వ ప్రతీతి కలుగును. అందుచేత మొదటి పక్షమందు సత్త్వసిద్ధికి ఆవశ్యకత లేదు. వ్యాప్తి సామాన్యముగానే గ్రహించబడును. సత్త్వ హేతువుచే విశేషములను విడచిపెట్టి సామాన్యము

యొక్క ప్రతీతి కలుగదు. విశేష వ్యక్తులందు క్షణికత్వ సామాన్యము మరియు సత్త్వ సామాన్యముల సిద్ధి ఆ సామాన్య వ్యాప్తిచేతనే కలిగినచో మరల నీలాది వస్తువులందు కూడా క్షణికత్వము జ్ఞాతమయినదే. దాని కొరకు ప్రత్యేకించి సత్త్వహేతు ఆవశ్యకత లేదు. అందుచేత సత్త్వహేతువుకు సార్థకత లేదు.

ప్రశ్న: కార్య కారణ భావము యొక్క అనుపపత్తి రూప బాధకము చేతనే అక్షణికత్వ వ్యాప్తుత్తి మరియు అసత్త్వ వ్యాప్తుత్తి ఈ రెండింటి వ్యాప్తి జ్ఞానము కలుగును. సత్త్వము వలన భావ స్వరూప క్షణికత్వము ప్రతీతమగును.

జవాబు: అది కుదరదు. అలాగయినచో రెండు వ్యాప్తుల యందూ భేద కల్పన చేయవలసి వచ్చును. కాని సాధ్యము మరియు హేతువు యొక్క తాదాత్మ్యమును మీరు (బొద్దులు) అనుమానమునకు అంగముగా భావింతురు.

ప్రశ్న: భావరూపక్షణికత్వము మరియు సత్త్వము ఈ రెండింటి యందు తాదాత్మ్యము ఈ రెండింటి అభిన్న రూపము చేత కల్పిత అక్షణికత్వ వ్యాప్తుత్తి మరియు అసత్త్వ వ్యాప్తుల రెంటియందు తాదాత్మ్యము కలుగును. అన్నచో ఇది కుదరదు. వస్తువుల యొక్క తాదాత్మ్యము మరో ఇతర వస్తువులచే సాధించుటకు యోగ్యవస్తువు కాదు. అది ఆతాదాత్మ్యము అన్యవస్తువుచేతనే సిద్ధించినచో ముందు చెప్పబడిన కార్య కారణ భావము యొక్క అనుపపత్తి ప్రదర్శనమే వ్యర్థము. రెండు వ్యాప్తుల యందు వ్యాప్తి నిశ్చయమున్నను క్షణికత్వ రూప భావపదార్థ సిద్ధి కలుగదు. ఎందుచేతననగా భావము మరియు అభావము రెండూ భిన్న వస్తువులు. ఈ విరుద్ధ వస్తువులందు సంబంధం అసంభవం.

న్యాయకందళి -యదవ్యయుక్తం - ధర్మోత్తరేణఘటే బాధకేన వ్యాప్తిం ప్రసాధ్య శబ్దే సత్త్వాత్ క్షణికత్వ ప్రసాధన మిత్యు భయోరపి సార్థకత్వం విషయ భేదాదితి తత్రాపీదముత్తరం ఘటిషవ శబ్దోపి బాధకస్య ప్రవృత్త్యా విరోధాత్ ప్రమాణాంత రానుపరణమఫలమితి న చాక్షణి క స్యార్థక్రియానుపపత్తిః సహకారి సాహిత్యే హి సతి కార్యకారణ స్వభావో హి భావో నానపేక్ష కారక స్వరూపః, తస్య యథాన్వయ వ్యతిరేకావగత సామర్థ్యాః సహకారిణః సన్నిపతంతి తథా కార్యోత్పత్తి రిత్తుపపద్యతే స్థిరస్యాపి క్రమేణ కారణం అనేక కారణా ధీనస్య కార్యస్యై కస్మాదుత్పత్త్వభావాత్ న చ సహకారి సాపేక్షిత్వే సతి సత్ కృతాదేవాతిశయాత్ కార్యోత్పత్తేర్భావో న కారక ఇతి యుక్తం, భావస్వరూపావనుగమనేన కార్యోత్పాదదర్శనాత్ అకార కత్వేహి యవబీజస్య క్షిత్తుదక సన్నిధౌ శాలిబీజాద్యంకురోపి స్యాత్, నియమ కారణా భావాత్ నాపిసహ కారిణో భావస్య స్వరూపాతిశయ మాదధాతి, కింతు సహకారిణ ఏవతే అతిశయః పునరేతస్య సహకారి సాహిత్యం, అనతిశయోపి తదభావ ఏవ, తస్మిన్ సతి తతః కార్యస్య భావాద సత్య భావాత్, జనకాజనక క్షణ భేదా భృపగమః సర్వదావస్థాన గ్రాహి ప్రత్యక్ష బాధితః, సుసదృశ క్షణా నా వ్యవధానోత్పాదేనాంతరా గ్రహణాదవ స్థానభ్రమాయమితిచేత్? స్థితే క్షణికత్వే ప్రత్యక్షస్య భ్రాంతతా తద్ భ్రాంతత్వేచ క్షణికత్వ సిద్ధిరిత్య న్యోన్యాపేక్షతా న చ యద్యస్యోత్పత్తి కారణం వినాశకారణం చాన్వయ వ్యతిరేకాభ్యామవగతం తయోరభావే తస్యోత్పత్తి వినాశకల్పనా యుక్తా, నిర్వేతుకో వినాశః, బీజమపి బీజస్య కారణమితి చాసిద్ధం అంకుర జనకం బీజం బీజకృతం న భవతి బీజత్వాచ్చాలి స్తంభమూర్ధస్థిత బీజవత్ నిర్భాగంవస్తు తస్యకారకత్వ మకారకత్వం చేత్యంశావనుపపన్నావతి యత్ కించిదేతత్ యథా వహ్నేర్దాహం ప్రతి కారకత్వం, అకారకత్వం చ స్నానం

ప్రతి, న చ తాభ్యామస్య స్వరూప భేదః, తదైకస్యైవ భావస్య సహకారిభావాత్ కారకత్వ మకారకత్వం చతదభావాత్, కథమన్యస్య సన్నిధావన్యస్య కారకత్వం కారకత్వే పి కథం కస్యచిదేవ న సర్వస్యేతి చేత్? అత్ర వస్తు స్వభావాః పర్యానుయోక్తవ్యాః వయంతు యత్ర యేషాం అన్వయవ్యతిరేకా భ్యాం సామర్థ్య మవగచ్ఛామః, తత్రతేషామేవ సామగ్రీ భావ మభ్యుపగచ్ఛంతో నోపాలంభమర్హామః త్వత్పక్షేపి క్షిత్తుదక బీజానామేవాంకురోత్పత్తౌ సహకారితా నాపరేషాం, (అత్ర) తవాపి వస్తు స్వభావాదవరః కోహేతుః? ప్రత్యేక మేవ బీజాదయః సమర్థా న పరస్పర సహ కారిణ ఇతి చేత్? కిమర్థం తద్ధి కృషీవలః పరికర్షితాయం భూమౌ బీజమవాపతి ఉద కంచాసించతి? పరస్పరాధి పత్యేన తేభ్యః ప్రత్యేక మంకురజనన యోగ్యక్షణ జననాయేతి చేత్? యద్యంకుర జనన యోగ్య క్షణోపజననాయ బీజం స్వహేతు భ్యః సమర్థ ముపజాతం కిమవని సలిలాభ్యాం? అధాసమర్థం? తథాపి తయోరకించిత్యరః సన్నిధిః స్వభావస్యాపరిత్యాగాత్, క్షిత్తుదకాభ్యాం బీజస్య స్వసంతానవర్తన్యసమర్థక్షణాంతరారంభణ శక్తి ర్నిరుధ్యత ఇతి చేత్? అస్తు తస్మాదసమర్థక్షణానుత్పత్తిః, సమర్థ క్షణోత్పత్తిస్తు దుర్లభా, కారణా భావాత్ న చ స్వభావభూతాయాశ్చక్రేరస్తి నిరోధో భావస్యాపి నిరోధ ప్రసంగాత్ సహేతుకశ్చ వినాశః ప్రాప్నోతి, విశిష్టక్షణోత్పాదన శక్త్యాధానంచ బీజస్యాశక్యం, క్షణికత్వాత్ స్వభావ వ్యతిరిక్త శక్తుత్పాదనే చోత్పన్నోత్పాదన ప్రసంగాత్ త స్మాదసమర్థస్యోత్పాదవతో న కాచిత్ క్రియా, సమర్థస్యోత్పాదా నంతర మేవ కరణమితి ద్వయీ గతిః స త్వర్థాంతర సాహిత్యే సతికరణం, తస్మానుపయోగాత్ అథ మతం - ఏకస్మాత్ కార్యానుత్పత్తేర్బహుభ్యశ్చ తదుత్పత్తి దర్శనాత్ సహితానామేవ సామర్థ్యమితి? కిమిత్యేవం వదద్యోస్మభ్యం భ్రామ్యతి భవాన్? తదేవమక్షణి కస్యార్థ క్రియోపపత్తే రనైంకాంతికో హేతుః

సంపత్కర్త - ధర్మోత్తరాచార్యులు ఇలా చెప్పారు. ముందు చెప్పిన బాధక బలముతో ఘటాదులయందు వ్యాప్తి సిద్ధించిన పిమ్మట శబ్దాదుల యందలి సత్త్వ హేతువుచే క్షణికత్వము సిద్ధించును. ఈ విధముగా విషయ భేదము వలన రెండూ సిద్ధించును. జవాబుఇది సరికాదు. ఎందుచేతననగా శబ్దాదులయందు (ఘటాది పదార్థముల వలెనే) ఆ బాధక బలము చేతనే క్షణికత్వము సిద్ధించును. దానికోసమై సత్త్వహేతువు ఆలంబనం అనవసరం. వస్తుతః పదార్థములు క్షణికములు కానిచో వాటితో అర్థక్రియా కారిత్యము అసంభవమగును అనుట కుదరదు. ఎందుచేతననగా పదార్థములు సహ కారుల సహాయము చేతనే అవి సిద్ధించుచున్నవి. అది వాటి స్వభావము. అవి నిరపేక్షముగా ఉండవు. అందుచేత అన్వయ వ్యతిరేకముల వలన ఏ కార్యము సిద్ధించుటకు సమర్థములగుచున్నవో ఆ కార్యసహకారాలు బీజాది ప్రధాన కారణములతో కలసి కార్యోత్పత్తి కలిగించును. ఈ ప్రకారముగా స్థిర వస్తువులతో కూడా క్రమముగా కార్యోత్పత్తి కలుగును. అనేక కారణములతో ఏర్పడు ఒక కార్యము కేవలం ఒక కారణము వలన జరుగదు. అయితే సహకారి కారణములచే ఉత్పన్నమగు 'అతిశయ' రూపవిలక్షణ సామర్థ్యముతో కార్యోత్పత్తి కలుగుచున్నది. 'భావం' (బీజాది ముఖ్య కారణములు) యొక్క కారణం అంగీకరించే ఆవశ్యకత ఏమున్నది. అనినచో కార్యోత్పత్తి యందు బీజాది మూలకారణము యొక్క అనువృత్తి కనబడుచున్నది. బీజాదులు కారణము లేనిచో ధాన్యపు గింజనుండి బార్లీ మొక్కరావచ్చును. కనుక మూల కారణమునందు సహకారి కారణములచే ఒక అతిశయ సామర్థ్యం పుట్టుననుట కుదరదు. అవి సహకారులు మాత్రమే.

ప్ర: మూల కారణమునకు ఏ క్షణమందు సహకారుల యోగం కలుగుతుందో ఆ క్షణములకు అవ్యవహితంగానే (ఆలస్యం లేకుండా) తరువాత కార్యోత్పత్తి జరుగుతుంది. అలా కానినాడు కార్యోత్పత్తి జరుగదు. ఈ అన్వయ వ్యతిరేకముల వలన అలా కలసిన క్షణము 'జనక క్షణము' దానికి భిన్నమైనది 'అజనక క్షణము' (రెండు రకముల క్షణములందూ ఉండు బీజాదులు ఒక స్థిరవస్తువు కాదు).

జ: నిన్న ఇంటిలో ఏ బీజము చూసానో అదే బీజము నేడు పొలములో చూచుచున్నాను. అను ఒకే బీజమునందు గల అనేక కాల సంబంధము, బీజము యొక్క క్షణికత్వమునకు బాధకమగుచున్నది.

ప్ర: ఒకే బీజమునందు అనేక కాల సంబంధము, బీజము యొక్క క్షణ పరంపరా సాదృశ్యమువల్ల కలుగుచున్నది కనుక ఆని భేదము తెలియుటలేదు. ఫలితముగా ఒకే బీజమునందు అనేక కాల సంబంధము భ్రమ మాత్రమే.

జ: అవి భ్రాంతములు ఎలా అవుతాయి? వస్తువులన్నీ క్షణికములే అవి క్షణికములెందుకవుతున్నాయి, అవి భ్రాంతములు కనుక - ఈ విధముగా అన్యోన్యాశ్రయ దోషమున్నది. ఇది కుదరదు, ఎందుచేతననగా, అన్వయ వ్యతిరేకముల చేత దేనియందు ఉత్పత్తి-వినాశముల కారణత సిద్ధమగుచున్నదో, అవి లేకుండగనే ఉత్పత్తి వినాశములు అంగీకరించ వచ్చుననుట సంభవించదు. కారణమేమనగా, వినాశము, కారణము లేకుండగనే ఉత్పన్నమగును. అలాగే బీజమే బీజమునకు కారణము. బీజము అంకురజనక బీజమునకు కారణము లేదు ఎందుచేతననగా స్తంభం మీదనున్న బీజము వలె అదీ ఒక బీజమే.

ప్ర: వస్తువులందు అనేక భాగములుండవు. అందుచేత ఒకే వస్తువునందు కారకత్వము-అకారత్వము అను రెండు విరుద్ధ దర్శముల సమావేశము కుదరదు.

జ: అగ్నియందు దాహకత్వరూప కారకత్వము, స్నానము చేయుటకు అకారకత్వము కలదు కదా అదే విధముగా బీజాదియందు సహకారుల చేత కారకత్వము, సహకారులు లేకపోవడం వల్ల అకారకత్వము కలుగుతున్నాయి. అయితే ఇతర వస్తువుల సాన్నిధ్యము వలన ఇతర వస్తువులందు కారకత్వమెట్లు వచ్చుచున్నది. అన్ని వస్తువులందు అది ఎందుకు నియంత్రింపబడుచున్నది? అన్ని వస్తువులందు ఎందుకు కుదురుట లేదు? అన్నచో ఈ అభియోగము వస్తుస్వరూపములనుసరించి యుండును గాని, వాస్తవం కాదు. అది వస్తు స్వభావము. బీజము స్వతంత్రముగా అంకురోత్పత్తియందు సమర్థత గలది. సహకారుల వలన కాదు - అన్నచో భూమిలో నాటడం, నీళ్లతో తడవడం ఎందుకు? ఆ అన్ని కారణములతో పరస్పర ఆధిపత్యము ద్వారా అంకురోత్పత్తికి యోగ్యత కలిగించు క్షణోత్పత్తికి కొరకు జలసేచనము మొ॥ అవసరమగుచున్నది. బీజమందే తన కారణము చేతనే అంకురోత్పత్తి యోగ్య క్షణసమర్థతయున్నచో పొలమునకు వెళ్లి నాటడం అనవసరం. ప్రత్యేక క్షణములందుండు బీజములు అనేకములు. క్షణములు అనేకములు. ఆ క్షణముల సమూహమునందు ఏక్షణము అంకురోత్పాదనకు అసమర్థమగునో ఆక్షణమును జలవు-పృథివి, నిరోధించును. అన్ననూ సమర్థక్షణోత్పత్తి అసంభవం. ఎందుచేతననగా అందుకు కారణములేదు. స్వభావరూపమైన శక్తి ఎప్పుడూ నాశనముకాదు. వస్తు వినాశమునకు కూడా కారణముంటుంది. అయితే సహకారులయందు బీజాదులయందు సమర్థ క్షణోత్పత్తి యొక్క శక్తి కలిగించునన్ననూ కుదరదు.

ఎందుచేతననగా బీజాదులు క్షణికములు. స్వభావము చేత భిన్నమైన శక్తిని ఉత్పాదనం చేయగలమన్నచో అలా ఉత్పత్తి పొందిన వస్తువుకు పునరుత్పాదన కలుగవలసి వచ్చును. ఈ రెండు గతులూ సంభవము కాదు.

1. ఉత్పన్న శీలమైనా అసమర్థమగును. వాటిచేత కార్యోత్పత్తి జరుగదు. లేదా 2. వాటియందున్న సమర్థత అది ఉత్పన్నమైనపిమ్మటే తన స్వభావ సిద్ధమైన పనిచేయును. ఇది సర్వధా అసంభవం. ఎందుచేతననగా సహకార కారణ సహాయమువలననే ముఖ్య కారణము కార్యోత్పన్నముగావించును.

ప్రశ్న: కేవలం ఒకే వస్తువు చేతనే కార్యోత్పత్తి జరుగదు. సహకారి కారణముల ఆవశ్యకత తప్పనిసరి.

జవాబు: అయితే ఈ చక్రభ్రమణం ఎందుకు; అక్షణికత్వ సిద్ధియందు బాధ కలిగించు అర్థక్రియారూప హేతువే వ్యభిచారి యగుచున్నది. (అనైంకాతికమగుచున్నది)

న్యాయకందళి - యదప్పుక్షం కృతకానామవశ్యం భావీ వినాశః, తేనాపి శక్యం క్షణికత్వమనుమాతుం, తథా హి యద్యేషాం ధృవభావి తత్ర తేషాం కారణంతరాపేక్షా నాస్తి, యథా శర కృపాణాదీనాం లోహమయత్వే, ధృవభావీ చ కృతకానాం వినాశ ఇత్యను మానం వినాశస్య హేత్వంతరాయత్తతాం ప్రతిక్షిపతి॥ యే హేత్వంతర సాపేక్షా న తే ధృవ భావినః, యథా వాససి రాగాదయస్తథా యది భావా అపి స్వహేతుభ్యో వినాశం ప్రతి హేత్వంతరమపేక్షంతే తదా హేత్వంతరస్య ప్రతిబంధ వైకల్యయోరపి సంభవే కచ్చిత్ కృతకోపి న వినశ్యేత్? స్వహేతుతత్త్వ వినశ్వరస్వభావా జాయమానా ఉత్పత్త్యనంతరమేవ వినశ్యంతీతి సిద్ధం క్షణికత్వమ్॥

అపి చ భావస్యా వినశ్వర స్వభావత్వే వినాశో శక్య కరణో వహ్నిరివ శీతిమా, వినశ్వర స్వభావత్వే వా నార్థో హేతుభిః, న చ భావాదభిన్నస్య వినాశస్య హేత్వంతర జన్యతా, కారణ భేదస్య భేద హేతుత్వాత్. భిన్నస్య హేత్వంతరాదుత్పాదే చ భావస్యోపల బ్ధాది ప్రసంగః, అన్యోత్పాదాదన్య స్వరూప ప్రచ్యుతేర భావాత్. ఘటో నష్ట ఇతి చ భావకర్తృకో వ్యపదేశో న స్యాత్, కింత్వ భావో జాత ఇతి వ్యపదిశ్యేత, తథా చ సతి ఘటః కిమభూదతి వార్తా ప్రశ్నే తస్య వివృత్తౌ ప్రస్తుతాయామప్రస్తుతమేవ కథం స్యాత్? తస్మాత్ భావ స్వభావ ఏవ వినాశ ఇతి. అత్రోచ్యతే - ఉత్పన్నో భావః కిమేక క్షణావస్థాయీ? కిం వా క్షణాంతరేష్య వతిష్ఠతే? క్షణాంతరావస్థితిపక్షే తావత్ క్షణికత్వవ్యాహతిః అనేక కాలావస్థానాత్ ఏకక్షణావస్థాయీ త్వే తు క్షణాంతరే స్థిత్యభావ ఇతి న భావా భావయోరేకత్వం కాలభేదాత్. అధమతం, న బ్రూమో భావః స్వప్రైవాభావః. కింతు ద్వితీయ క్షణః పూర్వక్షణస్యాభావ ఇతి తదవ్యసారం, పూర్వాపరక్షణయోః వ్యక్తి భేదేపి స్వరూప విరోధస్యా భావాత్. యథా ఘటో భిన్నసంతతి వర్తినా ఘటాంతరేణ సహతిష్ఠతి, ఏవమేక సంతతి వర్తినా పి సహ తిష్ఠేత్, ద్వితీయ క్షణగ్రాహి ప్రమాణాంత రస్య తత్ స్వరూప విధేచ్ఛరితార్థస్య ప్రధమక్షణే నిషేధే ప్రమాణత్వాభావాత్. అభావస్తు భావప్రతిషేధాత్మైవ, ఘటో నాస్తీతి ప్రతీత్యుదయాత్. తత స్త స్యోత్పత్తిర్భావస్య నివృత్తిః, తస్యావస్థానం భావస్యానవస్థితిః, తస్యోపలంభో భావస్యానుపలంభ ఇత్యుక్తం పరస్పర విరోధాత్. ఏవంచ సతి న భావస్య క్షణికత్వం పశ్చాద్ భావినస్తదభావస్య హేత్వంతర సాపేక్షస్య భావానంతర్య నియమాభావాత్, తథా చ దృశ్యతే ఘటస్యోత్పన్నస్య చిరేణైవ వినాశో ముద్గరాభిఘాతాత్. భావాత్మకో ఘటవినాశో ముద్గరాభిఘాతాత్. తు కపాల

సంతానోత్పాదః స్యా దిత్య సంగతం. సంతాన ప్రతి బుద్ధాయాః సద్భూత రంభణ శక్తే రప్రతిఘాతే విలక్షణ సంతానోత్పత్త్య సంభవాత్. ముద్గరాఘాతేన తస్యాః ప్రతిఘాతేచ భావ ప్రతిఘాతేః కః ప్రతిషేధః? న చ కారణ కార్యత్వే భావవదభావస్యాపి వస్తుత్వ ప్రసక్తి స్తస్య వస్తు ప్రతిషేద స్వభావస్య ప్రత్యక్షాది సిద్ధత్వాత్. ఈదృశంచాస్య స్వరూపం యదయం కృతకోపి భావనన్న వినశ్యతి, న శ్యస్యానుపలంబాత్. ప్రమాణాధిగతస్య వస్తు స్వభావస్య పరసాధర్యేణ నిరాకరణత్వే జగత్ వైచిత్ర్య స్యాపి నిరాకరణం. అన్యోత్పాదే కథమన్యస్య స్వరూపప్రచ్యుతి రిత్య పర్యనుయోజ్యం, వస్తు స్వాభావాత్. ఘటో వినష్ట ఇతి చ వ్యపదేశస్తదవయవ క్రియాది న్యాయేనా భావోత్పత్త్యైవ. అత ఏవాయం తస్యైవాభావో న సర్వస్య. న చాస్య సమవాయి కారణం కించిత్ తదభా వాన్నా సమవాయి కారణం. క్వ కార్య మనాధారందృష్టం? ఇదమేవ దృశ్యతే తావత్, నహ్యయం ఘటే సమవైతి, తస్యాభావాత్, నాపి భూతలే అన్యధర్మత్వాత్. తదేవం సిద్ధో7భావో భావ విరోధీ నాస్తి బుద్ధివేద్యోర్ధః, యత్ కృతో దహన తుహిన యోరపి విరోధః దహనాభా వాస్తుహినే తుహినా భావశ్చ దహనే ఇత్యనయోర్విరోధోన స్వరూపేణ విధేర్విధ్యంతర విరోధా భావాత్. యచ్చ ధృవ భావిత్యా దభావస్య హేత్వంతరాపేక్షేత్యుక్తం, తదపి సవితుర దయాస్తమయా భ్యామనైకాంతికం, తయోరనపేక్షత్వే హి కాలభేదోన స్యాత్. ఏక సామగ్రి ప్రతిసంధేపి స ఏవ దోషః. నియతో హి వాససి రాగహేతుర్నియత కాలశ్చ తస్యతత్కాల సన్నిధి మాత్రేణ రాగస్యానుత్పాదః సిద్ధ్యతి అనంతాస్తు వినాశహేతవో నియత కాలాశ్చ తేషాం సర్వదా సర్వేషాం ప్రతిబంధస్యాశక్తిత్వాత్ కశ్చిదే కోనిపతత్వేవ. కాలాంతరే చ నిపతితః క్షణేనైవ భావం వినావయతీత్యు పపద్యతే కృత కత్వేపి ధృవో వినాశః.

సంపత్కర్త - చేసినవి (ఉత్పత్తయినవి) అవశ్యమూ నశించేవే. కనుకనే వస్తువుల క్షణికత్వమునకు అదే అనుమాన ప్రమాణము. ఈ అవశ్యం భావిత్వమునకు మరొక అపేక్ష లేదు. అది నిరపేక్షము. ఈ అవశ్యం భావిత్వమునకు మరొక అపేక్ష లేదు. అది నిరపేక్షము. బాణము - ఖడ్గము మొ॥ లోహమయములే కదా! వస్తు వినాశము స్వతంత్రమైన వేరే కారణము లచే కలుగును. ఎందుచేతననగా మరో కారణములచే ఉత్పత్తి అయినది ధృవభావి కాదు. ఎలాగంటే వస్త్రముల రంగు వలెనే. భావము కూడా తన వినాశమునకు, తన ఉత్పాదనకు, కారణమైన వాటికంటే వేరే హేతువుల అపేక్ష కలిగినచో, ఆ కారణములందు ఏదేని ప్రతిబంధకము వచ్చినపుడు లేదా విఘాతము కలిగినపుడు, ఉత్పత్తి అయిన వస్తువులందు కూడా వినాశము అసంభవము కావలసి వచ్చును. **అందుచేత తన కారణముల చేత వినాశము పొందు స్వభావము గల వస్తూత్పత్తి కలుగును. ఉత్పత్త్యనంతరం వినాశమగును. ఈ విధముగా సకల వస్తువులందు క్షణికత్వము సిద్ధించుచున్నది.**

అంతే గాక-వస్తువులు నశింపులేని స్వభావము గలవై జన్మించినచో, అగ్నికి చల్లదనము వలె వాటి వినాశము అశక్యమగును. కారణములచే వినాశ స్వభావముల వస్తూత్పత్తి జరుగునన్నచో వినాశము కొరకు వేరే హేతువుల ప్రయోజనమేమున్నది. ఈ విధముగా వస్తువులకంటే వేరు కాని వినాశమునకు వేరే మరొక కారణము కుదరదు. ఎందుచేతననగా కారణవైవిధ్యము వస్తు భిన్నత్వమునకు కారణమగుచున్నది. విభిన్న హేతువు లతో భావములతో వేరైన వినాశముల ఉత్పత్తి అంగీకరించినచో వాటి ఉపలబ్ధి స్వతంత్రరూపముగా అంగీకరించవలసి వస్తుంది. ఈ విధముగా ఒక వస్తూత్పత్తిచే వేరే వస్తు స్వరూపము యొక్క వినాశము కూడా

అసంభవమగును. 'ఘటము నష్టమైనది' అనునది భావమూలకము కాకపోవలసి వచ్చును. 'అభావము ఉత్పన్నమైనది' అవి వ్యవహరించవలసి వచ్చును. ఘటము ఏమైనది? అని ఎవరైనా అడిగినచో 'అభావము ఉత్పన్నమైనది' అని జవాబు చెప్పవలసి వచ్చును. అది అసంబద్ధము కదా! అందుచేత భావము అభావము అభిన్నములు - **జవాబు** - అయితే ఉత్పన్నమైన భావము ఒక క్షణము వరకే ఉండునా? అనేక క్షణముల వరకూ ఉండునా? అనేక క్షణములవరకూ ఉన్నచో 'క్షణికత్వము' సిద్ధించదు. ఒక క్షణము మాత్రమే ఉండునన్నచో తరువాత క్షణమందు ఉత్పన్నము కాబోవు వినాశకాలము నందు దాని అస్తిత్వము (సత్తా) ఉండదు. అంతేగాక భావము మరియు వినాశము రెండూ, ఒకటి ఎలా అవుతాయి?

ప్రశ్న: మరి ద్వితీయ క్షణము పూర్వక్షణము యొక్క అభావమగుచున్నది కదా!

జవాబు: అది కుదరదు, ఎందుచేతననగా పూర్వక్షణరూప వ్యక్తికీ (లేదా వస్తువునకు) ఉత్తరక్షణమందున్న వక్తి భిన్నత్వమున్నది. ఇందులో విరోధమేమీ లేదు. ఒక ఘటము మరొక ఘటముతో బాటు ఉంటుంది. అలాగే క్షణ సమూహమునకు కూడా రెండవ వ్యక్తులతో ఉండుటలో బాధ ఏమీ లేదు. ద్వితీయ క్షణము యొక్క జ్ఞాపక ప్రమాణము దాని యందే చరితార్థమగును. అందుచేత ప్రథమ క్షణ నిషేధమందు అది వర్తించదు. భావ ప్రతిషేధమే అభావము. ఎందుచేతననగా 'ఘటము లేదు' అనుటచే ఘటాభావము ప్రతీతమగుచున్నది. అందుచేత అభావముయొక్క ఉత్పత్తి భావముయొక్క నివృత్తియగును. అభావముండుట భావము లేకపోవుట, అలాగే అభావోపలబ్ధియే భావముయొక్క అనుపలబ్ధి. భావాభావములు రెండూ పరస్పర విరుద్ధములు. కనుక భావము క్షణికము కాదు.

భావానంతరం ఇతర హేతువుల చేత ఉత్పన్నమగు అభావమునకు భావోత్పత్తికి వెంటనే అభావం కలగాలనే నియమమేమీ లేదు. ఘటాదులు ఉత్పన్నమయిన అనేక దినముల తరువాత ఏదైనా ఆయుధముతో కొట్టిన వినాశమగును. అయినా ఆ వినాశము కూడా భావరూపమే ఎందుకంటే కుండ పెంకులు ఉన్నాయి కదా! కపాల (కుండపెంకులు) సమూహ ఉత్పాదనమే ఘటవినాశము యొక్క ఉత్పాదనము కాబట్టి - అన్నచో కుదరదు, ఎంచేతననగా తన వలన పుట్టునది తనను పోలి ఉండును, ఎందుచేతననగా తన వలన పుట్టునది తనను పోలి ఉండును గాని, వినద్యశమైన దానిని పుట్టించదు కనుక. ఆయుధ ప్రహారముచే దాని యొక్క సదృశోత్పాదక శక్తి నశించిన దన్నచో, ఆయుధ ప్రహారముచే ఘటాదుల నాశనమే అంగీకరించ వచ్చుకదా!

ప్రశ్న: భావముల వలెనే అభావములు కూడా స్వతంత్ర కారణ జన్యములైనచో వాటి యందు కూడా భావత్వము (వస్తుత్వము) అంగీకరించ వలసి వచ్చును (ఇది అనివార్యము).

జవాబు: అలా కుదరదు, ఎందుచేతననగా ఆ వస్తువుల యొక్క ప్రతిషేధము చేతనే ప్రత్యక్ష విషయములగుచున్నవి. అదే వాటి స్వరూపము. భావముల వలెనే ఉత్పన్నములయిననూ అవి భావముల (వస్తువుల) వలె నష్టములగుట లేదు. ఎందుచేతననగా వినష్టమయిన వస్తువుకు మరల ఉపలబ్ధి ఉండదు. ప్రమాణ సిద్ధమైన వస్తువుల స్వభావము ఏదో సాదృశ్యమాత్రము చేత తొలగింపబడినచో జగత్ యొక్క వైచిత్ర్యనే నిరాకరించినట్లవుతుంది.

ప్రశ్న: ఒక అభావోత్పత్తి చేత మరొక అభావమునకు హాని ఎలా కలుగుతుంది?

జవాబు: ఎలాగంటే వస్తువుల స్వభావమే అంత కనుక. ఘటముయొక్క అవయువములందు క్రియ, ద్రవ్యనాశముచే ఘటాభావము ఏర్పడి, ఘటము నశించినది అను వ్యవహారము కలుగుచున్నది. అది ఘటాభావమే కాని పటా భావము కాదు. అభావమునకు సమవాయి కారణమేదీ లేదు. అలాగే అసమవాయి కారణము కూడా లేదు.

ప్రశ్న: ఆధారం లేకుండా కార్యం సంభవమేనా?

జవాబు: ఇక్కడే కనబడుతున్నది కదా, ఎలాగంటే సమవాయి సంబంధముచే ఘటము ఆధారము కాదు. అది దాని అభావమే భూతలం కూడా దానికి ఆధారము కాదు. ఎందుచేతనంటే అది వేరేదాని ధర్మము. ఏ వస్తువు నందు సంయోగ సంబంధముచే ఏ భావమునకు ప్రతిషేధమగుచున్నదో ఆ సంయుక్త భావము వలెనే అది ప్రతీతమగును. ఈ విధముగా ఏ వస్తువునందు సమవాయ సంబంధము చేత ప్రతిషేధము సిద్ధించునో అక్కడ అది సమవేత వస్తువు వలె ప్రతీతమగును. ప్రతియోగులయందుండు సంయోగాది ననుసరించి అది విశేషణము కూడా అగును. అభావము నందు స్వతః, సంయోగము గాని సమవాయముగాని లేవు. ఎందుచేత ననగా ఈ రెండూ భావ ధర్మములు. అందుచేత అభావమనునది ఒక స్వతంత్ర పదార్థము. అది భావ పదార్థ విరోధి. అగ్నికి మంచుకు విరోధము. అగ్ని యందు మంచు లేదు. మంచు యందు అగ్ని లేదు. స్వతంత్ర రూపముగా సిద్ధించు ఒక భావము, స్వతంత్ర రూపముగా సిద్ధించు మరొక భావముతో విరోధమునకు వేరే రీతి లేదు. ఆభావము ధృవభావి, అందుచేత దానికి భావ కారణములకంటే అతిరిక్తమైన మరొక కారణాపేక్ష లేదు. అయితే ఈ ధృవ భావిత్వ హేతువు కూడా సూర్యోదయ - సూర్యాస్తమయ

కాలములందు కుదరదు. ఈ రెండూ భిన్నహేతువుల అపేక్ష లేనివయినచో ఆ రెండూ భిన్న కాలికములు కూడా కావు, మరియు ఉదయం అస్తమయం రెండూ ఒకే క్షణమునందు రావలసివచ్చును. ఒకదానికి గల ఉత్పాదక సామగ్రిచే రెండవదానికి ప్రతి రోధము అంగీకరించిననూ అదే (ధృవభావిత్వానుపపత్తి) కలుగును. వస్త్రము యొక్క రంగుకు, కాలము మరియు హేతువు రెండూ నియతమైయున్నది. అందుచేత ఆ నియత కాలమునకు కూడా సాన్నిధ్యము లేకపోవుట వలన వస్త్రమునందు రంగు కలుగకపోవలసి వచ్చును. కాని భావ వినాశము కాలము నియతమైననూ దానికి కారణములు అనంతములు, అందుచేత సర్వదా అన్నింటికీ ప్రతిరోధము (ప్రతిబంధకము) అసంభవం. నియమిత కాలము నందు ఏదోక్షణమునందు ఏదో ప్రతిరుద్ధ కారణం తప్పక ఉండి తీరుతుంది. ఆ కారణము ఆక్షణమునందు భావనాశము చేయును. ఈ విధముగా కృతి జన్యమైననూ వినాశమునకు ధృవ భావిత్వముండుటలో బాధ ఏమీలేదు.

న్యాయకందళి - సర్వం చైతత్ క్షణభంగ సాధనం కాలాత్యయయాపదిష్టం, ప్రత్యభిజ్ఞా ప్రత్యక్షేణ ప్రతీతస్య పునః ప్రతీతేః। నన్వేష ప్రత్యయో న భావస్య పూర్వాపర కాలావస్థానం శక్నోతి ప్రతిపాదయితుం, న హ్యేతదేకం విజ్ఞానం, కారణాభావాత్ ఇంద్రియం సన్నిహిత విషయం న పూర్వ కాలత్వ మవగాహతే, సంస్కారోపి పూర్వానుభవ జన్మా తద్విషయే నియతో నా పరకాలతాం పరిస్పృశతి, న చ తా భ్యామన్యదుభయ విషయం కించిదేకమస్తి యదేతత్ విజ్ఞానం ప్రసువీత। ఇతోపి నైతదేకం విజ్ఞానం స్వభావ భేదాత్, ఇదమితి హి ప్రత్యక్షతా తదితి హి పరోక్షత్వం, ప్రత్యక్షతా పరోక్షత్వే చ పరస్పర విరోధినీ నైక యుజ్యతే, తస్మాద్ గ్రహణ స్మరణాత్మకే ద్వే ఇమే

సంవిత్తీ భిన్న విషయే। అత్ర బ్రూమః - ప్రతీయతే కాలావచ్ఛిన్నమేకం వస్తుతత్త్వం, తదవ్యస్య విషయో న భవతీతి సంవిద్విరుద్ధం। గ్రహణ స్మరణే చ నైకం విషయ మాలంబితే, తస్మాదేకమేవేదం విజ్ఞానమితి ప్రతీతి సామర్థ్యా దుభయవిషయమాస్థేయం। ప్రతీయమాన కార్యోత్పత్తయే చాప్రతీయమనమపి కారణం కల్పయంతి విద్వాంసః, న తు కారణా ప్రతీత్యా విశదమపి కార్యమపహ్నవతే, జగద్వై చిత్రస్యాప్య పహ్నవ ప్రసంగాత్। తేన యద్యపి ప్రత్యేకమింద్రియ సంస్కారావ సమర్థౌ తథాపి సంహతా భ్యామిదమేకం కార్యం ప్రత్యభిజ్ఞా స్వభావం ప్రభావయిష్యతే, భవిష్యతి చైతదుభయ కారణసామర్థ్య దుభయ విషయం, ప్రాప్యతి చ ప్రత్యక్షతాం విషయేంద్రియ సామర్థాను విధానాత్। న చ యత్రైకైక మసమర్థం తత్ర మిలితానామపి తేషామసామర్థ్యం? ప్రత్యేక మకుర్వతామపి క్షిత్తుదక బీజానా మన్యోస్యసన్నిధి భాజామంకురాది జననోపలభ్యే। యత్ర విలక్షణా సామగ్రి తత్ర కార్యమపి విలక్షణమేవ స్వాదితి సుప్రతీతం, తేనాస్య సన్నిహితా సన్నిహిత విషయతాలక్షణే ప్రత్యక్షతా పరోక్షతే న విరోధ్యతే। అత ఏవ చేంద్రియం సన్నికర్షాభావే పి పూర్వకాల ప్రత్యక్షతైవ, ఇంద్రియజ జ్ఞానవిషయత్వాత్ తన్మాత్రాను బంధిత్వాచ్చ ప్రత్యక్ష తాయాః అసన్నిహితమపి పరిచ్ఛింద దింద్రియం పూర్వ కాలతామేవ పరిచ్ఛినత్తి న భవిష్యత్కాలతాం, తత్ర సంస్కారస్య సహకారిణో భావాత్। న చైకస్యోభయకాలతాయాం కాచిదనుపపత్తిః, యేనా స్యోభయకాలతాం సంకలయతః కల్పనాత్వం, దృష్టోహ్య కస్యానేకేన విశేషణేన సంబంధో యథా చైత్రస్య ఛత్రపుస్తకాభ్యాం। యుగ పచ్చత్రపుస్తక సంబంధే క్రమేణ కాలద్వయసంబంధే చ న కశ్చిద్ విశేషః, ఏకస్యోభయ విశేషణా వచ్ఛేద ప్రతీతే రుభయత్రా విశేషాత్। తదేవం దేశకాలావస్థా భేదానుగతమేకం వస్తు తత్త్వమధ్య వసంతీ ప్రత్యభిజ్ఞా

భావానాం ప్రతి క్షణముత్పాద వివాదౌ తిరయతీతి। భ్రాంతేయం ప్రతీతి రితి చేత్, న, బాధకాభావాత్। క్షణ భంగ సాధనమేతస్యా బాధక మితి చేత్? ప్రత్యక్ష బాధే సత్యబాధిత విషయత్పాదనుమానోదయః, ఉదితే చ తస్మిన్ ప్రత్యక్ష బాధ ఇత్యన్యో న్యాశ్రయత్వం। ప్రత్యక్షే తు నాయం విధిస్త స్యానపేక్షత్వాత్, జ్వాలాదిషు సామాన్య విషయం ప్రత్యక్షం విశేష విషయం చానుమాన మిత్య విరోధాన్న ప్రత్యక్షేణానుమానోత్పత్తి నిషేధ ఇత్యలమ్।

సంపత్కరీ- క్షణభంగ వాదము (భావము ఒక క్షణము నందు కలుగుతుంది. ఉత్తరక్షణమందు నశిస్తుందనే సిద్ధాంతము) సిద్ధించుటకు గల సాధనములు (హేతువులు) కాలాత్యయాపదిష్టం (బాధితం) అనే హేత్వాభాసచే దూషితమగుచున్నవి. ఎందుచేతననగా 'ఏ ఘటమును నిన్న చూచానో, దానినే నేడు చూచుచున్నాను' అను స్మరణముచే తెలిసిన వస్తువువే మరల తెలియుచున్నది.

ప్రశ్న: ఈ స్మరణమును ప్రతీతి ఘటమందు పూర్వకాల వర్తిత్వము మరియు ఉత్తర కాలవర్తిత్వము ఈ రెంటినీ తెలుసుకొనలేదు. ఎందుచేతననగా కారణా భావము వలన ఏక విజ్ఞానమే సిద్ధించదు. ఇంద్రియములు తనకు సన్నిహితములైన విషయములను గ్రహించును. వాటి పూర్వకాలికత్వాదు లను కాదు. సంస్కారము కూడా పూర్వానుభవ జనితమైనదే. అందుచేత ముందు అనుభూత విషయముల స్మరణము కలిగించును. ఉత్తర కాలికత్వ విషయకమైన స్మరణమును కాదు. పూర్వకాలికత్వ మరియు ఉత్తర కాలికత్వములను రెంటినీ విడిచి మరొకటి లేదు. స్మరణమునునది ఒక విజ్ఞానము కాదు. ఇది అను ప్రత్యక్షమునకు, అది అను పరోక్షమునకు ద్యోతకము ఇవి పరస్పర విరుద్ధములు. ఇవి ఏకకాలములో ఏకవస్తువు

నందు సంభవించవు. అందుచేత గ్రహించు జ్ఞానము-స్మరణ జ్ఞానము భిన్న విషయములు?

జవాబు: స్మరణమునకు పూర్వకాల ఉత్తరకాల రెండింటి చేత సంబద్ధమయిన ఒకే వస్తుతత్వ ప్రతీతి కలుగుచున్నది. ఇది కాదనుట అనుభవ విరుద్ధం. అనుభవము స్మరణము ఒకే విషయమును ఆధారము చేసుకొని ఉండవు. అందుచేత విజ్ఞానము ఒకటే అను ప్రతీతి చే రెండూ గ్రహించబడుచున్నవి అనుట కుదరదు. కనబడు కార్య జాతమునకు కనబడని కారణ కల్పన ఉండునని విద్వాంసులందురు. కారణము కనబడకపోయిననూ అనుభూత కార్యమును కాదనలేము, కానిచో జగద్ వైచిత్ర్యమే లోపించును. సంస్కారము - ఇంద్రియములు వీటిలో ప్రత్యేకముగా, స్మరణరూప కార్యమునకు ఉత్పాదక అసమర్థములైననూ, రెండూ కలసి స్మరణమునకు పూర్వకాల ఉత్తర కాలమునకు విషయమగుచున్నవి. ఈ విధముగా ఇంద్రియ జన్య మగుటచేతనే ప్రత్యక్షము కూడా సిద్ధించుచున్నది. ఒంటరిగా సాధించలేని కార్యము మరొక దానితో కలసి కూడా కార్యసాధకము కాదు అనుట కుదరదు. ఎందుచేతననగా పృథివి-జలము - భీజము ఈ మూడు విడిగా అంకురోత్పాదన చేయలేకపోయిననూ కలసి అంకురోత్పత్తి కార్యమును సాధించుచున్నవి. విలక్షణ కారణ సామగ్రిచే విలక్షణ కార్యమేర్పడునని ప్రసిద్ధమే. (ఒకే స్మరణమందు ఇంద్రియయులతో ఏర్పడు సన్నిహిత విషయ ప్రత్యక్షత్వము, సంస్కారములో ఏర్పడు అసన్నిహిత విషయ పరోక్షత్వము పరస్పర విరుద్ధమగు ధర్మముల సమావేశమెట్లేర్పడును? సామగ్రి వైలక్షణ్యముచే కార్యవైలక్షణ్యమేర్పడును కనుక రెండూ పరస్పర విరుద్ధ ధర్మములు కావు) అందేచేతనే ఇంద్రియ సన్నికర్ష లేకపోయిననూ పూర్వకాల మందు కూడా ప్రత్యక్ష విషయత్వమున్నది. ఎందుచేతననగా అది ఇంద్రియ

జన్యజ్ఞానమునకు విషయమగుచున్నది. ఇంద్రియజన్య జ్ఞాన విషయత్వమే ప్రత్యక్షత్వము (ఇంద్రియ సన్నికర్ష దానికి ప్రయోజకము కాదు) అసన్నిహిత విషయములతో ఇంద్రియముల పూర్వకాలిక విషయములచే గ్రహించు చున్నది. భవిష్యత్తును కాదు. సహకార సంస్కారములు లేవు కనుక. అందుచేత వర్తమాన-భూతకాల విషయక జ్ఞానమందు విరోధమేమీ లేదు. ఈ రెండి కాలవిషయక స్మరణ జ్ఞానము నందు కల్పన చేయవచ్చు. ఒకే వస్తువునందు అనేక విశేషణముల సంబంధము కుదురును. ఎలాగంటే 'గొడుగు - పుస్తకము రెండింటినీ పట్టుకుని వెడుతున్న చైత్రుడు' అని గ్రహిస్తున్నాము కదా? చైత్రుని యందు ఈ రెండింటి యొక్క ఏక కాలిక సంబంధము మరియు విభిన్న కాలిక సంబంధమునందు భేదములేదు. ఎందుచేతననగా ఒకే విశేష్యము నందు రెండు విశేషణములతో వైశిష్ట్య ప్రతీతి రెండు స్థానములందు (చైత్రుడు-స్మరణము) సమానముగా నున్నది. విభిన్న దేశకాల అవస్థలందు ఒకే వస్తు తత్వము తెలియచేయు స్మరణము భావముల యొక్క క్షణికత్వమునకు విఘాతకమగుచున్నది. స్మరణమనునది భ్రాంతి అనుటకు వీలులేదు. దానికి బాధకము లేదు కనుక. క్షణభంగ వాదమును సాధించు వాక్యమే స్మరణ జ్ఞానమునకు బాధకమన్నచో, అది కుదరదు. ఎందుచేతననగా ఇందు అన్యోన్య్యాశ్రయదోషమున్నది. ఎలాగంటే స్మరణము రూపప్రత్యక్షము, బాధకము, క్షణికత్వమునకు అనుమానము అగుచున్నది. మరియు అనుమానము ద్వారానే క్షణికత్వము సిద్ధించు చున్నది. ప్రత్యక్షమునందు ఈ విషయములేదు ఎందుచేతనంటే దానికి మరొక ప్రమాణాపేక్ష లేదు.

ప్రశ్న: ప్రత్యక్ష ప్రమాణముచే దీప జ్వాల అనేక కాలము వరకు ఉండు ప్రతీతి కలుగును. కాని అందరి సిద్ధాంతరీత్యా సిద్ధమైన అనుమానము

ద్వారా నిర్ణయమైనది ఏమిటంటే - ప్రతీక్షణమూ జ్వాల ఉత్పన్నమగుచున్నది. అందుచేత ప్రత్యక్షముచే బాధితములయిన అన్ని అనుమానములు భ్రమలే గావు?

జవాబు: దీపజ్వాల స్థలమందు ప్రత్యక్షము కేవలం సామాన్య విషయకమగు చున్నది. మరియు అనుమానము విశేష విషయకమగుచున్నది. అందుచేతనే విభిన్న విషయకమగుటచే ప్రత్యక్షముచే అనుమానమునకు బాధలేదు.

న్యాయకందళ - యోగ్యత ప్రాధిమ్య ప్రత్యక్ష సిద్ధం క్షణభంగమాహ తస్మానుభవా భవవివోత్తరం! నీలమేత దితి ప్రతి పత్తిర్నక్షణికమేతదితి నీలత్వా వ్యతిరేకిణీ క్షణికతా, తస్యాః పృథగర్థ క్రియాయా అభావాత్. అతో నీలత్వే గృహ్యమాణే క్షణికత్వమపి గృహ్యతే సుసదృశ క్షణభేదాగ్రహణాత్. తథా నాధ్యవసీయత ఇతిచేత్? అహోపరః ప్రజ్ఞాప్రకర్షో యద యమను భవమపి వ్యాఖ్యాయ కథయతి. యన్నాధ్యవసీతం తద్ గృహీతమితి మృగతృష్టికేయం, ప్రత్యక్ష బలోత్పన్నాద ధ్యవసాయాదన్యస్య ప్రత్యక్ష దృష్టత్వ వ్యవస్థా నిబంధన స్యాన భృవగమాత్. యస్మిన్నధ్యవసీయమానే యన్నియ మేన నాధ్యవసీయతే నీలపీతయోరివ తయోస్తాదాత్మా భిదాన మపి ప్రలాపః! క్షణికం ప్రత్యక్షం జ్ఞానం స్వసమాన కాలవర్తినీమర్థస్య సత్తాం పరిచ్ఛిందత్ తత్కాలా సంబద్ధతాం వ్యవచ్ఛిందత్ తత్కాల భావావ్యభిచారిణః కాలాంతర సంబంధ మపి వ్యవచ్ఛిందత్ తదేకక్షణా వస్థాయిత్యం క్షణికత్వం గృహ్యతీతి చేత్? కాశ కుశావలంబనమిదం, స్వాత్మానమేవ న గృహ్యతి విజ్ఞానం, కుతః స్వసమాన కాల తామర్థస్య గృహ్యతి? గృహ్యతువా, తథాపి పూర్వమయం నాసీత్ పశ్చాచ్చ న భవిష్యతీత్యత్ర ప్రత్యక్ష మజాగరూకం పూర్వాపర కాలతాగ్రహణాత్. వర్తమాన కాలపరిచ్ఛేదే చాతత్కాల వ్యవచ్ఛేదో యుక్తో

భావా భావయోర్వి రోధాన్నతు కాలాంతర సంబంధ వ్యవచ్ఛేదో మణి సూత్రవదేకస్యానేక సంబంధత్వా విరోధాత్. ప్రపంచిత శ్చాయమర్థో స్మాభిస్తత్వ ప్రబోధే తత్వ సంవాదిన్యాం చేతి నాత్ర ప్రతన్యతే।

కించ సర్వభావ క్షణికత్వాభ్యుపగమే కస్య సంసారః? జ్ఞాన సంతానస్యేతి చేత్? న, సంతాన వ్యతిరిక్తస్య సంతానస్యాభావాత్. అధ మతం-నైకస్యానేక శరీరాదియోగః సంసారః, కిం తర్హి? జ్ఞాన సంతాన విచ్ఛేదః, స చ క్షణిత్వేపి నాను పపన్నః। తదప్యసారం, గర్భాది జ్ఞానస్య ప్రాగ్భవీయ జ్ఞాన కృతత్వే ప్రమాణాభావాత్; న హి సమాన జాతీయా దేవార్థ స్సోత్పత్తిః, విజాతీయా దప్యగ్నే ర్థమస్సోత్పత్తి సంభవాత్. అధ మతం -యస్యాన్వయ వ్యతిరేకా వతిశయంచ యదనువిధత్తే తత్తస్య సమాన జాతీయము పాదానం చేతిస్థితిః, జ్ఞానంచ బోధాత్మకత్వమతిశయం బిభర్తి తచ్చ పృథ్వివ్యాదిభూతేషు నాస్తి, తస్మాద్యస్యాయమతిశయస్తదస్య సమాన జాతీయ ముపాదాన కారణమితి స్థితే గర్భజ్ఞానం జ్ఞానాంతర పూర్వ కంసిద్ధ్యతి, కారణవ్యభిచారే కార్యస్యాకస్మిక ప్రసంగాదితి. తదప్యసారం, అదహన స్వభావేభ్యోదారునిర్మధానాదిభ్యో బోధాత్మకత్వాతిశయోత్పత్తి సంభవే బోధాత్మక కారణ కల్పనా నవకాశాత్, అతోన ప్రాక్తన జన్మ సిద్ధిర్భవిష్యతి. జన్మాంతర మిత్యపి న సిద్ధ్యతి, మరణే శరీరాంత్య జ్ఞానేన జ్ఞానాంతరం ప్రతిసంధాతవ్యమిత్యత్ర ప్రమాణాభావాత్. యద్యత్రావికల కరణావస్థాం తజ్జనయత్యేవ యధావికల జననావస్థం బీజమంకురం ప్రతి అవికల జననావస్థం చాంత్యం జ్ఞానమితి ప్రమాణమస్తీతి చేత్? న, జ్ఞానా దీనామంత్యక్షణేన వ్యభిచారాత్ స్నేహవర్తిక్షయాదీనా మిత్యజ్ఞానాక్షణస్య కారణావస్థావైకల్యాద వికలత్వం నాస్తీతి చేత్? అంత్యల్యాజ్ఞానస్యాపి మరణ

పీడయా పీడిత స్వావికల కారణా వస్థాత్వమ సిద్ధమితి సువ్యావృతం క్షణికత్వే పరలోకాభావ ఇత్యుపరమ్యతే.

సంపత్కీర్తి-ఎవరైనా అతిప్రాధంగా క్షణభంగవాదమును ప్రత్యక్ష ప్రమాణముచే సిద్ధింపచేయాలనుకోవడం, అతనికి అనుభవం లేదను కోవడమే ఎందుచేతనంటే 'ఇది నీలం' అను ప్రతీతి కలుగుతుంది. గాని 'ఇది క్షణికం' అని ప్రతీతి కలుగదు కదా!

ప్రశ్న: నీలత్వం కంటే క్షణికత్వము భిన్న వస్తువు కాదు క్షణికత్వమునకు వేరే కార్యములేదు. నీలత్వము గ్రహించినపుడే క్షణికత్వము జ్ఞాత మవుతుంది. 'ఇది నీలము' అను బుద్ధియందు క్షణికత్వము స్ఫుటముగా భాసించుటకు కారణమేమిటంటే నీలక్షణము మరియు క్షణికత్వము భాసించు క్షణము అత్యంత సదృశముగానుండడమే.

జవాబు: అహో, ఈ ప్రజ్ఞ చాలా బావుంది. అనుభవానికి కూడా వ్యాఖ్యాన మేనా! అది ఎండమావి వంటిది. 'ఈ వస్తువు ప్రత్యక్ష సిద్ధము' అను ఈ వ్యవస్థకు మూలమగు ప్రత్యక్ష ప్రమాణ నిశ్చయము కంటే వేరుగా మరొకటి అంగీకరించ పనిలేదు. నిశ్చయమైన పిమ్మట వేరే మరొక నిశ్చయమేమిటి? నీలము - పసుపు రెండూ అభిన్నము ఒకటే అనుట వంటిది.

ప్రశ్న: క్షణమాత్రముండు ప్రత్యక్ష జ్ఞానము, తన కాలమందుండు వస్తు సత్తకు జ్ఞాపకమవుతూ, ఆ వస్తువునందు తత్కాల అసంబద్ధతను పోగొడుతూ, ఆ కాలమందుండు వస్తు సత్తకు వ్యతిరేకము కాని రెండవకాల సంబంధ మును కూడా నిషేధించుతూ, ఆ వస్తువు యొక్క ఏక క్షణస్థాయిత్వరూప క్షణితత్వమును కూడా గ్రహించుచున్నది.

జవాబు: అది కుదరదు. ఎందుచేతననగా ఏ జ్ఞానము తన స్వరూపమును కూడా గ్రహించలేదో గడ్డిపరకను ఆధారం చేసుకోవడం వంటిదే ఇది. అది తన విషయరూప అర్థముయొక్క క్షణికత్వమును (సమాన కాలీనత) ఎట్లు గ్రహించును? ప్రత్యక్షము చేతనే ఆ క్షణికత్వము ప్రతీతమగునన్నచో 'ఈ వస్తువు పూర్వక్షణమందు లేదు. మరియు ముందు క్షణమునందు కూడా ఉండదు' ఇది తెలియపరచుట యందు ప్రత్యక్షమునకు సామర్థ్యమెక్కడిది? ఎందుచేతననగా భూత-భవిష్యత్ కాలముల రెంటినీ తెలియజేయుటలో ప్రత్యక్షము అసమర్థము. ఏదైనా వస్తువునందు వర్తమాన కాలముయొక్క జ్ఞానము కలిగినపుడు ఆ జ్ఞానముతో భూత-భవిష్యత్ కాలములు రెండూ కలుగవు. కాని జ్ఞాన విషయమైన ఈ నీలాది వస్తువులతో అనేక కాల సంబంధము ఎట్లు తొలగును? ఒకే దారముతో కూర్చిన మణుల సంబంధము వంటిది. అందు విరోధమేమీ లేదు. ఈ విషయమే విపులముగా మాచే రచించబడిన 'తత్త్వ ప్రబోధ-తత్త్వ సంవాదినీ' గ్రంథములందు వివరించబడినది. అందుచే విస్తారముగా ఇచట వ్రాయుటలేదు.

అన్ని వస్తువులందు క్షణికత్వమునంగీకరించిన సంసారము ఎవరికి సంభవించుచున్నది? జ్ఞాన సమూహమునకా? అది కుదరదు. ఆ సమూహము తనకంటే భిన్నము కాదు కనుక. ఒకే ఆత్మ అనేక శరీరాదులతో సంబంధము కలిగి యుండుటయూ సంసారము కాదు. కాని జ్ఞానము యొక్క అవిచ్ఛిన్న ధారారూప సంతానమే సంసారము. ఇది వస్తువుల క్షణికత్వ మంగీకరించుటలో కూడా సంభవించును. కాని ఇట్లునుట కుదరదు. ఎందుచేతననగా గర్భాది విషయక జ్ఞానమునకు దానికి ముందు జ్ఞానము

కారణమనుటలో ప్రమాణములేదు. వస్తువుల నుండి సమాన జాతీయ వస్తూత్పత్తి కలుగుచున్నది.

సిద్ధాంతం - దేనికి దేనియందు అన్వయ-వ్యతిరేకములు రెండూ ఉండునో, దేనియందు దేనికి అసాధారణ అనువృత్తి ఉండునో అది దాని సమాన జాతీయము మరియు ఉపాదానమూ అగును. (అందుచేత గర్భాదిజ్ఞానము కూడా ముందు సజాతీయ జ్ఞానము నుండియే ఉత్పన్నమగును) బోధ రూపతయే జ్ఞానము యొక్క అసాధారణ ధర్మము. అది పృథివ్యాది భూతము లందు లేదు. అందుచేత దేనియందు బోధరూపత ఉన్నదో అది దానికి సమాన జాతీయము, ఉపాదానము కూడా అగును. గర్భజ్ఞానము కూడా ముందుగానే కలుగుచున్నది. కార్యము, కారణము లేకుండా జరుగునిన అనియమిత ప్రసంగమేర్పడును, అన్నచో కర్రల రాపిడి యొక్క స్వభావము దాహకం కాదు. కర్రలతో రాపిడి చేయుట వలన దాహస్వభావ వహ్ని పుట్టుచున్నది. చక్షురాది ఇంద్రియములందు బోధాత్మకత్వ శక్తి లేక పోయిననూ దానిచే బోధస్వరూప విలక్షణ ధర్మము గల జ్ఞానోత్పత్తి యందు బాధ ఏమీలేదు. దీని కోసమై బోధ స్వరూప కారణమును కల్పించు అవసరము లేదు. అందేచేత పూర్వజన్మ - పరజన్మలు అసంభవమగును. మరణమందు శరీరాంత్య జ్ఞానము మరొక శరీరరూప జ్ఞానమునకు అనుసంధానమగుననుటలో ప్రమాణములేదు. ఏ వస్తువు యొక్క కారణా వస్థయందు వైకల్యముండదో ఆ కారణముచే వస్తూత్పత్తి అవశ్యము సిద్ధించును. కారణావస్థ నిర్విఘ్నమైనపుడు బీజమునుండి అంకురోత్పత్తి అవశ్యము సిద్ధించును. శరీరమునకు అంతిమ జ్ఞానరూపమునకు కారణావస్థా ప్రతిబంధకములేదు. ఇదే జన్మాంతరమునకు సాధన

ప్రమాణము అన్నచో అది అంతిమ క్షణమందు తైలము - వర్తి మొ॥ కారణవైకల్యము లేదు అన్నచో మరణ పీడచే దుఃఖితమైన శరీర జ్ఞానమునకు కూడా కారణ వైకల్యము లేదు. అందుచేత వస్తుమాత్రమునకు క్షణికత్వమంగీకరించు పక్షమందు పరలోక సిద్ధి సంభవించదు. ఇది ఇక్కడతో ముగించబడుచున్నది.

ప్రశస్తపాదభాష్యం - శరీర సమవాయినీ భ్యాంచ హితాహిత ప్రాప్తి పరిహార యోగ్యాభ్యాం ప్రవృత్తి నివృత్తి భ్యాం రథ కర్మణా సారథివత్ ప్రయత్నవాన్ విగ్రహస్యాధిష్ఠాతానుమియతే, ప్రాణాదిభిశ్చేతి కథం? శరీర పరిగృహీతే వాయో వికృతకర్మ దర్శనాత్ భస్మాధ్మాపయితేవ, నిమేషోన్మేష కర్మణా నియతేన దారుయంత్ర ప్రయోక్తేవ దేహస్య వృద్ధిక్షత భగ్న సంరోహణాది నిమిత్త త్వాత్ గృహపతిరివ, అభిమత విషయగ్రాహక కరణ సంబంధ నిమిత్తేన మనః కర్మణా గృహకోణేషు పేలక ప్రేరక ఇవ దారకః, నయన విషయా లోచనానంతరం రసాను స్మృతిక్రమేణ రసన విక్రియాదర్శనాదనేక గవాక్షాంతర్గత ప్రేక్షకవదుభయ దర్శి కశ్చిదేకో విజ్ఞాయతే। సుఖ దుఃఖేచ్ఛాద్వేష ప్రయత్నైశ్చ గుణైర్గుణ్యను మియతే।

న్యాయ కందళి-అత్మసిద్ధౌ ప్రమాణాంతర మప్యాహ-శరీర సమవాయినీ భ్యామితి। ప్రవృత్తి నివృత్తి భ్యాం ప్రయత్నవాన్ విగ్రహస్య శరీరస్యాధిష్ఠాతాను మియతే। లతాది ప్రవృత్తి వ్యవచ్ఛేదార్థం శరీర సమవాయినీ భ్యామిత్వక్తం। స్రోతః పతితమృత శరీర ప్రవృత్తి నివృత్తి వ్యవచ్ఛేదార్థంచ హితాహిత ప్రాప్తి పరిహార యోగ్యాభ్యామితి। హితం సుఖ మహితం దుఃఖం, తయోః ప్రాప్తి పరిహారౌ హితస్య ప్రాప్తి రహితస్య పరిహారః, తత్ర యోగ్యాభ్యాం సామర్థ్యా భ్యామితి బుద్ధి పూర్వక చేష్టా పరి గ్రహః। రథ కర్మణా సారథివదితి దృష్టాంత

కథనం। సాధనోపాదాన పరివర్జన ద్వారేణ హితాహిత ప్రాప్తి పరిహార సమర్థా చేష్టా ప్రయత్న పూర్వకా విశిష్టక్రియాత్వాత్ రథ క్రియావత్। శరీరం వా ప్రయత్నవదధిష్ఠితం విశిష్టక్రియాత్వాత్ రథవత్। **ప్రాణాదిభిశ్చేతి।** ప్రాణాదిభిశ్చ ప్రయత్న వాన ధిష్ఠాతాను మియత ఇత్యనుషంజనీయం। ప్రాణాదిభిరిత్యనేన 'ప్రాణాపాన విమేషోన్మేష జీవన మనోగతీంద్రియ వికారః సుఖదుఃఖేచ్ఛా ద్వేష ప్రయత్నా శ్చాత్మనో లింగాని' 3-2-4 ఇతి సూత్రోక్త సమస్త లింగ పరిగ్రహః। కథమేతి ప్రశ్న పూర్వకం ప్రాణాపానయోర్లింగత్వం దర్శయతి- **శరీర పరిగృహీత ఇతి-** వాయుస్తిర్యగ్మన స్వభావః, శరీరపరిగృహీతే వాయో ప్రాణాపానాభ్యే వికృతం స్వభావ విపరీతం కర్మార్థ్య గమన మధోగమనం చదృశ్యతే, తస్మాత్ ప్రయత్నవాన్ విగ్రహస్యాధిష్ఠాతాను మియతే, యస్తథా వాయుంప్రేరయతి, అన్యథాస్య వికృతవాయ్వసంభవాత్। భస్మా ధ్మాపయితేవ దృష్టాంతః, శరీరం ప్రయత్నవదధిష్ఠిత మిచ్ఛా పూర్వక వికృత వాయ్వాశ్ర యత్వాద్ భస్మావత్। **శరీరపరి గృహీ** తేత్యనేచ్ఛా పూర్వకత్వం దర్శితం, తేన హి ద్వివాయుకాదిభిర్నానైకాంతికం। **నిమేషోన్మేష కర్మణా నియతేన దారు యంత్ర ప్రయోక్తేవేతి।** అక్షి పక్షుణోః సంయోగ నిమిత్తం కర్మ నిమేషః, విభాగార్థం కర్మోన్మేషః। తేన కర్మణా దారుయంత్ర ప్రయోక్తేవ విగ్రహస్య ప్రయత్నవదధిష్ఠాతా అను మియతే। వాయువశేనాపి దారుయంత్రస్య నిమేషోన్మేషౌ స్యాతాం, తన్నివృత్త్యర్థం **నియతేనేతి।** అనేనేచ్ఛాధీనత్వం కథయతి। శరీరం ప్రయత్నవదధిష్ఠిత మిచ్ఛా ధీన నిమేషోన్మేష వదవయ వయోగిత్వాద్ దారుయంత్ర వద్। జీవన లింగకమనుమానం కథయతి - **దేహస్యేతి।** వృద్ధిః ప్రసిద్ధేవ క్షతస్య భగ్నస్య చ సంరోహణం పునః సంఘటనం తయోర్నిమిత్తత్వాద్ గృహపతిరివ ప్రయత్న వానధిష్ఠాతా అనుమియతే। శరీరస్య వృద్ధిక్షత సంరోహణం

ప్రయత్నవతా కృతం వృద్ధిక్షత భగ్న సంరోహణత్వాద్ గృహవృద్ధిక్షత భగ్న సంరోహణవత్, వృక్షాదిగతేన వృధ్యాదినా వ్యభిచార ఇతి చేత్, న, తస్యాపీశ్వరకృతత్వాత్, న తు వృక్షాదయః సాత్మాకాః బుధ్యాద్యుత్పాదన సమర్థస్య విశిష్టాత్మ సంబంధస్యాభావాత్।

సంపత్కరీ - ఆత్మసిద్ధికి ఇంకొన్ని ప్రమాణములు చూపించుచున్నాడు. ప్రవృత్తి - నివృత్తి వీటితో శరీరమునందుండు అధిష్ఠాత అయిన ఆత్మ కలదని అనుమాన ప్రమాణమువలన తెలియుచున్నది. లతాదులు వృక్షాదుల నధిరోహించును, వాటి యందు గల ప్రవృత్తి ధర్మముచే లతాదుల యందు అతివ్యాప్తి వారించుటకు 'శరీర సమవాయినీభ్యాం' అను పదము చెప్పబడినది. జల ప్రవాహము నందు పడిన శరీరముయొక్క ప్రవృత్తి - నివృత్తులందు (లక్షణము కలుగును) వ్యభిచార వారణకు 'హితాహిత ప్రాప్తి పరిహార యోగ్యాభ్యాం' ఇత్యాది విశేషణములు ప్రయోగించబడినవి. హిత శబ్దమునకు అర్థము సుఖము. అహితశబ్దమునకు దుఃఖము అర్థము. ఈ రెండూ క్రమముగా హిత ప్రాప్తి, అహిత నివృత్తి జ్ఞాన జనిత చేష్టలగుచున్నవి. రథక్రియ వలెనే రథము నడుచుటకు ఒక సారథి కావలెను కదా! అలాగే ప్రయత్నము చేయు వ్యక్తి (ఆత్మ) శరీరమునకు అధిష్ఠాత అగుచున్నాడు. ప్రాణాపానము కనురెప్పలు-మూయుట-తెరుచుట, జీవనం, మనస్సు చేయు ఆలోచనలు ఇంద్రియ వికారములు మొ॥ ఆత్మ ఉన్నదను అనుమాన ప్రమాణమునకు హేతువులగుచున్నవి. ఎట్లనగా ప్రాణవాయువు ఊర్ధ్వగమనము, అపానవాయువు అధోగమనము కలవై యున్నవి. కొలిమి మండుటకు కమ్మరివాడు 'కొలిమి తిత్తి'ని ఉపయోగించి గాలిని పుట్టించి అగ్నిని రగిలించుచేయును. శరీరమునందు ఇట్లు వాయువు నిర్ణీత నియమ

ప్రకారము సంచరించుటకు ఒక అధిష్ఠాత అవసరము. తోలుబొమ్మలు ఆడించుటకు ఒక వ్యక్తి అవసరమున్నది కదా. ఆ ఆత్మ వలెనేనే కనురెప్పలు మూయుట-తెరియుట, ఇంద్రియ వ్యాపారాదులు మొ॥ సంభవించు చున్నవి. గాయమైన శరీరము మానుట, చెడిన అవయవములు చక్కబడుట వంటి కారణములచే ఇంటికి యజమాని ఉన్నట్లు, శరీరము నందు ప్రయత్న శీలుడైన ఒక అధిష్ఠాతయున్నట్లు అనుమానము సిద్ధించుచున్నది. వృక్షాదులయందు కూడా మొలకెత్తుట, ఎదుగుట, నరికినది చిగురించుట ఇత్యాది దర్శనమగుచున్నది కదా అన్నచో, అవి కూడా ఈశ్వర రూప ఆత్మ వలననే ఉత్పన్నమగుచున్నవి. కాని వృక్షమందు 'ఆత్మ' యుండదు. ఎందుచేతననగా ఆత్మ యుండుటకు విలక్షణమైన బుద్ధి సంబంధము కారణమగుచున్నది వృక్షాదులయందు అది లేదు.

న్యాయకందళ - మనోగతి లింగక మనమాన ముపన్యసృతి - అభిమతే త్యాదినా అభిమతో విషయో జిఘ్కషితోర్థః, తస్యయద్ గ్రాహకం కరణం చక్షురాది తేన యోగో మన స్సంబంధస్తస్య నిమిత్తేన మనఃకర్మణా గృహే కోణేషు కోష్ఠేషు భూమారోపితం పేలకం ప్రతి హస్తస్థితస్య పేలకస్య ప్రేరకో దారక ఇవ ప్రయత్నవాన్ మనః ప్రేరకోనుమియతే। ప్రయత్నవతా ప్రేర్యం మనః అభిమత విషయ సంబంధ నిమిత్త క్రియాశ్రయత్వాద్దారక హస్తగత పేలకవత్। వాయ్వాది ప్రేరిత స్యానభిమతేనాపి సంబంధో భవతి। నయన విషయేతి। నయన విషయస్య రూపాస్యాలోచనాద్ గ్రహణానంతరం రసస్యాను స్మరణ క్రమేణ రసనేంద్రియాంతర వికారో దృశ్యతే, తస్మా దుభయోర్గవాక్షయోరంతః ప్రేక్షక ఇవ ద్వాభ్యా మింద్రియాభ్యాం రూపరస యోర్ధర్మౌ కశ్చిదేకో నుమియతే। కిముక్తం స్యాత్? కస్వవిదిష్టఫలస్య రూపం

దృష్ట్యా తత్సహ చరితస్య పూర్వాను భూతస్య రసస్య స్మరణాత్తత్రేచ్ఛా భవతి, తతోపి ప్రయత్న ఆత్మమన స్సంయోగాపేక్షో రసనేంద్రియ విక్రియాంకరోతి। సా దంతోదక సంప్లవానుమితా రసనేంద్రియ విక్రియా ఇంద్రియ చైతన్యే న స్యాత్, ప్రత్యేకం నియతాభ్యాం చక్షూరసనాభ్యాం రూపరసయోః సహచర్య ప్రతీతౌ రూపదర్శనేన రస స్మృత్యభావాత్। అస్తి చాయం వికారైః తస్మాదింద్రియ వ్యవతిరిక్తః కో ప్యుభయదర్శి యోరూపం దృష్ట్యా రసస్య స్మరతి। శరీరమేవో భయ దర్శి భవిష్యతీతి చేత్, న, బాల వృద్ధ శరీరయోః పరిమాణ భేదే నాన్యత్వే సిద్ధే బాల్యా వస్థానుభూతస్య వృద్ధావస్థాయామ స్మరణ ప్రసంగాత్।

సంపత్కరీ - మనస్సు ద్వారా ఆత్మానుమానమును సాధించుచున్నాడు. మనకు ఇష్టమయిన విషయమందు చక్షురాది కరణములతో మనస్సు యొక్క సంయోగము కలుగుచున్నది. ఈ మనోక్రియ వలన ఆత్మ ఉన్నదని తెలియుచున్నది. ఇంటిలోపల - మూలల పడియున్న గోళి పైకి బాలుడు ఏ విధముగా మరొక గోళీ విసరి దానిని కొట్టుటకు ప్రయత్నించునో - ఆక్రియ వలన అనగా రెండవ గోళీ విసరిన క్రియ వలన కర్త అయిన బాలకుని అనుమానించినట్లుగా, మనోయత్నము ఆత్మ చేతనే ప్రేరితమగు చున్నది. ఒక రూపమును చూచిన, జ్ఞానానాంతరం ఆ పదార్థము యొక్క రసస్మరణము వలన నోరూరుచున్నది. రెండు కిటికీల గుండా ఒక వస్తువును చూచినట్లుగా రెండు ఇంద్రియముల ద్వారా ఒక జ్ఞాత అయిన ఆత్మ అనుమానింపబడుచున్నాడు. ఇష్టమయిన పదార్థము చూచి దానితో బాటు పూర్వానుభూత రస స్మరణము వలన ఆ రసాస్వాదనము చేయుటకు కోరిక కలుగుచున్నది. ఆ ఇచ్చ వలన ప్రయత్నము కలుగుచున్నది.

ఈ ప్రయత్నము (ఆత్మ - మన స్సంయోగము) వలన రసనేంద్రియ మందు వికారము కలుగుచున్నది. ఇంద్రియములకే చేతనత్వ మంగీకరించినచో నోరూరుట వలన అనుమానించు రసనేంద్రియ వికారము కలుగకపోవలసి వచ్చును. ఎందుచేత ననగా ఇంద్రియ విషయములు నియమితములు. చక్షురింద్రియం వలన రూపజ్ఞానమే కలుగును. రసాదులు కలుగవు. రసనేంద్రియమువలన రుచి మాత్రమే తెలియును గాని రూపము తెలియదు. అందుచేత రూపరసముల సామానాధి కరణ్య ప్రతీతి (ఒకేసారి కలగడం) అనంతరం రూపము చూచుట వలన రసస్మరణము కలుగుచున్నది. కనుక ఇంద్రియములకంటే భిన్నముగా రెండింటినీ తెలిసిన ఒక వ్యక్తి యున్నాడు. అతడే ఆరూపమును చూచి స్మరించుచున్నాడు. అదే ఆత్మ, శరీరము వలనే అది సంభవించవచ్చు కదా అన్నచో కుదరదు, కారణమేమనగా బాల్యమందున్న శరీరము - వృద్ధావస్థయందున్న శరీరము ఒకటి కాదు. రెండూ భిన్న పరిణామములు. రెండు అవస్థలయందునూ అనుభవించినవాడు, స్మరించువాడు శరీరమందున్న ఆత్మయే.

న్యాయకందళి - న కేవలం పూర్వోక్తైర్వేత్తుభిః, సుఖదుఃఖేచ్ఛాద్వేషాదిభిశ్చ గుణైర్గుణ్యనుమియతే। అహంకారేణా హమితి ప్రత్యయేనైక వాక్యత్వ మేకాధికారణత్వం సుఖాదీనాం 'అహంసుఖీ, అహందుఃఖీ' ఇత్యహంకార ప్రత్యయ విషయస్య సుఖాద్యవచ్చే ద్యస్య ప్రతీతేః। అహం ప్రత్యయశ్చ న శరీరాలంబనః, పరశరీరే భావాత్। స్వశరీర ఏవాయం భవతీతి చేత్, న, అవిశేషాత్। శరీరాలంబనోహంప్రత్యయః స్వశరీరవత్ పరశరీరమపి చేత్ ప్రత్యక్షం తత్ర యథా స్థూలాది ప్రత్యయః స్వశరీరే పరశరీరేఽపిభవతి, ఏవమహమితి ప్రత్యయోఽపిస్యాత్, స్వరూపస్యోభయత్రావిశేషాత్।

స్వసంబంధితా కృతే తు విశేషే తత్ కృత ఏవాయం ప్రత్యయో న శరీరా లంబనః, తదాలంబనత్వే చాంత ర్ముఖతయాపి న భవేత్ అత ఏవాయం నేంద్రియా వలంబనః, ఇంద్రియాణా మతీంద్రియత్వాత్, అస్య చ లింగశబ్దాన పేక్షస్య ప్రత్యక్ష ప్రత్యయత్వాత్, తస్మాద్ సుఖాదయోఽపి న శరీరేంద్రియ విషయాః కించ యోఽనుభవితా తస్యైవ స్మరణమభిలాషః, సుఖసాధన పరిగ్రహః, సుఖోత్పత్తిః, దుఃఖ ప్రద్వేష ఇతి సర్వ శరీరిణాం ప్రత్యాత్మ సంవేదనీయం అనుభవస్మరణేచ న శరీరేంద్రియాణామిత్యుక్తం తతోఽపి సుఖాదయో న తద్విషయాః యుక్త్యంతరంచాహ.

సంపత్కరీ - కేవలం పూర్వోక్త హేతువుల చేతనే కాకుండా సుఖ, దుఃఖ, ఇచ్చా, ద్వేషాది గుణముల చేత కూడా గుణి అయిన ఆత్మ అనుమాన ప్రమాణముచే తెలియుచున్నది. అహంకారము వలన 'నేను' అను ప్రతీతి అలాగే 'నేను సుఖముగా నున్నాను' - 'నేను దుఃఖముతో నున్నాను' అను అనుభవ ప్రతీతి వలన అది శరీరము న కంటే వేరైనదిగా తెలియుచున్నది మరొక శరీరము నందు 'నేను' అనుభవము కలుగుటలేదు కదా! శరీరాలంబన ప్రత్యయం కాదు కనుకనే ఇతరులయందు 'నేను' అని అనుభూతి కలుగుటలేదు. 'అహం' ప్రతీతి ఇంద్రియ విషయకము కూడా కాదు. ఎందుచేతననగా ఇందు హేతు - శబ్దముల (అనుమాన ప్రమాణము శబ్ద ప్రమాణము) ఆవశ్యకత లేదు. కనుక సుఖాదులు శరీరేంద్రియ విషయములు కావు. అనుభవించిన వాడికే స్మరణాభిలాష, సుఖ సాధనములు గ్రహించడం, రాగ - ద్వేషములు, సుఖేచ్ఛ, దుఃఖద్వేషములు కలుగుచున్నవి. కనుక అనుభవము - స్మరణములు శరీరేంద్రియములకు సంభవించవు. సుఖాదులకు శరీరము ఆశ్రయము కాదు.

ప్రశస్త పాద భాష్యం - తేచ న శరీరేంద్రియ గుణః, కస్మాదహంకారేణైక వాక్యతాభావాత్ ప్రదేశవృత్తి త్వాదయావత్ ద్రవ్య భావిత్వాత్ బాహ్యేంద్రియా ప్రత్యక్షత్వాచ్చ, తథాహం శబ్దేనాపి పృథివ్యాది శబ్దవ్యతిరేకాదితి తస్యగుణా బుద్ధి సుఖదుఃఖేచ్ఛా ద్వేష ప్రయత్న ధర్మా ధర్మ సంస్కార సంఖ్యా పరిమాణ పృథక్త్వ సంయోగ విభాగాః ఆత్మ లింగాధికారే బుద్ధ్యాదయః ప్రయత్నాంతాః సిద్ధాః ధర్మా ధర్మా వాత్మాంతర గుణానామకారణత్వ వచనాత్ సంస్కారః స్మృత్యుత్పత్తౌ కారణవచనాత్ వ్యవస్థావచనాత్ సంఖ్యా పృథక్త్వమప్యత ఏవ తథా చేత్వేతి వచనాత్ పరమ మహత్పరిమాణమ్॥.

న్యాయ కందళి - ప్రాదేశ వృత్తిత్వాదితి దృశ్యతే ప్రదేశ వృత్తిత్వం సుఖాదీనాం పాదే మే సుఖం, శిరసి మే దుఃఖమితి ప్రత్యయాత్ తతశ్చ శరీరేంద్రియ గుణత్వాభావః తద్విశేష గుణానాం వ్యాప్యవృత్తి వ్యభిచారాత్ సుఖాదయః శరీరేంద్రియ విషయగుణా ఇతి వ్యతిరేకీ కర్ణశుష్కుల్యవచ్చిన్నస్య నభోదేశస్య శ్రోతేంద్రియ భావమాపన్నస్య యశ్చబ్ధోగుణభవతి న తద్వితర వ్యాపీత్య వ్యభిచారః ఇతోఽపి న శరీరేంద్రియ గుణాః సుఖాదయో భవంతి, అయావద్ద్ర వ్యభావిత్వాత్, వ్యతిరేకేణ రూపాదయ ఏవ నిదర్శనం ఇంద్రియ గుణ ప్రతిషేధేతు నాయం హేతుః, శ్రోత్రగుణేన శబ్దేనా నైకాంతికత్వాత్ ఇతోఽపి న శరీరేంద్రియ గుణాః సుఖాదయో బాహ్యేంద్రియా ప్రత్యక్షత్వాత్ శరీరేంద్రియగుణానాం ద్వయీగతిః - అప్రత్యక్షతా గురుత్వా దీనాం, బాహ్యేంద్రియ ప్రత్యక్షతా రూపాదీనాం విధాంతరంతు సుఖాదయస్తస్మాన్న తద్గుణా ఇతి శరీరేంద్రియ గుణత్వే ప్రతిషిద్ధే పరిశేషాత్తైరాత్మాను మీయత ఇతి స్థితిః॥

సంపత్కరీ - సుఖాదులకు ఆశ్రయము శరీరాదులు కావు అని చెప్పుటకు 'ప్రదేశ వృత్తిత్వాత్' అను మరొక యుక్తిని చెప్పుచున్నాడు. కాలియందు సుఖముగానున్నది, శిరస్సునందు బాధగానున్నది. అను ప్రతీతులచేత సుఖాదులకు ప్రదేశ వృత్తిత్వము కుదురుచున్నది గదా. సుఖాదులు శరీరేంద్రియ విశేషగుణములు కావు. రూపాది విశేషగుణముల వలె వ్యాప్య వృత్తులు కావు. వ్యతిరేక వ్యాప్తి జనిత అనుమానము కూడా (సుఖాదులు శరీరాదులకు గుణములు కావు) దీనికి సాధకమగుచున్నది. ఆకాశము విభువు, శ్రోత్రేంద్రియమునకు విశేషగుణమైన శబ్దము అవ్యాప్యవృత్తి అగుచున్నది. అయినా విభువైన ఆకాశము శ్రోత్రేంద్రియమగుటలేదు. కాని కర్ణ వివరము చేత సీమితమైన ఆకాశము శ్రోత్రేంద్రియమగుచున్నది. ఈ ఆకాశమందు శబ్ద వ్యాప్యవృత్తి కలదు. అందుచేత ఇంద్రియాదుల యొక్క విశేష గుణములు అవశ్యము వ్యాప్యవృత్తి అగుచున్నవి. ఈ నియమ మందు వ్యభిచారమేమీ లేదు. సుఖాదులు శరీరేంద్రియముల గుణములు కావు అనుటయందు 'అయావద్ ద్రవ్య భావి' కూడా ఒక హేతువే. (ఆశ్రయ రూపము ద్రవ్యములున్నంత వరకు సమానముగా నుండదు) కాని ఇది కుదరదు. ఎందుచేతననగా ఈ హేతువు శ్రోత్రేంద్రియముయొక్క శబ్దరూప గుణము నందు వ్యభిచరితమగుచున్నది. సుఖాదులకు బాహ్యేంద్రియము లతో ప్రత్యక్షమవసరములేదు. శరీరేంద్రియములకు రెండు విధముల గుణములున్నవి. 1. కొన్ని గుణములకు ప్రత్యక్షత ఉండదు. గురుత్వము, బరువు మొ॥ 2. కొన్ని రూపాదుల వలె బాహ్యేంద్రియములతో ప్రత్యక్షము పపన్నమగును. సుఖాదులకు ఈ రెంటి కంటే భిన్నమైన గుణమున్నది. కనుక శరీరాదులకు సుఖాదులు గుణములు కావు. పరిశేష న్యాయముగా సుఖాది హేతువులచే ఆత్మ అనుమాన ప్రమాణముచే సిద్ధించుచున్నది.

న్యాయ కందళి - నను సుఖం దుఃఖంచేమో వికారా వితినిత్యస్యాత్మనో న సంభవతః। భవతశ్చేతసోఽపి చర్మ వదనిత్యఃస్యాత్। న, తయోరుత్పాద వినాశాభ్యాం తదన్యస్యాత్మనః స్వరూప ప్రచ్యుతేరభావాత్। నిత్యస్య హి స్వరూప వినాశః స్వరూపాంతరోత్పాదశ్చ వికారో నేష్యతే, గుణ నివృత్తిర్గుణాంతరోత్పాదశ్చ విరుద్ధేవ। అధాస్య నిత్యస్య సుఖదుఃఖాభ్యాం కింక్రియతే? స్వవిషయోఽనుభవః। సుఖ దుఃఖానుభవే సత్యస్యాతి శయానతిశయరహితస్య క ఉపకారః? అయమేవ తస్యోపకారోఽయమేవ చాతిశయో యస్మిన్ సతి సుఖ దుఃఖ భోక్తృత్వం। **తథాహం శబ్దేనాపీతి**। యథా సుఖాదిభిరాత్మా అనుమీయతే తథాహం శబ్దేనా ప్యనుమీయతే, అహంశబ్దో లోకేవేదే చాభియుక్తః ప్రయుజ్యమానో న తావన్నిరభిధేయః। న చ స్వరూప మభిధేయం యుక్తం స్వాత్మని క్రియావిరోధాత్। యథోక్తం - 'నాత్మానమభిధత్తే హి కల్పిచ్ఛబ్దః కదాచన'। తస్మాద్ యోఽస్యాభిధేయః స ఆత్మేతి। నన్వయం పృథివ్యాదీనామేవ వాచకో భవిష్యతి తత్రాహ - **పృథివ్యాది శబ్దవ్యతిరేకాదితి** । యో యస్సార్థస్య వాచకః స తచ్చబ్దేన సమానాధికరణో దృష్టః, యథా ద్రవ్యం పృథివీతి। అహం శబ్దస్యతు పృథి వ్యాది వాచకైః శబ్దైస్సహ వ్యతిరేకః సమానాధికరణత్వాబావః, అహం పృథి వ్యహముదకమితి ప్రయోగాభావాత్, తస్మాన్నాయం పృథివ్యాది విషయః। నను శరీరవిషయ ఏవాయం దృశ్యతే స్థూలోహమితి? న, అహంజానామి, అహం స్మరామితి ప్రయోగాత్। శరీరస్య చ జ్ఞాన స్మృత్యధికరణత్వం నిషిద్ధం, తస్మా దాత్మోపకారకత్వేన లక్షణయా శరీరే తస్యప్రయోగః, యథా భృత్యేహ మేవాయమితి వ్యపదేశః।

సంపత్కరీ - సుఖ దుఃఖములు రెండూ మనో వికారములు, అవి నిత్యమైన ఆత్మ గుణములు కాలేవు, అయినచో - ఆత్మ కూడా చర్మమువలె

అనిత్యమైనదే అగును - అనుట కుదరదు, ఎందుచేతననగా సుఖదుఃఖముల ఉత్పత్తి వినాశములచే వాటికి భిన్నమైన ఆత్మ స్వరూపము నందు ఏమీ ముప్పు ఏర్పడదు. ఒక స్వరూపనాశనము, మరొక స్వరూపోత్పత్తి నిత్య వస్తువులకు సంభవించదు. కాని ఒక గుణనాశనము మరొక గుణము యొక్క ఉత్పత్తి ఆ నిత్యత్వమునకు విరోధముకాదు. నిత్యమైన ఆత్మకు సుఖ దుఃఖములు ఏమి పని? అన్నచో ఆత్మకు సుఖదుఃఖాది అనుభవములు కలుగును. అతిశయానతిశయ రహితమైన ఆత్మకు సుఖదుఃఖానుభవములతో ఏమి పని? అన్నచో ఆత్మయందు ఈ సుఖ దుఃఖములు రెండూ కలుగుట వలననే సుఖ దుఃఖముల భోక్తృత్వ వ్యవహారము ఆత్మయందు కలుగుచున్నది. 'అహం' శబ్దము చేత సుఖాదులచే ఆత్మయొక్క అనుమానము కలుగుచున్నది. 'నేను' అనుట వలననే 'ఆత్మ' యున్నదని తెలియుచున్నది. లోకమందు, వేదమునందు ప్రయోగించబడిన 'అహం' శబ్దము వాచ్యార్థ రహితమైనది కాదు. ఒకే వస్తువునందు ఏక క్రియా కర్తృత్వము మరియు కర్మత్వము రెండూ సంభవించవు. ఏ శబ్దమైనా తన స్వరూపమునకు (ఆను పూర్వి) అభిధావృత్తి చే తెలుసుకొన లేదు. ఆత్మయే 'అహం' శబ్దమునకు వాచ్యార్థము. ఏ శబ్దము ఏ అర్థమునకు వాచకమగునో అది ఆ అర్థమునకు వాచకమై మరొక శబ్దముతో సమానాధికరణము పొంది అనగా అభేద బోధ కలిగించు రూపముతో ప్రయుక్తమగును. అహం శబ్దమునకు పృథివ్యాది వాచక శబ్దములతో వ్యతిరేకము, అనగా సామానాధికరణ్యము లేదు. నేను పృథివి, నేను జలము అను ప్రతీతులు కలుగవు. అందుచేత 'అహం' శబ్దము పృథివ్యాదులకు వాచకము కాదు. అహం శబ్దము శరీరమును చెప్పునుట్లు 'నేను' లావుగానున్నాను'

అనిపించును కాని అది సరికాదు. నేను తెలుసుకొనుచున్నాను, నేను స్మరించుచున్నాను అని ప్రయోగములు స్పష్టముగానున్నవి కనుక అనుభవము - స్మృతి, శరీరధర్మములు కావు. ఆత్మోపకారకత్వముగా 'అహం' శబ్దము లక్షణ వృత్తి చేత శరీరమును కూడా చెప్పును. సేవకునియందు 'ఇతడే నేను' అను వ్యవదేశమున్నట్లుగానే అని తెలియవలయును.

ప్రశస్తపాదభాష్యం - తస్య గుణాః బుద్ధిసుఖ దుఃఖేచ్ఛా ద్వేషప్రయత్న ధర్మా ధర్మ సంస్కార సంఖ్యా పరిమాణ పృథక్త్వ సంయోగ విభాగాః

న్యాయకందళ - ఏవం వ్యవస్థితే సతి ఆత్మనో గుణాన్ కథయతి

సంపత్కలీ - ఈ విధముగా సిద్ధించిన 'ఆత్మ'కు 14 గుణములున్నవి.

1. బుద్ధి, 2. సుఖ, 3. దుఃఖ, 4. ఇచ్ఛా, 5. ద్వేష, 6. ప్రయత్న, 7. ధర్మ, 8. అధర్మ, 9. సంస్కార, 10. సంఖ్య, 11. పరిమాణ, 12. పృథక్త్వ, 13. సంయోగ, 14. విభాగములు.

॥శివార్పణమన్న॥

శరీరము

ప్రమేయములలో రెండవది, శరీరము - దీనిని గౌతముడు ఇలా నిర్వచించాడు. 'చేష్టేంద్రియాధ్యాశ్రయః శరీరం 1-1-11. ఆత్మయొక్క ప్రయత్నముచే శరీరము నందు ఏ క్రియ ఉత్పన్నమగునో దానికి చేష్ట అనిపేరు. ఈ చేష్టకు ఆశ్రయత్వము శరీర లక్షణము. ఇదే విధముగా ప్రూణాది ఇంద్రియ సమూహము కూడా శరీరాశ్రితములే. అవచ్ఛేదకతా సంబంధముచే శరీరము వాటికి ఆశ్రయమగుచున్నది. ఇంద్రియాశ్రయత్వము కూడా శరీరమునకు లక్షణంగా చెప్పవచ్చును. న్యాయ భాష్యమునందు సుఖదుఃఖాశ్రయత్వము కూడా శరీర లక్షణముగా చెప్పబడినది. గౌతమ మహర్షి మతరీత్యా జీవాత్మయే సాక్షాత్ సంబంధముచే సుఖదుఃఖములకు ఆశ్రయమగుచున్నది. ప్రత్యేక జీవాత్మ తన శరీరముచే సుఖదుఃఖములనుభవించుచున్నది. శరీరమును విడచి సుఖదుఃఖములకు జన్మయే లేదు.

శరీరమును గూర్చి వివరించుచూ న్యాయ శాస్త్రమందు 'పార్థివం గుణాంతరోపలభ్యే 3-2-28 అని మానవ శరీరము గంధ విశేషముతో కూడియున్నందున, ఇది పృథివీ ద్రవ్యముగా అనగా పార్థివమైనదిగా చెప్పబడినది. పంచమహాభూతములలో పృథివియే దీనికి ఉపాదాన కారణమగుచున్నది. ఉపాదాన కారణమనగా ఘటమునకు మట్టి (మృత్తిక) ఉపాదాన కారణమగుచున్నది. గంధము కేవలం పృథివియొక్క విశేషగుణము. జలాదులయందు గంధముండదు కాని పృథివి కంటే ఇతరములయిన ద్రవ్యములందు గాంధానుభూతి కలుగుచున్నది కదా అన్నచో, అచట పార్థివాంశ సూక్ష్మముగా నున్నదని గ్రహించాలి. విరుద్ధ

జాతి ద్రవ్యములు ఒకే ద్రవ్యమునకు ఉపాదాన కారణము కాలేవు. సజాతీయ ద్రవ్యములే సజాతీయ ద్రవ్యాంతరమునకు ఉపాదానములగును. పార్థివాంశ అధికము మానవదేహమందుండును. జలాది భూత చతుష్టయము నిమిత్తకారణమగుచున్నది. కనుకనే శరీరము పాంచభౌతికమని వ్యవహరింపబడుచున్నది.

శృతి ప్రామాణ్యాచ్చ 3-1-31 అని న్యాయసూత్రమునందు వేదప్రామాణ్యము చెప్పబడినది. 'సూర్యం తే చక్షుర్గచ్ఛతాత్ - అని, 'పృథివీం తే శరీరం' అని శరీరలయము గూర్చి స్పష్టముగా చెప్పబడినది. ఉపాదాన కారణమందు కార్యద్రవ్యము లయమగును. శరీరము పృథివియందు లయము చెప్పుటవలన, కేవలం శరీరమునకు పృథివియే ఉపాదా కారణమని స్పష్టమగుచున్నది. శృతి విరోధమైన అనుమాన ప్రమాణము న్యాయశాస్త్రము అంగీకరించదు.

వైశేషిక దర్శనమందు మహర్షికణాదుడు కూడా దీనినే సమర్థించెను. 'ప్రత్యక్ష్యా ప్రత్యక్షాణా సంయోగస్యా ప్రత్యక్షత్వాత్ పంచాత్మకం న విద్యతే 4-2-2 ప్రత్యక్ష ద్రవ్యములైన పృథివ్యప్రేజస్సులే గ్రహింపబడుచున్నవి వాయ్వాకాశములు కాదు. వీటిలో జలాదులు నిమిత్తకాలములు ముఖ్య ఉపాదానము పృథివీ భూతమే. వాయ్వాకాశములు నిమిత్తములే.

ఇంద్రియము

ఆరవ ప్రమేయమైన మనస్సు కూడా ఇంద్రియమే. గౌతమ కణాదులిరువురూ హస్తాది అంగవిశేషములు ఇంద్రియములుగా అంగీకరించరు. ప్రూణాదులు అయిదూ ఇంద్రియములనబడును. ఇవి

ప్రత్యక్షమునకుసాధనములు. హస్తాదులు 'ఇంద్రియసదృశములు' వాటియందు ఇంద్రియా ప్రయోగము లాక్షణికము మాత్రమే' అహంకారము ఏ ఇంద్రియమునకూ ఉపాదాన కారణము కాదు' పృథివ్యాది పంచభూతములు ప్రాణాది పంచేంద్రియములకు ఉపాదాన కారణము లగుచున్నవి. కనుకనే న్యాయ దర్శనమందు ఇంద్రియములు భౌతిక పదార్థములుగా చెప్పబడినవి. ఆయా ఇంద్రియములు ఆయా విషయము లను మాత్రమే గ్రహించును.

అర్థం

దీనికి 5 ఇంద్రియములు గ్రహించు 5 విశేష గుణములు, గంధ-రస-రూప-స్పర్శ-శబ్దములు ఇంద్రియార్థములగుచున్నవి. మహర్షి కణాదుడు 'ప్రసిద్ధాః ఇంద్రియార్థాః 3-1-1 అనీ, గౌతమ మహర్షి - 'గంధ-రస-రూప-స్పర్శ-శబ్దాః పృథివ్యాదిగుణాస్తదర్థాః 1-1-14 అని స్పష్టముగా పేర్కొన్నారు.

పృథివియొక్క విశేషగుణములు కేవలం గంధమే. అలాగే జలము నకు రసము, తేజస్సునకు రూపము, వాయువుకు స్పర్శ, ఆకాశమునకు శబ్దము విశేషగుణములగుచున్నవి. అయినా పృథివియందు మిగిలిన 4 భూతముల గుణములు స్వల్పాంశగా నుండుటచే ఇతర విశేషములు అవగతమగుచున్నవి.

బుద్ధి

దీనిద్వారా జ్ఞానము కలుగును. ఈ శబ్దముచే జీవుని యొక్క అంతః కరణము లేదా మనస్సు-బుద్ధి పదముచే గ్రహింపబడుచున్నది. ప్రమేయ

రూపముగా గ్రహించు బుద్ధి, ఆత్మయొక్క ప్రత్యక్షాది జ్ఞానరూపము, జ్ఞానార్థక 'బుద్ధ' ధాతువునకు భావార్థమందు'కిన్' ప్రత్యయమువలన బుద్ధి శబ్దము సిద్ధించి, జ్ఞానరూపార్థమును తెలియజేయుచున్నది. గౌతమమహర్షి 'బుద్ధిరుపలబ్ధి జ్ఞానమిత్యనర్థాంతరం' అని పేర్కొన్నాడు.

సాంఖ్యమతమందు ప్రకృతియొక్క ప్రథమ పరిణామము బుద్ధి, దీనికే అంతఃకరణమని పేరు. దీని పరిణామము ప్రవృత్తి. దీనిని గౌతముడు సయుక్తికముగా ఖండించాడు. సాంఖ్యమతమందు జడమైన అంతః కరణము తెలిసుకొనగలుగుచున్నది. దానిని ఆత్మ (చేతనము) ఉపలబ్ధి చేయుచున్నది. కాని ఇది సర్వధా అనుభ విరుద్ధం. ఎందుచేతననగా ఏ వస్తువు యొక్క విశిష్ట జ్ఞానమైనా 'నేను దీనిని తెలుసుకొనుచున్నాను' అను మానస ప్రత్యక్షము వలన జీవునకు కలుగును. జ్ఞానము-ఉపలబ్ధి భిన్నములు కావు. జీవుడే దీనికి ఆధారము. సాంఖ్యరీత్యా అంతః కరణము యొక్క వృత్తిరూప జ్ఞానముతోబాటు ఆత్మకు అవాస్తవ సంబంధమున్నది, దీనిని ఉపలబ్ధి అంటున్నారు. అది వాస్తవ పదార్థములు కాదు.

నైయాయికులు చెప్పేదేమంటే-ఉపలబ్ధి, అవాస్తవం అనడం అనుభవ విరుద్ధం. చంద్రమండలమందు సూర్యమండలమువలె అంతః కరణమందు ఆత్మయొక్క ప్రతిబింబము ఏర్పడుట అసంభవం. ఎందుచేతననగా రూపరహిత నిర్వికార పదార్థమునకు ప్రతిబింబము ఏర్పడదు. సాంఖ్యాది సంప్రదాయముల వారు నిరూప పదార్థమునకు ప్రతిబింబము నంగీకరింతురు గాని, కణాద-గౌతమ సిద్ధాంతమందు అది అమోదయోగ్యము కాదు.

న్యాయవైశేషిక రీత్యా మనస్సు అంతరిందియం, దీనికే అంతః కరణమని మరొక పేరు. జీవుని యొక్క భ్రమ జ్ఞానము విశేషాహంకారమే లేదా అభిమానమే. కర్తవ్యమును నిశ్చయించు బుద్ధిని 'బుద్ధి' అంటారు. ఉపనిషత్తులలో బుద్ధిని సారధిగా వర్ణించారు. జ్ఞానము-బుద్ధి-ఉపలబ్ధి ఒకే పదార్థము, ఇది జీవుని నుండి ఏర్పడును.

జీవాత్మ, అంతఃకరణము యొక్క కర్తృత, సుఖదుఃఖాది అభిమానము కలుగచేయును. ఇవి అంతఃకరణము యొక్క వాస్తవ ధర్మములు, న్యాయవైశేషికములందు ఆత్మకు 14 గుణములు చెప్పబడినవి. ఇతరులు ఆత్మ నిర్గుణముగా చెప్పారు.

ఇది అంతరిందియం దీనికి ఒక చక్కని విశేషహేతువు ప్రదర్శించాడు గౌతముడు. 'యుగపద్ జ్ఞానానుత్పత్తిర్మనసోలింగం 1-1-16' అనగా, ఒకే సమయమునందు అనేక ఇంద్రియముల వలన అనేక విషయముల ప్రత్యక్షము సంభవించదు. ఇదే మనసున్నదనుటకే హేతువు. ఈ మనస్సును ద్రవ్యము పరమాణువువలె అతి సూక్ష్మమైనది. నిత్యమైనది.

వైశేషిక దర్శనమునకు 'ఉపస్కార వృత్తి' అనే వ్యాఖ్య రచించిన శంకర మిశ్రుడు కూడా ఇదే అభిప్రాయం సమర్థించాడు. ప్రయత్న అయోగపద్యాద్ జ్ఞానాయోగ పద్యాచ్ఛైకం - 3-2-3 వై||సూ మనస్సు విభువు (సర్వవ్యాపి) కాదు. మృత్యు సమయమందు మనస్సు శరీరము నుండి బయటకు వెళ్లును. మనస్సు గమనశీలమైనది చంచలమైనది. కనుకనే మన మనస్సు మరొక చోట నున్నప్పుడు ఏది చూచినా, విన్నా, తింటున్నా అవి తెలియవు.

చరక సంహిత శరీరస్థానమునందు -

శ్లో|| అణుత్వమథ చైకత్వం ద్వౌగుణౌ మనసః స్మృతౌః ||

1-మ-అ అని చెప్పబడినది.

అద్వైతవాది విద్యారణ్యముని 'జీవన్ముక్తి వివేకమందు 'సావయవమనిత్యం సర్వదా జతుసువర్ణాదివత్ బహువిధ పరిమాణార్థం ద్రవ్యంమనః' అని పేర్కొన్నాడు. కాని ఆరంభవాదులైన గౌతమ-కణాదుల రీత్యా మనస్సు సావయవము కాదు. ప్రతీజీవునియందు ఒక నిత్యమైన మనసుంటుంది. అనాది కాలము నుండి జీవుడు పూర్వ జన్మార్జిత అదృష్టము చేత మనస్సుతో బాటు నూతన శరీరమునందు ప్రవేశించును.

శ్లో|| వాలాగ్ర శతభాగస్య శతథా కల్పిత స్యచ |

భాగో జీవః స విజ్ఞేయః ||

కేశము యొక్క చివరి భాగమును వంద భాగములు చేసి, దానిలో ఒక దానిని మరల వంద భాగములు చేసినచో అంత పరిమాణము గలది మనస్సు. అతి సూక్ష్మమైనది. మనోరూప ఉపాధి విశిష్టమే 'జీవుడు'. జీవునియొక్క విభుత్వము (సర్వవ్యాపిత్వము) స్వాభావికమైనది. అణుత్వము ఔపాధికమైనది.

అంతర్యామి అయిన పరమాత్మ ఉపాధి విశేషము ద్వారా అణు స్వరూపుడై - వేదాంత శాస్త్రమందు 'అంగుష్ఠ మాత్రపురుషః' అని చెప్పబడ్డాడు. న్యాయవైశేషిక సంప్రదాయరీత్యా జీవుని యొక్క నిత్యమనస్సు

పరమాణువు వలె అతి సూక్ష్మమైనది. దీనికే అంతఃకరణమని, చిత్తమని, హృదయమని నామాంతరములు. కోశకారుడైన అమరసింహుడు కూడా ఇలా నిర్వచించాడు.

శ్లో॥ చిత్తంతు చేతో హృదయం స్వాంతం హృన్మాసనం మనః॥

ప్రవృత్తి

ప్రవృత్తి పదమునకు మనుష్యుల శుభా శుభకర్మ అర్థము. ఇది మూడు విధములుగా నుండును. 1- శరీరం, 2- వాచికం, 3- మానసికం - గౌతమమహర్షి 'ప్రవృత్తి ర్వాగ్బుద్ధి శరీరారంభః 1-1-17 అని సూత్రీకరించాడు. న్యాయదర్శనంలో త్రివిధ శుభా శుభ కర్మల వల్ల ఏర్పడేదే ధర్మాధర్మములు గల ప్రవృత్తి అని వివరించాడు. న్యాయ వార్తిక కారుడు ఉద్యోతకరుడు ఈ ప్రవృత్తి కారణరూపంగానూ, కార్యరూపంగాను రెండు విధములు చెప్పాడు.

దోషము

జీవాత్మయొక్క రాగ-ద్వేష-మోహములను దోషము అంటారు. 'ప్రవర్తనా లక్షణాదోషాః 1-1-18 అని ప్రవర్తనకు ప్రవృత్తి జనకత్వం అర్థం చెప్పాడు. విషయమందు ఆసక్తి గలది రాగము, కామ- మత్సర- అసూయాదులు అనేక దోషములు, ఇవన్నీ ఈ మూడింటియందు అంతర్భూతములగును. వీటిలో మోహము అధమమైనది.

ప్రేత్య భావము

ప్ర పూర్వక 'ఇణ్' ధాతువునకు క్వా ప్రత్యయం చేసినపుడు 'ప్రేత్య' శబ్దమేర్పడును. దీని అర్థము 'పునర్జన్మ' పునరుత్పత్తిః ప్రేత్యభావః 1-1-19 అని చెప్పాడు. జీవాత్మ నిత్యమైనది కనుక ఉత్పత్తి-వినాశములు లేవు. అనాది కాలమునుండి జీవుడు అనేక సార్లు స్థూల శరీరమును గ్రహించుచునేయున్నాడు. ఆత్మ నిత్యత్వే ప్రేత్యభావ సిద్ధిః 4-1-10 అని ఆత్మనిత్యత్వ సాధనలో దీనిని ఒక హేతువుగా చెప్పాడు.

ఫలం

ఇది ముఖ్యమని, గౌణమని రెండు విధములు, జీవుని యొక్క సుఖదుఃఖ భోగము ముఖ్య ఫలము, వాటికి సాధనమైన దేహము ఇంద్రియములు మొ॥ గౌణఫలము 'ప్రవృత్తి దోషజనితోఽర్థః ఫలం 1-1-20 అని సూత్రీకరించాడు.

దుఃఖము

బాధనాలక్షణం దుఃఖం 1-1-21, దీనికి భాష్యకారుడు పీడ, తాపములు అర్థము చెప్పాడు. ఇవి పర్యాయ పదములు ఇవి ఆధ్యాత్మిక-ఆధిభౌతిక-ఆధి దైవికములని 3 విధములు. త్రితాపములుగా ప్రసిద్ధి. దుఃఖము స్వభావముచేతనే అప్రియము, దీని అనుభూతి ప్రతికూల రూపముగా నుండును. మానస ప్రత్యక్షం సుఖము కూడా గౌణరూపమైన దుఃఖముల అత్యంతిక నివృత్తియే ముక్తి రూపముగా వార్తిక కారుడు పేర్కొన్నాడు.

శరీరాది సుఖ పర్యంతం అన్ని పదార్థములూ దుఃఖ పదవాచ్యములు కాకపోయిననూ, అన్నింటినీ దుఃఖరూపములుగా భావించాలి. అందుచేతనే గౌతమహర్షి సుఖమును ప్రమేయ వర్గములో ఉల్లేఖించలేదు. అన్ని సుఖములను దుఃఖరూపములుగా భావించుట వలన, ఆసక్తిరహితమై వైరాగ్యము కలిగి, సుఖ కర్మానుష్ఠాన ప్రవృత్తి నశించి, జన్మరాహిత్యము కలుగును.

అపవర్గ

తదత్యంత విమోక్షోపవర్గః - అని దుఃఖము సర్వాత్మనా నివృత్తమగుటే అపవర్గము. సుషుప్తి కాలమందు ప్రళయమందు కలుగు సామయిక దుఃఖనివృత్తి, అత్యంతిక దుఃఖ నివృత్తి కాదు. దుఃఖోత్పత్తికి కారణభావమే అత్యంతిక దుఃఖ నివృత్తి. దీనికే 'అపవర్గ'మని మరొక పేరు. చతుర్థాయమందు దీనిని పూర్వ పక్షముగా దీని అసంభావ్యము చెప్పి ఖండించి-అపవర్గ ఆవశ్యకత స్థాపించాడు.

ఈ 12 ప్రమేయములను, హేయములని ఉపాదేయములని రెండు విధములుగా వర్గీకరించాడు. మొదటిదయిన ఆత్మ-చివరిదైన అపవర్గ, ఈ రెండూ ఉపాదేయములు అనగా గ్రహించవలసినవి, మధ్యనున్న పది ప్రమేయములూ శరీరాది దుఃఖ పర్యంతములు హేయములు, అనగా పరిత్యజించవలసినవి. ఆత్మయొక్క పరమ చరమలక్ష్యము అపవర్గమే.

॥శివార్చనమస్తు॥

వ్యాప్తి

ఇది ప్రమాణ కోటిలోనిది. అనుమాన ప్రమాణములో అతి ముఖ్యమైనది. న్యాయ భాష్యకారుని రీత్యా అనుమానమునకు అర్థము వ్యాప్తి జ్ఞానము. అనగా పక్షధర్మతా జ్ఞానానంతర భావి, వ్యాప్తిస్మరణమే అనుమాన ప్రమాణము. ఈ వ్యాప్తి స్మరణము, పరామర్శ ద్వారా అనుమితి కలిగించుచున్నది.

న్యాయవార్తిక కారుడు “వ్యాప్తి జ్ఞానము - లింగపరామర్శ, ఈ రెండూ అన్వయ-వ్యతిరేకాను విధాయులైన కారణముచే అనుమాన శబ్దవాచ్యములగుచున్నవి” అనెను. అయితే రెండింటిలోనూ లింగ పరామర్శయే అనుమానమనుట ఉచితమగును. ఎందుచేతననగా లింగ పరామర్శయందు ఫలాఽయోగవ్యవచ్ఛేదమున్నది. వాచస్పతి మిశ్రులు కూడా దీనినే సమర్థించారు.

ఉదయనాచార్యులు కూడా ‘కుసుమాంజలి’ యందు ‘ఫలాఽయోగవ్యవచ్ఛిన్నం కారణం కరణం’ అని ప్రతిష్ఠించారు. కిరళావళి (ప్రశస్త పాద భాష్యానికి వ్యాఖ్య) యందు వ్యాపారవద సాధారణ కారణం కరణం అని ప్రతిపాదించారు.

అనుమితి ప్రయోజక తత్త్వ విచారణలో 3 పారిభాషిక శబ్దములు ప్రయోగింపబడతాయి. 1- వ్యాప్తి, 2- పక్ష ధర్మతా, 3- పరామర్శ వీటిని వివరిస్తాను.

ఒకడు వంటశాలకు వెళ్లి అక్కడ గాడిపొయ్యి (మహాసనం) చూచి, అగ్ని-ధూమములు సహచారముగానుండుట గమనిస్తాడు. ఇది ప్రథమ జ్ఞానం. ఎక్కడైతే పొగ (ధూమం) ఉంటుందో తప్పకుండా అక్కడ అగ్ని ఉంటుంది. అని సహచర దర్శనం వల్ల కలిగిన జ్ఞానమే 'వ్యాప్తి'.

పర్వతమందు ధూమదర్శనం - ఇది ద్వితీయజ్ఞానం. దీనినే 'పక్షధర్మత' అంటారు. వహ్నివ్యాప్య ధూమవానయం పర్వతః అనునది తృతీయ జ్ఞానం. ఈ తృతీయ జ్ఞానమునే పరామర్శ అంటారు. కనుక 'వ్యాప్తి విశిష్ట పక్ష ధర్మతా జ్ఞానం పరామర్శః' అన్నది సిద్ధిస్తున్నది. వ్యాప్తి లక్షణం గూర్చి వివరించేముందు ప్రతియోగి అనుయోగి అంటే ఏమిటో కొంత తెలుసుకోవాలి.

దేనియొక్క అభావమో అది ప్రతియోగి, దేనియందు అభావమో అది అనుయోగి. 'భూతలమందు ఘటము లేదు' అనునపుడు ఘటము ప్రతియోగి, భూతలం అనుయోగి గా గ్రహించాలి. దీనినే సంబంధాదులలో విభక్తులలో వివరిస్తే ఇలా ఉంటుంది.

ఏ సంబంధమైనా ఉభయ నిష్ఠమైయుంటుంది. ఈ రెండింటిలో ఒకటి ప్రతియోగి అవుతుంది. రెండవది అనుయోగి అవుతుంది. షష్ఠీ విభక్తి లేదా ప్రథమా విభక్తి గా చెప్పబడిన పదము ఈ సంబంధము నందు ప్రతియోగి అవుతుంది. తృతీయా విభక్తి లేదా సప్తమీ విభక్తిగా చెప్పబడినది అనుయోగి అవుతుంది. ఉదాహరణ.

'ఘటస్య పటేన సహ సంయోగః' లేదా ఘటః పటేన సంయుక్తః - అను వాక్యమునందు, ఘట-పటముల సంబంధము సంయోగ

సంబంధము. దీనికి ప్రతియోగి ఘటము, అనుయోగి పటము అని చెప్పబడును. 'ఘట ప్రతియోగిక పటానుయోగిక సంయోగః' - అనబడును.

కాని సమవాయమందు మాత్రము, 'ఘటస్య కాపాలయోః సమవాయః' - లేదా 'ఘటః కాపాలయోః సమవాయః' అనే చెప్పాలి. కుండ, పెంకుల మధ్య గల సంబంధము 'సమవాయ సంబంధము'.

వ్యాప్తియందు - సాధ్యము, హేతువు ఉంటాయి. ఇందు ఒకటి అనుయోగి, మరొకటి ప్రతియోగి అవుతాయి. ఇక్కడ స్వేచ్ఛగా చెప్పుటకు వీలులేదు. ఒక విషయమున్నది. అది ఏమిటంటే హేతువు ప్రతియోగి అవుతుంది, సాధ్యము అనుయోగి అవుతుంది. వ్యాప్తికి ఇది నియమం. ఉదా- 'ధూమస్య వహ్నినా వ్యాప్తిః' అనగా ధూమమునకు అగ్నితో సహచార నియమముండును. 'పహ్నేః ధూమేన వ్యాప్తిః' అనరాదు. అనగా అగ్నికి ధూమముతో సాహచర్యముండును అనునది ఇలా భావించినచో అనుమానము దుష్టమగును. కాలిన ఇనుపగుండునందు ధూమము లేకపోయిననూ అగ్ని ఉండునుకదా!

అందుచేతనే 'హితోఃసాధ్యేన సహవ్యాప్తిః' అని చెప్పబడును. వ్యాప్తి రెండు విధములు. 1- అన్వయ వ్యాప్తి, 2- వ్యతిరేక వ్యాప్తి. విధిముఖముగా చెప్పబడునది అన్వయవ్యాప్తి. వైశేషిక రీత్యా జ్ఞేయత్వ, అభిధేయత్వాదులు కేవలాన్వయ పదార్థములు, సాధ్యము అలాగే హేతువు లేదా సాధ్యము ఉన్నచోట కేవలాన్వయ పదార్థముండును. అక్కడ అన్వయ వ్యాప్తి కుదురును. కేవలాన్వయ అనగా అభావాప్రతియోగిత్వం, ఉదాహరణ- 'ఘటః అభిధేయః ప్రమేయత్వాత్ - యత్ర యత్ర ప్రమేయత్వం తత్ర తత్ర

అభిధేయత్వం' అని కుదురును. కాని వ్యతిరేక వ్యాప్తి యందు 'యత్ర యత్ర అభిధేయత్వాభావః తత్ర తత్ర ప్రమేయత్వాభావః - అనుట సంగతము కాదు. ఎందుచేతననగా అభిధేయత్వ ప్రమేయత్వ అభావములు అత్యంతా ప్రసిద్ధములు. 'వహ్నిమాన్ ధూమాత్' అనుచోట కూడా అన్వయ వ్యాప్తి సిద్ధించును. 'యత్ర యత్ర ధూమః తత్ర తత్ర వహ్నిః' -

వ్యతిరేక వ్యాప్తి నిషేధముఖముగా తెలియును. దీనినే కేవల వ్యతిరేక వ్యాప్తి అని కూడా అంటారు. ఎక్కడ హేతువు యొక్క అన్ని అధికరణములు పక్ష వర్గమునందే సమన్వయమగునో అక్కడ వ్యతిరేక వ్యాప్తి కుదురును. అనుమాన వాక్యమునందు ప్రయోగింపబడిన సాధ్యము మరియు హేతువుల స్వరూపాభావము నాధారముచేసుకొని వ్యతిరేక వ్యాప్తి నిర్మితమగును. 'జీవచ్ఛరీరం సాత్మకం ప్రాణాదిమత్వాత్' ఇది అనుమాన వాక్యము. దీనికి వ్యతిరేక వ్యాప్తి ఇట్లుండును. 'యత్ర యత్ర సాత్మకత్వాభావః తత్ర తత్ర ప్రాణాదిమత్వా భావః యథాఘటాదిః'

వహ్నిమాన్ ధూమాత్ - అను వాక్యమునకు 'యత్ర యత్ర వహ్నిభావః తత్రతత్ర ధూమాభావః, యథా మహాప్రదాదిః! అనునది వ్యతిరేక వ్యాప్తి స్వరూపము అగును.

ఇంకొక విషయము - ఒక వేళ అనుమాన వాక్యమునందే సాధ్యాదులు అభావాత్మకముగా చెప్పబడినచో అపుడు వ్యతిరేకవ్యాప్తి 'అభావాభావము'నకు అనగా ప్రధమాభావ ప్రతియోగితో ఏర్పడుతుంది. కొందరు అభావాభావమును అతిరిక్త పదార్థముగా భావిస్తున్నారు, వారి దృష్టిలో అభావము నాధారము చేసుకొనే వ్యతిరేక వ్యాప్తి ఏర్పడును.

అభావాభావమును స్వతంత్ర పదార్థముగా అంగీకరించువారి దృష్టిలో వ్యతిరేక వ్యాప్తి, నియమం ప్రకారం నిషేధముఖంగా ప్రతిపన్న మవుతుంది, కాని అభావాభావమును ప్రధమాభావ ప్రతియోగి స్వరూపముగా భావించువారి దృష్టిలో వ్యతిరేక వ్యాప్తి నిషేధముఖంగా నుండాలని నియమం లేదు. జయంత భట్టు, తన 'న్యాయ మంజరి'లో ఇలా అన్నాడు.

శ్లో॥ సాధ్య సాధన భావస్తు భవేద్ యత్రాప్యభావయోః।

తయోరేవాన్వయస్తత్ర వ్యతిరేకస్తు భావయోః॥

వ్యాప్తి వాక్య నిర్మాణ ప్రకారము

వ్యాప్యవస్తువు, వ్యాపక వస్తువు యొక్క సత్తాను నియమనం చేస్తుంది. వ్యాప్య వస్తువు తన యొక్క వ్యాపక సత్తాను విడచి ఉండదు. కాని వ్యాపక వస్తువు తన వ్యాప్యమును విడచి ఉండగలదు. ధూమం వ్యాప్యము, వహ్ని వ్యాపకము. ఇందు ధూమం, వహ్ని లేకుండా ఉండదు. కాని వహ్ని, ధూమం లేకుండా ఉండగలదు అందుచేతనే వ్యాప్తి వాక్యమందు, వ్యాప్య వచన ప్రయోగము ముందుగా చెప్పబడుతుంది. 'యత్ర యత్ర ధూమః తత్ర తత్ర వహ్నిః' అని అంటారు. కుమారిల భట్టు ఇట్లు నిర్దేశించాడు -

శ్లో॥ వ్యాప్యస్య వచనం పూర్వం వ్యాపకస్య తతః పరం।

ఏవం పరీక్షితా వ్యాప్తిః స్ఫుటీ భవతి తత్త్వతః॥

అన్వయ వ్యాప్తి యందు హేతువు వ్యాప్యమవుతుంది. సాధ్యం వ్యాపకమవుతుంది.

ధూమమందలి వ్యాప్యత్వం పంచరూపాలుగా గ్రహింపబడుచున్నది.

1- పక్షసత్త్వం, 2- సపక్షసత్త్వం, 3- విపక్షవ్యావృత్తత్వం, 4- అసత్ ప్రతిపక్షత్వం, 5- బాధితత్వం.

1. ధూమమునకు పక్షమైన పర్వతమందు సత్త్వం - పక్షసత్త్వం.
2. సపక్షమైన మహానస మందు (గాడి పొయ్యి) సత్త్వం - సపక్ష సత్త్వం.
3. విపక్షమైన హ్రదమందు (చెరువు) వ్యావృత్తి (లేకపోవడం) విపక్ష వ్యావృత్తత్వం, అసత్ ప్రతి పక్షత్వం, అబాధితత్వం.

అకారణము చేతనే, పంచరూపములుగా ఉపపన్నమైన హేతువు నందు వ్యాప్తి గ్రహింపబడుచున్నది. జయంత భట్టు 'న్యాయమంజరి' యందు ఇలా పేర్కొన్నాడు.

శ్లో॥ పంచలక్షణకాల్లింగాద్ గృహీ తాన్నియమస్మతేః

పరోక్షేలింగిని జ్ఞాన మనుమానం ప్రచక్షతే॥

అయితే, ఈ హేతువు యొక్క పంచరూపాపొపన్నత్వం ప్రసిద్ధ వ్యతిరేకి సాధ్యకమైన ధూమాది హేతువునందే కుదురును. అప్రసిద్ధ వ్యతిరేకి అయిన పృథివి యందు, ఇతరభేదము సాధ్యమగుటచే గంధవత్స హేతువునందు

సపక్ష సత్త్వం కుదరదు. పృథివీతరమైన దేనియందునూ గంధాధికరణము లేదు కనుక. అందేచేత అక్కడ హేతువు చత్వారి రూపములుగానే ఉపపన్నమగును.

‘ఇదం జ్ఞేయం, వాచ్యత్వాత్’ - అనుచోట కూడా వాచ్యత్వమునకు వృత్తి సర్వత్రా ఉండుటచే, విపక్షము లేదు. ఇచ్చట కూడా హేతువు నాలుగు విధములుగానే ఉపపన్నమగును. ఇటువంటి చోట్ల నాలుగు రూపములుగా నున్న హేతువు చేతనే అనుమితి కలుగును. ధూమాది స్థలమునందు పంచరూపాపొప పన్నమైన హేతువుచే పరోక్ష లింగమైన సాధ్యమునకు వహ్వోది జ్ఞానము అనుమితియగుచున్నది.

బౌద్ధ తర్కములో, అసిద్ధ విరుద్ధానైకాంతికత్వ రూప హేత్వాభాస నిరాకరణార్థం, హేతువునకు - పక్షధర్మత్వం, సపక్షసత్త్వం, విపక్ష వ్యావృత్తత్వం అను త్రైరూప్యమే స్వీకరించబడినది.

ధూమహేతువు, అన్వయముచేత - వ్యతిరేకము చేత వ్యాప్తి గలదై, వహ్నిని అనుమాపింప చేయును.

యత్రధూమస్తత్రాగ్నిః - ఇది అన్వయ వ్యాప్తి

యత్ర వహ్ని ర్నాస్తి తత్ర ధూమోఽపి నాస్తి - ఇది వ్యతిరేక వ్యాప్తి

ఈ వ్యాప్తిద్వయమే పూర్వోత్తర వ్యాప్తి శబ్దముచే చెప్పబడుచున్నవి. అన్వయ వ్యాప్తి ఉత్తర వ్యాప్తి అనబడును. ‘తర్కామృతము’నందు - వ్యాప్తి లక్షణం ఇట్లు చెప్పబడినది.

లక్షణం - వ్యాప్తిశ్చ, హేతు సమానాధి కరణాత్మంతాభావా ప్రతియోగి సాధ్య సామానాధికరణ్యం,

లక్షణ సమన్వయం - ఇట్లు చేయవలయును - హేతువు ధూమము, దీనియొక్క సమానాధికరణాత్మంతాభావము ఘటా భావము, దీని ప్రతియోగి ఘటము, అప్రతియోగి వహ్నియే సాధ్యం దీని సామానాధి కరణ్యం ధూమమందున్నది కనుక ధూమం వహ్ని నిరూపితా వ్యాప్తిగా సంభవించుచున్నది.

భాషా పరిచ్ఛేదమందు ఇట్లు చెప్పబడినది.

శ్లో॥ వ్యాప్తిః సాధ్యవదన్యస్మిన్న సంబంధ ఉదాహృతః॥

లక్షణం - సాధ్యవత్త్వావచ్ఛిన్న ప్రతియోగితాక భేదాధి కరణ నిరూపిత వృత్తిత్వాభావఏవవ్యాప్తిః

లక్షణ సమన్వయం-

“పర్వతో వహ్నిమాన్ - ధూమాత్” అనుచోట వహ్నిమత్త్వావచ్ఛిన్న ప్రతియోగితాక భేదము, వహ్నిమాన్ కాదు అను ప్రతీతి సాక్షిక భేదము. దాని అధికరణం జలహ్రద నిరూపిత వృత్తిత్వాభావము ధూమమందుండుట వలన - సమన్వయమగుచున్నది. ‘యత్ర వహ్నిర్నాస్తి తత్రధూమోపి నాస్తి’ అను వ్యతిరేక వ్యాప్తి సిద్ధించుచున్నది.

అందుచేత స్పష్టముగా మరోకసారి చెప్పబడుచున్నది. వహ్నినిరూపిత వ్యాప్తి ధూమమందున్నది, కనుక ధూమం వ్యాప్యము - వహ్నివ్యాపకం.

జైన తార్కికుడు ‘మాణిక్య నంది’ కూడా వ్యాప్తిద్వయము గూర్చి ‘పరీక్షా ముఖం’లో ఇలా చెప్పాడు.

శ్లో॥ ఇదమస్మిన్ సత్యేవ భవత్యసతి తు న భవత్యేవ
యథాగ్నావేవ ధూమస్తదభావే న భవత్యేవేతి చ॥

వహ్ని ఉంటే ధూమం ఉంటుంది. వహ్ని లేకపోతే ధూమాభావం ఉంటుంది. ఇదే వ్యాప్తి స్వరూపము.

ఈ వ్యాప్తినే అవినాభావమని, అన్యధానుపపత్తియని కూడా చెబుతారు.

సాధ్యమున్నపుడు సాధన సత్తా - ఉపపత్తి

సాధ్యాభావంలో సాధన భావం - అన్యధానుపపత్తి

జైన తర్కమందు అవినాభావము స్వీకరించి దానికే అన్యధానుపపత్తియని నామాంతరము చేశారు.

ఏక సామగ్ర్యధీనములైన ఫలాదిగత రూపరసములకు వ్యాప్య వ్యాపకములకు క్రమభావిత్వము కుదురును. వీటికి అవినాభావముండును. అందుచేతనే చీకటియందు ఆస్వాద్యమాన ఆమ్రఫలరసముచేత దాని రూపానుమితి కలుగుచున్నది. ఈ రీతిగా నిశ్చితమైన అన్యధానుపపత్తి అనబడే ఏకలక్షణమును హేతువుకు స్వీకరించి, దాని పంచరూపతను - త్రిరూపతను తిరస్కరించారు.

శ్లో॥ అన్యధానుపపన్నత్వం యత్ర తత్ర త్రయేణ కిమ్।

నాన్యధానుపపన్నత్వం యత్ర తత్ర త్రయేణ కిమ్।

- ప్రమాణ మీమాంస

సాధ్యమైన వహ్నియందు ధూమ వ్యాప్తికి పంచరూపత లేదా త్రిరూపత, ఇవశ్యకత లేదు. ఎందుచేతననగా, హేత్వాభాసలకు (అసిద్ధము నకు - విరుద్ధమునకు లేదా వ్యభిచరితమునకు) హేతువుకు అన్యధానుపపత్తి కలుగుననిగాని, కాదనికాని-అన్యధానుపపత్తి సిద్ధించినపుడు, హేతువుకు త్రిరూపత-పంచరూపత అంగీకరించవలసిన అవసరము లేదు. కాని ఈ వాదన కేవలం ప్రాధివాదమే. ఈ విషయం కేవలం జైనదర్శనమందే కాదు, న్యాయదర్శనమందు కూడా ఈ ప్రయోగము చెప్పబడినది.

‘న్యాయమంజరి’ యందు ఇట్లు చెప్పబడినది.

‘సోఽయమేతేషు పంచసు లక్షణేషు అవినాభావో లింగస్య పరిసమాప్యతే’ - హేతువుకు, పంచరూపోపపన్నతా - అవినాభావమూ ఒకటే అగుచున్నవి. ఇదే విషయాన్ని మరింత దృఢంగా తరువాత ఇలా చెప్పాడు.

‘వివ్రియతాం కోఽయం నియమో నామ, వ్యాప్తిః, అవినాభావో నియత సాహచర్య మిత్యర్థః - అనగా - వ్యాప్తి - అవినాభావము - అన్యధానుపపత్తి - నియత సాహచర్యం, ఈ శబ్దములన్నీ సమానార్థకములే.

న్యాయమంజరియందు అంతర్ వ్యాప్తి - బహిర్వ్యాప్తి గూర్చి కూడా చర్చించబడినది. జైన తర్కమందు వీటిని ‘అకలంకుడు’ ముందుగానే చర్చించాడు.

జయంతభట్టు తన ‘న్యాయమంజరి’లో ఇలా పేర్కొన్నాడు.

H సామాన్యతో వ్యాప్తిగృహీతా సతీ సిషాధయిషిత సాధ్యధర్మ పేక్షాయాం సైవాంతర్ వ్యాప్తిరుచ్యతే, యైవచ నగలగ్నాగ్న్యనుమానసమయే తద్ వ్యతిరిక్త కాంతారాది ప్రదేశవర్తినీ బహిర్వ్యాప్తి రభూత్, సైవ కాలాంతరే కాంతారవర్తినీ వహ్నివనూమియమానే అంతర్వ్యాప్తి రపతిష్ఠతే ॥

భావం : పక్షమువలన బహిర్దృష్టాంతమైన ధూమమందు వహ్ని నిరూపిత వ్యాప్తి గ్రహింపబడుచున్నది. ఇది బహిర్వ్యాప్తి. ఇదే పర్వతాది పక్షమందు ఉన్న ధూమము గ్రహించునపుడు అంతర్వ్యాప్తి అనబడును. పర్వతమందున్న వహ్న్యనుమాన సమయమందు, పర్వతము కంటే భిన్నమైన వనమందున్న ధూమము గ్రహించి వహ్నివ్యాప్తి కలుగుచున్నది, అదే కాలాంతరమందు వనమందు వహ్న్యనుమితిలో అంతర్ వ్యాప్తి యగుచున్నది.

జైన తర్కమందు బహిర్దృష్టాంత రహితమైన అంతర్ వ్యాప్తి చెప్పబడినది. ఇక్కడ అంతర్ వ్యాప్తియందు కూడా బహిర్దృష్టాంతము అపేక్షితమగుచున్నది.

ఈ విధమైన వివేచన చేయుటవలన ఏ వ్యాప్తి ఎక్కడ ఉండునో అది వ్యాప్యమని చెప్పబడును. వహ్నిధూమస్థలమందు, వహ్ని నిరూపితా వ్యాప్తి, ధూమమందుండుటచే ధూమంవ్యాప్యం - వహ్నివ్యాపకం.

బౌద్ధతార్కికుడు ఆచార్య ధర్మకీర్తి - ‘వ్యాప్తి అనునది, వ్యాప్య ధర్మమువలెనే, వ్యాపకమునకు కూడా ధర్మమగునని’ ప్రతిపాదించాడు.

‘వ్యాప్తిర్హి వ్యాపకస్య తత్రభావఏవ । వ్యాప్యస్యవా తత్రైవ భావః’ - హేతువినిశ్చయంలోనిది.

‘తస్య పక్షధర్మస్య సతో వ్యాప్తిః - యో వ్యాప్నోతి యశ్చ వ్యాప్యతే తదుభయధర్మతయా ప్రతీతిః - హేతువినిశ్చయం.

అనగా, వ్యాప్యముండగా వ్యాపకమునకు భావమగును. లేదా వ్యాపకమున్నప్పుడు వ్యాప్యమునకు భావమగును. కనుక వ్యాప్తికి ఉభయ ధర్మత్వము స్పష్టమగుచున్నది.

ఆచార్య ధర్మ కీర్తిననుసరించి, ఆచార్య హేమచంద్రుడు కూడా ‘ప్రమాణ మీమాంస’లో ఇలా పేర్కొన్నాడు.

‘వ్యాప్తి ర్వాప్యపకస్య వ్యాప్యేసతి భావ ఏవ, వ్యాప్యస్య వా తత్రైవ భావః’ - ప్రమాణమీమాంస - 6 సూ॥

వ్యాపకధర్మస్థలమందు అయోగవ్యవచ్ఛేదముతోనూ, మరొకచోట అన్యయోగ వ్యవచ్ఛేదముతోను ఉండుటచే వ్యాప్తికి రెండుచోట్ల ఏకాకారత కుదరదు. వ్యాప్యస్థలమందు వ్యాపకముతో తప్పకయుండవలయును. వ్యాప్యము వ్యాపకమున్నచోటనే యుండును గాక మరొకచోట కాదు.

వ్యాప్తికి ఉభయ ధర్మము సిద్ధించినపుడు, దానికి ఆశ్రయమునకు వ్యాప్యమగుటచే ధూమ వహ్నుల రెండింటికీ కూడా వ్యాప్యత్వం వచ్చి

పడుచున్నది. దీనిని ఎలా నివారించాలో కొంత ఆలోచించవలసిన విషయమే!!.

వ్యాప్తిని గూర్చి ‘నవ్యన్యాయ’ మందు జగదీశుని ‘వ్యాప్తి పంచకం’ - మధురానాథుని ‘పంచ లక్షణి’ - గోవిందసోదరుల సింహ వ్యాఘ్రు లక్షణ’ - అధ్యయనం చేయవలసిన గ్రంథములు. ఇవి తర్క పారిభాషిక పదములతో జటిలముగా నుంటాయి.

॥శివార్పణమన్న॥

మాలవర్ణ లభించు గ్రంథములు

శ్రీ వాల్మీకి రామాయణం పూర్తి సెట్	600-00	వేమన పద్యములు (3,250 పద్యములు)	60-00
శ్రీ మహాభారతం పూర్తి సెట్	1200-00	శ్రీ రామకథాసుధ వచనం సెట్	300-00
శ్రీ మహా భాగవతం పూర్తి సెట్	600-00	శ్రీ సద్గురు సాయి లీలామృతము (కృతికోటైండ్)	75-00
శ్రీ దేవీభాగవతం బైండ్	330-00	శ్రీ సద్గురు సాయి లీలామృతము (సాదాప్రతి)	64-00
శ్రీ మదాంధ్రమహాభారతం (బైండ్) వచనం	180-00	సంపూర్ణ శ్రీ గురు సచ్చరిత్ర	57-00
శ్రీ మన్మథ భాగవతం (బైండ్) వచనం	180-00	కలియుగ బాధలు-నివారణోపాయాలు	90-00
సంపూర్ణ వాల్మీకి రామాయణం (బైండ్)	180-00	నేటి స్త్రీలకు మేటి రెమెడిస్	90-00
శ్రీ దేవీ భాగవతం (బైండ్) వచనం	120-00	లాల్ కితాబ్ రెమెడిస్	57-00
శ్రీ గణేశ (సర్వస్వము)	64-00	నవగ్రహ అనుగ్రహము	54-00
శ్రీ గరుడ పురాణము	100-00	నవగ్రహ కల్పసర్వస్వము	63-00
సంపూర్ణ శివమహాపురాణం (బైండ్)	80-00	శ్రీ దుర్గాదేవీ ఆరాధన	57-00
అష్టాదశ పురాణం (18 పురాణములు)	66-00	శివారాధన	57-00
సంపూర్ణ కార్తీక పురాణము	30-00	శ్రీ ఆంజనేయ ఆరాధన	57-00
మహాభక్తి విజయం	100-00	శ్రీ లక్ష్మీ ఆరాధన	57-00
శివ, మాఘ, వైశాఖ పురాణములు 1కి	16-00	శ్రీ లక్ష్మీ వైభవమ్	57-00
కార్తీకపురాణము	14-00	శ్రీ దుర్గాసప్తశతి పారాయణ సర్వస్వము	90-00
విష్ణుపురాణము	36-00	హరహరమహాదేవ	57-00
లక్ష్మీపురాణము	6-00	విశిష్ట శివపూజలు	75-00
శ్రీ భగవద్గీత (తాత్పర్యంతో బైండ్)	42-00	శ్రీ శివల సుబ్రహ్మణ్యంగారి సైంటిఫిక్ సిరీస్:	
శ్రీ భగవద్గీత (డీలక్సు)	30-00	సైంటిఫిక్ గా జ్యోతిషం నేర్చుకోండి I	100-00
శ్రీ సుందరకాండము (వచనపారాయణము)	57-00	సైంటిఫిక్ జ్యోతిష మార్గదర్శి II	100-00
గాయత్రీ దివ్యశక్తి (ప్రతీనామార్కములతో)	51-00	సైంటిఫిక్ జ్యోతిషవిన్యాసం III	100-00
సంపూర్ణ వాల్మీకి రామాయణం		జన్మకాల సంస్కారము	60-00
(సులభశైలివచనం)	48-00	శ్రీకృష్ణ జైమినీ జ్యోతిష సిద్ధాంతము	30-00
ఆంధ్రమహాభారతం (సులభశైలి వచనం)	48-00	ఈశరానికి సూరు జ్యోతిష యోగాలు	75-00
శ్రీమద్భాగవతము (సులభశైలి వచనం)	48-00	నవగ్రహ శమనము (రెమెడిస్ -IV)	75-00
శ్రీదేవీ భాగవతం (సులభశైలి వచనం)	48-00	శ్రీ జాతకాభరణమ్	180-00
హనుమచ్ఛరిత్ర	39-00	విపులీకృత జాతక మార్కాండము	300-00
సుందరకాండము (విశేష తాత్పర్యం)	125-00	మీరూ జ్యోతిషం నేర్చుకోండి	161-00
శ్రీదేవీ మహాత్మ్యం	35-00	జాతకపారిజాతము (వైద్యనాధ)	180-00
వచన భగవద్గీత	15-00	సారావళి (కళ్యాణవర్ణ)	180-00
శ్లోక భగవద్గీత	10-00	బృహజ్ఞాతకము (వరాహమిహిర)	120-00
శ్రీవీరబ్రహ్మేంద్రస్వామి జీవితచరిత్ర	48-00	బృహత్పరాశర హోరాశాస్త్రం (పరాశర మహర్షి)	260-00
ఉషశ్రీ సుందరకాండ	15-00	ఫలదీపిక (మంత్రేశ్వర)	120-00
బ్రాహ్మణుల ఇండ్లపేర్లు గోత్రాలు, శాఖలు	72-00	సర్వార్థ చింతామణి (వేంకటేశ్వర దైవజ్ఞ)	120-00
మహాదాత కర్ణ	40-00	బృహజ్ఞాతకము (దశాధ్యాయ వ్యాఖ్యానం)	90-00
భిష్మ పితామహుడు	36-00		

జ్యోతిషంలో అపోహలు-వాస్తవాలు	72-00	గృహవాస్తు శిరోమణి (యంత్రములతో)	36-00
జ్యోతిష స్వయంబోధిని	21-00	వాస్తుసుధ	25-00
నధూనర మైత్రీ కూటమి	27-00	వాస్తు ప్రకారం మీయింటల్లో పూజగది,	
తారాబలము- చంద్రబలము	21-00	వ్యాపార సంస్థలలో పూజ మందిరం	15-00
దైవజ్ఞ శిఖామణి	75-00	గృహవాస్తు ప్రకాశిక	20-00
జైమిని సూత్రములు	57-00	చైనిస్ వాస్తు ఫెంగ్ షూయ్	20-00
పంచమహా పురుషయోగములు	72-00	వాస్తు రెమెడిస్	21-00
షట్పంచాంగిక, ప్రశ్న చండేశ్వరము	12-00	వాస్తు చిట్కాలు	21-00
జాతకచంద్రిక-గోపాలరత్నాకరము	27-00	గృహవాస్తు గణిత స్ఫుట ప్రకాశిక	21-00
ఖచ్చితలగ్న సాధన (లగ్న పట్టికలు)	40-00	శ్రీ భైరవ తంత్రము	390-00
ముహూర్త విజ్ఞాన సర్వస్వము	45-00	శ్రీ గురు ఆరాధన	150-00
జాతకఫల నారాయణీయం	54-00	అనుభవ మంత్రయంత్రతంత్రశిరోమణి	75-00
హస్తరేఖలు అవగాహన	9-00	అనుభవ మంత్రయంత్ర చింతామణి	36-00
చమత్కార చింతామణి	20-00	అనుభవ మంత్రయంత్ర శాస్త్రం	15-00
పూర్వకాలామృతం	36-00	బీజాక్షరములు- మంత్రశక్తి	10-00
ఉత్తర కాలామృతం	36-00	777 మంత్రాలు, యంత్రాలు, శక్తులు,	
నేమాని సంఖ్యాశాస్త్రం	20-00	తంత్రాలు, సిద్ధ మంత్రాలు	116-00
నేమాని నవరత్నాలు అద్భుత ఫలితాలు	20-00	వామాచారం & కాళీ కర్పూరతంత్రం	30-00
జ్యోతిష ఫలగ్రంథం	9-00	యక్షిణీతంత్ర రహస్యం & ఉద్దేశితంత్రం	30-00
జాతకచక్రం వేయ విధానం	15-00	తంత్రవాహిని & తంత్రమంజరి	36-00
జ్యోతిషం చెప్పడం ఎలా?	15-00	శ్రీలక్ష్మీతంత్రం & కాక చండీశ్వరతంత్రం	30-00
జ్యోతిష ఫలరత్నాకరము	21-00	వస్తుగుణ ప్రకాశిక (వీటూరి వాసుదేవశాస్త్రి)	450-00
సులభ ప్రశ్నశాస్త్రము	12-00	ఆయుర్వేద చిట్కాలు	18-00
శ్రీరామచంద్ర హస్తరేఖాశాస్త్రము	75-00	సంపూర్ణ ఆరోగ్యానికి ఆయుర్వేదం	20-00
సంపూర్ణ హస్తరేఖాశాస్త్రము (100 బొమ్మలతో)	21-00	హోమియో గృహవైద్యం	60-00
హస్తరేఖా శాస్త్రం	12-00	సకల మూలికా చికిత్స	18-00
నేమాని పుట్టుమచ్చలు - ఫలితాలు	15-00	3333 మెగాబుక్	
నేమాని కలలు - ఫలితాలు	15-00	(గోరింటాకు, ముగ్గులు, ఎంబ్రాయిడరీ, వంటలు,	
జ్యోతిష ఫల ప్రకాశిక	16-00	కుట్టులు, క్వాంటిటీ దశసరిపేపరుతో)	270-00
నిత్యజీవితంలో నవరత్నధారణ	25-00	అధ్యాత్మిక జ్యోతి	60-00
మధ్యతరగతికి వాస్తు ప్లానులు	71-00	జీవబ్రహ్మైక్య రాజయోగ సారామృతం	300-00
మీరూ వాస్తు నేర్చుకోండి	57-00	కాలజ్ఞాన తత్వములు	12-00
శ్రీ గాయత్రీ వేదవాస్తు (వాస్తుపూజతో)	30-00	కూచిపూడి నాట్యకౌముది	150-00
వాస్తురీత్యా ఇండ్లప్లానుల		సమగ్ర భారతదేశ యాత్ర గైడ్	195-00
(ఫ్రంట్ ఎలివేషన్స్ తో)	30-00	కాశీ మజిలీ కథలు సెట్	750-00
అభ్యుదయవాస్తు	66-00		

గొల్లపూడి వీరాస్వామి సన్

కోటగుమ్మం, రాజమండ్రి-1., ఫోన్ : 2465253